6 ДОСЛІДЖУЄМО ІСТОРІЮ І СУСПІЛЬСТВО 2023

Досліджуємо історію і суспільство

Підручник
інтегрованого курсу для 6 класу
закладів загальної середньої освіти

Рекомендовано
Міністерством освіти і науки України

Тернопіль
Астон
2023

УДК 94(100)(075)
В 85

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(наказ Міністерства освіти і науки України від 08. 03. 2023 № 254)

Видано за рахунок державних коштів.
Продаж заборонено

Авторський колектив:
Васильків І. Д., Басюк О. Я., Гінкул Г. С.,
Грисюк Л. А., Гуменний В. Л., Димій І. С., Іртищева О. А.,
Костікова М. І., Паршин І. Л., Шеремета Р. В.

Васильків І. Д. та ін.

В 85 Досліджуємо історію і суспільство : підручник інтегрованого курсу для 6 класу закладів загальної середньої освіти / І. Д. Васильків, О. Я. Басюк, Г. С. Гінкул, Л. А. Грисюк, В. Л. Гуменний, І. С. Димій, О. А. Іртищева, М. І. Костікова, І. Л. Паршин, Р. В. Шеремета. — Тернопіль : Астон, 2023. — 304 с. : іл.

ISBN 978-966-308-862-4

Підручник підготовлено відповідно до модельної програми «Досліджуємо історію і суспільство. 5–6 класи (інтегрований курс)» для закладів загальної середньої освіти (автори Васильків І. Д., Димій І. С., Шеремета Р. В.), рекомендованої Міністерством освіти і науки України (наказ Міністерства освіти і науки України від 12.07.2021 № 795). Змістове наповнення посібника враховує вікові особливості учнівства та сприятиме досягненню очікуваних результатів навчання, передбачених модельною програмою.

УДК 94(100)(075)

© Васильків І. Д., Басюк О. Я., Гінкул Г. С., Грисюк Л. А., Гуменний В. Л., Димій І. С., Іртищева О. А., Костікова М. І., Паршин І. Л., Шеремета Р. В., 2023
© ТзОВ «Видавництво Астон», 2023

ISBN 978-966-308-862-4

Зміст

Передмова.
Тим, хто продовжує досліджувати історію і суспільство 5
§ 1. Вступ. Історія — наука про минуле людства 6

Розділ 1. ІНСТРУМЕНТИ ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ

§ 2. Цивілізація. Найдавніші цивілізації світу 11
§ 3. Історичні джерела 17
§ 4. Історичні дослідження 23
§ 5. Спеціальні історичні дисципліни 29
§ 6. Визначні історичні пам'ятки України *(практикум)* 34
§ 7. Історичний простір 39
§ 8. Історичний час 45
§ 9. «Історична математика» *(практикум)* 50
§ 10. Періодизація історії України 55

Розділ 2. ЛЮДИНА, ПРИРОДА, СВІТ МАТЕРІАЛЬНИХ РЕЧЕЙ У ДОІСТОРИЧНУ ДОБУ ТА ДОБУ СТАРОДАВНЬОГО СВІТУ

§ 11. Праісторія 60
§ 12. Палеоліт 66
§ 13. Мезоліт 71
§ 14. Пам'ятки палеоліту та мезоліту на території України *(практикум)* 75
§ 15. Доба неоліту. Неолітична революція 81
§ 16. Найдавніші землероби світу 86
§ 17. Перші землероби та скотарі на території України *(практикум)* .. 91
§ 18. Писемність 95
§ 19. Мідно-кам'яна доба 101
§ 20. Трипільці *(практикум)* 106
§ 21. Бронзова доба 111
§ 22. Ранній залізний вік 116
§ 23. Цивілізації долини Нілу та Дворіччя: матеріальна культура 120
§ 24. Цивілізації Індії та Китаю: матеріальна культура 126
§ 25. Матеріальна культура народів Передньої Азії в давнину 131
§ 26. Матеріальна культура населення Давньої Греції 137
§ 27. Матеріальна культура населення Давнього Риму 143
§ 28. Населення території України раннього залізного віку 150
§ 29. Велика грецька колонізація. Грецькі колонії на території України 156

Розділ 3.
ЛЮДИНА, СВІТ ЇЇ УЯВЛЕНЬ ТА ІДЕЙ У ДОІСТОРИЧНУ ДОБУ ТА ДОБУ СТАРОДАВНЬОГО СВІТУ

§ 30. Перші світоглядні уявлення. Вірування та міфи 161
§ 31–32. Релігійний світогляд перших цивілізацій і поява світових релігій 167
§ 33. Духовний світ давнього населення України *(практикум)* 176
§ 34–35. Освіта, наука і виховання в давніх суспільствах 179
§ 36–37. Літературні пам'ятки Стародавнього світу. Бібліотеки 188
§ 38–39. Мистецтво та архітектура первісної доби та давніх цивілізацій Сходу 196
§ 40. Мистецтво та архітектура Давніх Греції та Риму. Антична культура 203
§ 41. Антична культура. Театр. Змагання, спорт, ігри 210
§ 42. Громадський простір 216
§ 43. Розвиток культури та мистецтва давнього населення України *(практикум)* 221

Розділ 4.
ЛЮДИНА, СУСПІЛЬСТВО, ВЛАДА В ДОІСТОРИЧНУ ДОБУ ТА ДОБУ СТАРОДАВНЬОГО СВІТУ

§ 44. Розвиток суспільства і держави 224
§ 45. Ранні імперії 230
§ 46. Античний (полісний) шлях державотворення. Рання демократія 236
§ 47. Правила і закони давнини. Рабство. 241
§ 48. Давньоєгипетська держава 247
§ 49. Держави та суспільства Передньої Азії в давнину 253
§ 50. Держава і суспільство Давніх Індії та Китаю 259
§ 51. Розвиток суспільства і держави в Давній Греції: від епохи палаців до поліса. Афіни та Спарта 264
§ 52. Держава Александра Македонського 269
§ 53. Влада і суспільство у грецьких містах Північного Причорномор'я. Держава скіфів 275
§ 54. Давній Рим: від царів до імперії 279
§ 55–56. Міждержавні конфлікти Стародавнього світу 286
§ 57. Велике переселення народів. Падіння Риму 294
§ 58. Терени України в час Великого переселення народів. Велике розселення слов'ян 299

Тим, хто продовжує досліджувати історію і суспільство

Любі друзі!

Ви продовжуєте цікаву та захопливу мандрівку в часі та просторі, розпочату в 5 класі на уроках курсу «Досліджуємо історію і суспільство». Прийшла пора вивчати інструменти історичної науки, досліджувати закономірності в стосунках людини і природи в найдавніші часи, ознайомитися з матеріальними і духовними надбаннями людства. Ви дізнаєтесь, як розвивався світ уявлень та ідей давніх людей, як формувалися людські спільноти, як складалися взаємини між суспільством і державою. Зможете переконатися в тому, що багато сьогоднішніх процесів, явищ, понять зародилися саме в епоху Стародавнього світу.

У підручнику ви знайдете цікаві та корисні вправи, завдання, що дадуть вам змогу побачити й усвідомити «місточки» між сьогоденням та минулим, набути нових навичок та вмінь.

Згадайте... – відтворіть у пам'яті те, що вивчали раніше.

Як ви розумієте... – міркуйте та готуйтеся до сприйняття нових знань.

Чи знаєте ви, що... – дізнайтеся про походження нових важливих слів.

Перевірте себе – працюючи самостійно або з однокласниками / однокласницями, у класі чи вдома.

– **дайте відповіді на запитання** до підпараграфів, спільно чи самотужки, у класі чи вдома, усно чи письмово.

– **попрацюйте разом**, проявіть кмітливість, розвивайте STEM-навички, творіть, дотримуючи порад учителя / учительки.

– запам'ятайте і зрозумійте **найважливіші** слова і дати.

– виконайте корисні й цікаві **вправи** за допомогою улюбленого ґаджета, щоб краще засвоїти тему, знайдіть додаткову інформацію.

– скористайтеся «машиною часу», щоб відчути себе справжнім дослідником / справжньою дослідницею.

§ 1. Вступ. Історія — наука про минуле людства

Згадайте...

— чому грека Геродота називають «батьком історії»;

— з якими атрибутами зображують покровительку історії, музу Кліо.

Як ви розумієте... — значення понять і висловів «доісторичний період», «уроки історії», «увійти в історію»?

Чи знаєте ви, що...

— слово «історія» — іншомовного походження, словники подають не менше семи його сучасних тлумачень;

— грецькою мовою слово «історія» означає «оповідь», «переказ про відоме досліджене минуле», «дослідження», «знання»?

1.1. Наука про минуле людства і не лише про це

У 5 класі ви розпочали вивчати історію як одну з найдавніших та найбагатших наук, яка досліджує розвиток людства впродовж усього періоду його існування.

Слово *історія* в перекладі з грецької означає *оповідь про минулі події, дослідження, знання*. Зазвичай, коли вимовляємо його, маємо на увазі минуле, те, що вже відбулося. Це передусім події, пов'язані з діяльністю людини. Здавалося б, можна дібрати до цього терміна слова-відповідники на кшталт «дієпис», «минулознавство», «бувальщина» і навіть модне сьогодні «сторіз». Однак не все так просто!

Сучасні тлумачення терміна «історія»

1. Закономірний, послідовний розвиток дійсності; зміни в дійсності, у процесі життя.
2. Процес розвитку, зміна чогось; події в житті народу; перебіг.
3. Сукупність фактів і подій минулого.
4. Наука, що вивчає хід розвитку природи, культури, знань.
5. Наука про загальний розвиток народу, країни, суспільства.
6. Оповідання, розповідь про щось, когось.
7. Подія, пригода, випадок.

Щоб усебічно (немов у популярному режимі 3-D) розглянути поняття «історія», скористаймося малюнком-інструкцією. Запитання, які сформулюємо до цього об'єкта нашого дослідження, тобто до ІСТОРІЇ, будуть такими:

- Що це таке?
- Хто це придумав / зробив / робить?
- Коли виникло це поняття?
- Де виникло це поняття?
- Як це було?
- Чому це відбувалося саме так?
- Чому ми це вивчаємо?

Скористаймося додатковою інформацією, щоб дізнатися відповіді на ці запитання.

Машина часу

«З історії поняття „історія"».

Наука, що зветься історією, дуже давня.

У V ст. до н. е. в Греції жила мудра людина на ім'я Геродот — географ, учений-мандрівник. Він задумав написати розповідь про події персько-грецьких війн (докладно про них ви дізнаєтеся пізніше, уявно мандруючи Давньою Грецією). Греки дуже пишалися своєю перемогою над персами. Пишатися й насправді мали чим: ворог був сильний, перемога над ним — почесною. Тож Геродот мріяв увічнити героїзм свого народу. Подорожуючи, накопичував знання про минуле народів, які воювали проти греків. Він збирав спогади свідків подій, згадки про різноманітні події. Урешті-решт Геродот створив величезну наукову працю й назвав її «Історія», що грецькою означає «розповідь про те, що дізнався».

Історичні літописи створювали й раніше, але Геродот першим спробував описати історичні події, що відбувалися протягом тривалого періоду життя багатьох народів. Так була започаткована **наука історія, яка досліджує події минулого, їх взаємозв'язок, причини та наслідки**. Без цієї науки люди не знали б свого минулого, а тому гірше розуміли б сьогодення. Знання про минуле допомагає народам обирати кращий шлях розвитку, не повторювати помилок попередніх поколінь.

(за Сергієм Голобутовим)

Отож, наука історія досліджує те, що відбулося в минулому. Усі події (ЩО?) відбуваються з участю чи з волі людини / людей (ХТО?). Також усі події відбуваються в певний час (КОЛИ?) та в певному місці (ДЕ?). Про все, що сталося, можна розповісти, ЯК це було. Ця інформація є

конкретною і практично незмінною. У процесі досліджень можуть розкриватися нові деталі, обставини тощо. Тому відповіді на запитання «Чому це відбулося?», «Чому це відбувалося саме так?», «До яких наслідків це призвело?» можуть змінюватися. Це залежатиме від того, наскільки повними є відомості про минуле. Звичайно, дослідник історії має брати до уваги всю повноту інформації, не перекручувати і не приховувати, бути чесним і неупередженим, щоб не допускати спотворення образу минулого.

Ще одне важливе запитання: «Чому ми це вивчаємо?» Обсяг того, що досліджує історія, є величезним. У шкільному курсі охоплено не все-все, а лише найбільш значущі для нас події, які залишили вагомий слід у світовій історії та історії України. Історію людства поділяють на великі частини, серед яких: історія Стародавнього світу, історія Середніх віків, Нова історія, Новітня історія. У шостому класі ми ознайомимося з найцікавішими й найважливішими сторінками історії Стародавнього світу.

Історія — наука, яка вивчає минуле людства.

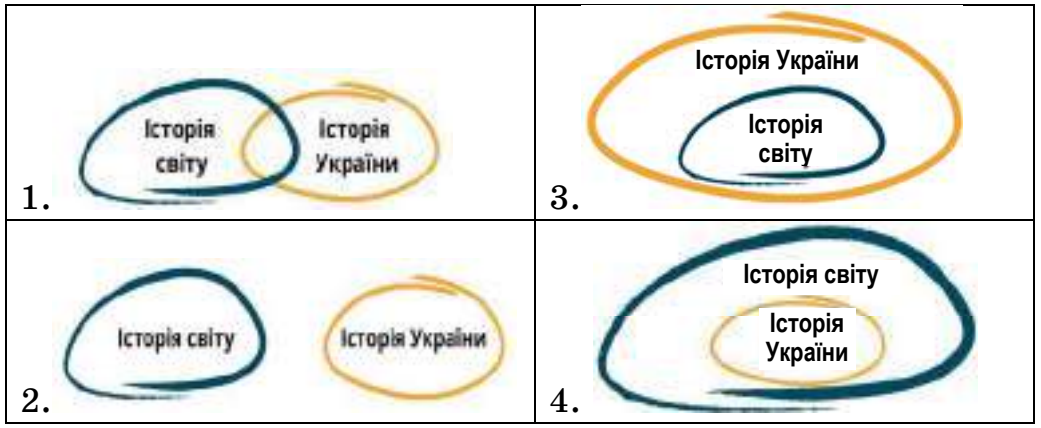

1. *Як ви розумієте вислів «Історія — свідок часу, світло істини, життя пам'яті, вчителька життя, вісниця старовини» (Марк Тулій Цицерон)?* ***2.*** *Дайте відповіді на 3-D запитання про термін «історія».* ***3.*** *Розгляньте схематичні варіанти співвідношення історії України та світової історії. Визначте, котра зі схем є правильною. Поясніть свій вибір.*

1.2. Мандрівка в минуле. Словом і ділом

Машина часу

«Віртуальна мандрівка в минуле, яке поруч». На сайті Національного заповідника «Софія Київська» https://cutt.ly/n10gYaH є вкладка «Віртуальні тури». Оберімо її, щоб оглянути одну з найбільших святинь нашого народу, один з найбільших скарбів нашої держави — собор Святої Софії в Києві, вік якого сягає тисячі років.

Для мандрівки скористайтеся коліщатком перегляду або клавішами вгору-вниз, праворуч-ліворуч. Випробуйте режими 3-D і 2-D, підніміться на 2 і 3 поверхи споруди, щоб побачити якомога більше. Піктограмки для вибору опцій зображені в лівому нижньому кутку екрана. Загалом доступними для огляду є 29 об'єктів.

Скріни сторінок віртуального туру Софійським собором із сайту Національного заповідника «Софія Київська»

Онлайн-цікавинка:

3-D тур «Софія Київська» https://cutt.ly/p10hHCC

STEM-завдання «Чому потрібно вивчати історію».
Матеріали: папір; маркер / олівці / ручка; доступний ґаджет.
Алгоритм виконання: 1. Укладіть на папері план короткого спітчу / виступу-звернення на тему: «Чому потрібно вивчати історію». Пам'ятайте, що ваш виступ має складатися з короткого вступу, основної частини з переліком аргументів, висновку-кінцівки. 2. Продумайте мовне оформлення вашого спітчу. 3. Запишіть відео вашого виступу за допомогою ґаджету. Мова звернення має бути чіткою та зрозумілою. 4. Продемонструйте результати своєї роботи в класі. Обговоріть почуті під час виступів аргументи.

Машина часу

«З історії ораторського мистецтва».

Слово **оратор** походить з латинського *oro* — *говорю.* Так називають того, хто виголошує промову, а також людину, котра володіє даром красномовства, тобто ораторським мистецтвом. Це вміння в давнину відігравало значну роль і навіть стало професією. Оратори були важливими особами в житті держав. Демосфен, давньогрецький політик, один з найкращих ораторів свого часу, спочатку працював логографом — складав тексти промов для клієнтів. Він тренувався на узбережжі моря, перегукуючи шум хвиль, щоб подолати вади вимови. І зміг це зробити.

«Демосфен практикує ораторське мистецтво», художник Жан-Жюль-Антуан Леконт дю Нуї, 1870 рік

Перевірте себе

1. Складіть запитання до тексту параграфа, починаючи кожне такими словами: Коли __? Що __? Хто __? Де __? Звідки ми можемо дізнатися про ___? Чому ___? Як ___? Який результат ___? Запропонуйте свої запитання в класі.
2. Доберіть синоніми до слова «історія». **3.** Складіть і запишіть два-три речення зі словосполученням «уроки історії». **4.** Ознайомтеся зі структурою підручника. Розкажіть про свої міркування щодо власних очікувань від вивчення курсу «Досліджуємо історію і суспільство» у 6 класі. **5. Вправа «Асоціативне гроно».** Створіть асоціативне гроно з терміном «історія». **6. Вправа «3-D тур».** Створіть «інструкцію» з використання можливостей онлайн-екскурсій у режимі 3-D.

Розділ 1.
ІНСТРУМЕНТИ ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ

§ 2. Цивілізація. Найдавніші цивілізації світу

Згадайте...
— що називають суспільством;
— хто такі трипільці;
— як називають трипільські поселення.

Як ви розумієте... — значення слів «цивілізовано», «прогрес», «культура»?

Чи знаєте ви, що...
— слово *цивілізація* походить від латинського *civis* (громадянин), але в більшості його визначень акцентують на слові «культура»?

2.1. Що таке цивілізація?

Уперше поняття **цивілізація** почали використовувати понад двісті п'ятдесят років тому (близько 1756 року), коли його запропонував французький державний діяч і письменник Оноре Мірабо. Він сам та його колеги вважали цивілізованим таке суспільство, в якому панують розум та справедливість. Вони орієнтувалися на реалії свого часу, а сучасні уявлення про суть цивілізації значно доповнені.

Цивілізація — це людська спільнота, яка в процесі свого розвитку виробила певні єдині риси політичної та суспільної організації, культури, духовних цінностей.

В основі терміна «цивілізація» є латинське слово *civis*, яким позначали всіх тих, хто колись мешкав у містах. Городяни проживали невеликими закритими групами і були краще згуртовані, ніж спільноти, які розселялися по великих територіях. Вони активніше навчалися премудростям життя, швидше запозичували один в одного навички і знання, здобуті впродовж століть людського прогресу. Для означення чогось, протилежного цивілізації, вживають слова *варварство* чи *грубість*.

Цивілізація є високоорганізованою людською спільнотою, яка має і матеріальне, і духовне вираження. Британський учений Гордон Чайлд виділив низку критеріїв, за якими певні суспільства досягали стану, який можемо назвати цивілізацією. Першочерговим фактором є зростання кількості поселень та їх перетворення на міста. Більшість перших цивілізацій відзначилися швидким розвитком господарства та створенням систем правління.

ЦИВІЛІЗАЦІЯ: культура та цінності

Матеріальний вимір			Духовний вимір	
міста		господарство	мова	писемність
торгівля	закон	держава	знання	релігія
соціальний поділ		правління	наука	піклування
споруди	зброя	війна	розвиток	мистецтво

Залишки цивілізації майя в Америці

Для цивілізацій характерною є наявність писемності, яка давала змогу не тільки зберігати, а й примножувати знання. Монументальна архітектура, розвиток мистецтва, формування релігійних систем та єдиного культурного простору також є важливими. Дослідники, називаючи певну спільноту цивілізацією, враховують також наявність держави і чітко сформованих груп населення з різним становищем у суспільстві (соціальний поділ). Притаманні певному регіону одяг, будівлі, предмети щоденного побуту, господарське спорядження, зброя та навіть оздоблення посуду — усе це сприяло єдності цивілізації так само міцно, як спільна мова чи релігія. Матеріальні речі, як і духовні продукти цивілізації, важливі для вивчення.

1. *Як ви розумієте поняття «матеріальне», «духовне»? Чи є котресь із них важливішим у характеристиці цивілізацій? Чому ви так міркуєте?* ***2.*** *Чому поняття «цивілізація» сьогодні асоціюється зі словами «прогрес», «культура»?* ***3.*** *Чим, на вашу думку, різняться давні та сучасні цивілізації?*

2.2. Найдавніші цивілізації світу

Суспільства минулого, які можна було б визнати примітивними порівняно із сьогоденням, насправді були прогресивними для свого часу. На початках зародження вони налічували тисячі осіб і об'єднували кілька міст. Потім спільнота людей зростала й досягала мільйонів осіб.

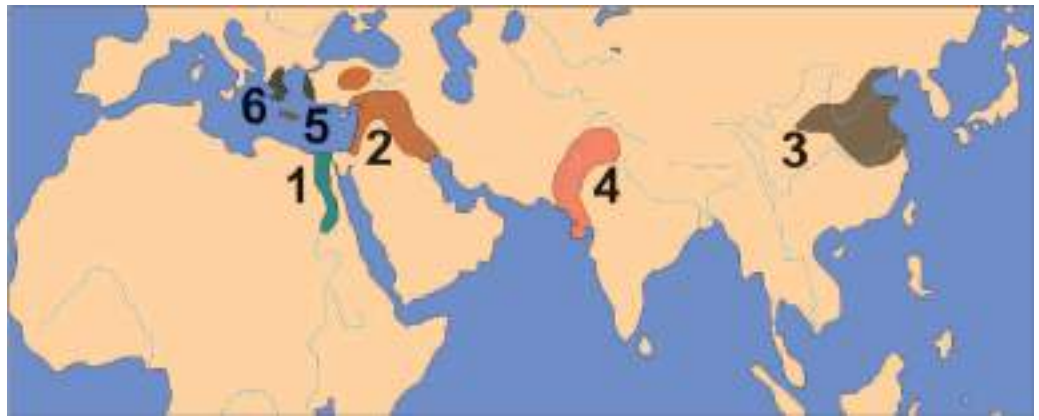

Деякі з давніх цивілізацій: 1 — давньоєгипетська, 2 — месопотамська (вавилонська), 3 — давньокитайська, 4 — індська, 5 — критська, 6 — мікенська

До найдавніших цивілізацій світу належать державні утворення, що виникли в долині річки Ніл та на берегах річок Тигр і Євфрат. Згодом появу державності та високоорганізованих суспільств фіксують на теренах Близького Сходу, Малої Азії, Далекого Сходу, Південної Азії, Європи, Америки та в інших регіонах. Усі вони, попри власну унікальність, не були замкнутими в собі й активно контактували як між собою, так і з іншими спільнотами, які ще не створили своїх держав. Ці контакти виражались як у торгівлі, так і у війнах.

Однією з найпотужніших в Європі була римська цивілізація, що проіснувала понад тисячу років. Головним її містом був Рим. У час свого найбільшого розквіту, в період Римської імперії, вона простягалася від шотландських кордонів до Північної Африки та східного Середземномор'я. Основною мовою була латина. Нею продовжували спілкуватися освічені люди навіть після того, як Римська

імперія перестала існувати. Деякі науковці досі використовують латину в повсякденній роботі, хоча ця держава розпалася більше 1500 років тому.

Сфінкс та піраміди — «візитівки» єгипетської цивілізації

До слова, «розпалася» — не означає зникла безслідно. Один із способів закінчення цивілізації — перетворення її на частину іншої. Наприклад, Давній Єгипет був завойований іноземцями, котрі значно змінили країну. Пізніше він став частиною перської, грецької, римської та ісламської цивілізацій.

Найвідомішою з давніх людських спільнот на теренах України була трипільська. Наші далекі пращури створювали протоміста із кількаповерховою забудовою, володіли секретами виготовлення глиняного посуду, мали власні релігійні вірування та активно займалися землеробством. На жаль, трипільці не мали свого письма (принаймні про це достовірно невідомо). Найімовірніше, вони так і не створили ранньої державності. Чимало секретів трипільців досі не з'ясовано.

Предмети, створені трипільцями

Кажуть, що трипільській спільноті просто не пощастило з дослідженнями. Коли історики минулого тривалий час марили Єгиптом і Вавилоном, на схід Європи мало звертали увагу. Та й від досліджених «річкових» цивілізацій трипільці дещо відрізняються, не «вписуючись» у звичні наукові концепції. Деякі дослідники вважають найдавнішою цивілізацією світу саме трипільську спільноту. Докладніше про матеріальний та духовний світ трипільців ви дізнаєтеся в одному з параграфів наступного розділу.

***1.** Чи всі суспільства минулого можна вважати цивілізаціями? **2.** Що, на вашу думку, є найголовнішими ознаками, за якими визначають існування цивілізації? **3.** Визначте на власний розсуд, у чому може полягати унікальність тієї чи іншої цивілізації.*

2.3. Арнольд Тойнбі та «виклик-відповідь»

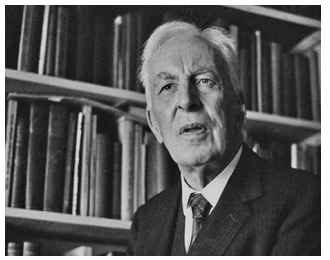

Арнольд Тойнбі

Одним із найвідоміших дослідників цивілізацій був англійський історик і філософ **Арнольд Тойнбі** (1889 – 1975). У численних своїх роботах він досліджував формування та особливості минулого людства, спробував визначити точну кількість цивілізацій, що коли-небудь існували у світі. Усього, на його думку, повністю сформувалася 21 цивілізація. Хоча погляди Тойнбі заперечували чимало науковців, англійський дослідник запропонував цікаву модель співіснування цивілізацій у часі.

Він вважав, що всі цивілізації розвиваються однаково: народжуються, проходять стадію розквіту та гинуть. Однак цей процес залежав від проблем і завдань, що поставали на шляху розвитку, та можливостей їх подолати. «Виклики» (війни, природні катаклізми, пандемії тощо) могли сприяти як подальшому розвитку цивілізації, так і її занепаду. Усе залежало від успішної «відповіді» — тобто реакції суспільства на загрозу, здатності мобілізувати всі ресурси та волю.

***1.** Як ви зрозуміли суть теорії Арнольда Тойнбі «виклик-відповідь»? Що може стати «викликом»? **2.** Чи погоджуєтеся з ідеями Тойнбі щодо розвитку цивілізацій? Відповідь аргументуйте. **3.** Чому, на вашу думку, цивілізації розпадаються?*

1. Вправа «Скрайбінг». Обміркуйте і схематично зобразіть «Етапи життя цивілізацій». **2. Вправа «Ознаки цивілізації».** Укладіть поняття, що характеризують цивілізацію, в «лінію цінностей» — від найголовніших, на вашу думку, до менш важливих характеристик. Зіставте позиції 1, 2, 3 в роботах учнів / учениць вашого класу. Обміркуйте результат.

3. STEM-завдання «Мапа-колаж».

Для майбутніх наших з вами мандрівок у часі треба добре підготуватися. Щоб прокладати маршрути подорожей, треба мати добру мапу. Зробімо її власноруч!

Матеріали: картон / картонна коробка; ножиці; кольоровий папір та клей; маркер / кольорові олівці / фарби.

Алгоритм виконання: 1. Об'єднайтеся в групи. 2. Оберіть давні цивілізації, з якими будете працювати. 3. Нанесіть на картонну основу (розміру сторінки зошита) контури тієї частини світу, в якій виникла обрана вами давня цивілізація (скористайтеся мапою на сторінці 13); виріжте по контуру. 4. Нанесіть на отриманий макет контури цивілізації, зафарбуйте її площу або виділіть кольоровим папером. 5. На бажання, знайдіть за допомогою додаткових джерел основні річки чи інші водойми, навколо яких сформувалися давні цивілізації; позначте їх маркером і надпишіть назви. 6. Продемонструйте в класі результати роботи. Створіть спільну мапу-колаж «Давні цивілізації». Збережіть для нових «подорожей».

Корисна гра:

«Найдавніші цивілізації»
https://cutt.ly/f3p3vpu

Перевірте себе

1. Складіть запитання до тексту параграфа, починаючи кожне такими словами: Коли __? Що __? Хто __? Де __? Звідки ми можемо дізнатися про ___? Чому ___? Як ___? Який результат ___? Запропонуйте свої запитання в класі.

2. Доберіть синоніми до слова «цивілізація». **3.** Спробуйте довести існування зв'язків між економічним розвитком та суспільними змінами в давніх цивілізаціях. **4.** Розкажіть про свої міркування щодо сучасної цивілізації. Спробуйте визначити її ключові особливості. **5. Вправа «Аналізуємо».** Чому, на ваш погляд, виникнення міст сприяло розвитку давніх цивілізацій? **6. Вправа «Історична реклама».** Створіть анонс-рекламу однієї з давніх цивілізацій. Результати роботи продемонструйте однокласникам / однокласницям.

§ 3. Історичні джерела

Згадайте...
— що допомагає дослідникам вивчати минуле;
— відомі вам пам'ятки-«свідки минулого» з історії України.

Як ви розумієте... — значення понять «джерело інформації», «першоджерело»?

Чи знаєте ви, що...
— у вашому мобільному телефоні є інформація, яка, ймовірно, може слугувати історичним джерелом для дослідників у майбутньому?

3.1. Що таке історичні джерела?

Минуле досліджують, отримуючи й вивчаючи інформацію з **історичних джерел.** Деякі з них збереглися неушкодженими та цілісними. На жаль, багато їх було знищено свідомо або в результаті згубного впливу часу. Відтак чимало історичних пам'яток дійшли до наших днів у неповному вигляді: у фрагментах, руїнах, уламках. Кожне джерело (пам'ятка) є невичерпним ресурсом за змістом історичної інформації.

Історичне джерело — ресурс, об'єкт, з якого черпаємо історично важливу інформацію; те, що досліджують історики для відтворення образу минулого.

Вивчаючи минуле, історики використовують різноманітні джерела, які поділяють на первинні та вторинні. **Первинні джерела** — ті, що створені в досліджуваний період. Наприклад, при вивченні Давнього Єгипту історики звертаються як до текстів на папірусі та камені, так і до решток міст, храмів тощо. Найдавніші періоди досліджують лише за матеріальними залишками, як і ті випадки, коли люди, що проживали в певній місцевості, не створили власної писемності. Що ближче досліджуваний сюжет до наших днів, то більше джерел доходить до істориків, як кількісно, так і за видами. До первинних джерел належать літописи, хроніки, листи, щоденники, а також речові об'єкти, створені людиною (знаряддя праці, одяг, зброя, гроші, будівлі тощо).

Зауважимо, що в дослідженнях сучасних подій первинними джерелами можуть виступати офіційні документи, інтерв'ю, опитування, експертні оцінки тощо. Зокрема, при дослідженні російсько-української війни (від 2014 року) первинними джерелами будуть слугувати свідчення очевидців (як військових, так і цивільних), різноманітні інтерв'ю, щоденники, мемуари, офіційні документи, відеозаписи, фотографії тощо.

Унікальні фрески із Помпеїв. За цими зображеннями можна реконструювати чи уявити людей Давнього Риму

Вторинні джерела — ті, що створені пізніше за досліджувані істориком події (праці істориків, словники, енциклопедії). Основна їхня функція полягає в поясненні чи узагальненні інформації, отриманої з первинних джерел. Історики додають свої враження, оцінки, судження, думки тощо до первинного джерела. Тому ціннішим є звернення до першоджерел, які містять менше особистісних суджень. Наголосимо, що ґрунтовні наукові дослідження базуються як на первинних, так і на вторинних джерелах.

***1.** Яку роль у роботі істориків відіграють історичні джерела? **2.** Чому, на вашу думку, історичні джерела поділяють на первинні та вторинні? **3.** У чому цінність історичних джерел для відтворення минулого?*

3.2. Якими є усні, писемні та речові історичні джерела?

Історичні джерела збереглися в різних формах та видах, тому їх поділяють на **усні, писемні** та **речові.**

Усними джерелами є пам'ятки, що передаються «з уст в уста». За походженням вони є найдавнішими, адже виникли тоді, коли ще не було писемності. До них належать пісні, думи, перекази, прислів'я, народні знання тощо. Часто їх ототожнюють із усною народною творчістю (фольклором), у якій відображені давні уявлення про світ, побут, господарство та ставлення людей до природи.

Машина часу

Пісня «Ой, летіли білі гуси» у виконанні Соломії Крушельницької. https://cutt.ly/y10cooa

Пісенний хоровод — одна з найдавніших українських традицій. Тексти пісень також є важливим історичним джерелом.

Писемні пам'ятки — це ті джерела, які існують у письмовому вигляді. Вони можуть бути зафіксовані на камені, папері, папірусі, пергаменті, кераміці тощо. До цієї групи джерел належать літописи, хроніки, мемуари, щоденники, листи, різноманітні юридичні документи, книги, написи на будівлях.

Єгипетські ієрогліфи — написи на камені

Глек-календар, IV ст., знайдений у селі Ромашки (Київська область) у 1899 році

Речові джерела (пам'ятки матеріальної культури) — це всі матеріальні предмети, що з'явилися в результаті діяль-

ності людини. Йдеться про такі речі, які можна відчути на дотик: від монет чи прикрас до величних давніх будівель. Також до речових джерел відносять різноманітні знаряддя праці, побутові речі, зброю, будівлі, одяг, скульптури та чимало інших речей.

***1.** Чи можна стверджувати, що якийсь певний вид історичних джерел є найважливішим для пізнання минулого? Чому ви так вважаєте? **2.** Доберіть приклади до кожного з видів історичних джерел. **3.** Чому, на вашу думку, фольклор є цінним історичним джерелом? Яку історичну інформацію можна дізнатися з творів усної народної творчості?*

3.3. Чи можуть фотографії, аудіо- та відеозаписи бути історичними джерелами?

Окреме місце в системі історичних джерел займають **візуальні.** Найдавнішими такими пам'ятками є печерні наскельні зображення первісних людей. До візуальних джерел належать ілюстрації в хроніках, книжках, інші зображення, наприклад герби правителів, їхні портрети, згодом — світлини, плакати, листівки, карикатури тощо.

Міська мода, м. Ужгород, листівка, кінець XIX ст.

Львів XIX ст., світлина Юзефа Едера

Водночас із другої половини XIX ст. з'являються нові джерела — **фото-, аудіо-** та **відеопам'ятки.** У 1839 році винайшли фотографію (хоча її широке застосування припадає

на другу половину XIX ст.). Фотознімки (світлини) — важливе історичне джерело, адже вони фіксують різні вияви людського життя: побут, розваги, виробничі процеси, моду, важливі історичні події тощо. Аналізуючи світлини, можна одержати цінну інформацію щодо історичних подій, звичаїв, культурного та політичного життя конкретної історичної епохи. Відтак фотоджерела слугують відбитком того періоду, коли вони були зроблені, тобто передають колорит конкретної епохи.

Фонограф

Закономірно, що нові види історичних джерел відображають пізніші етапи історії. В 1877 році Томас Едісон придумав фонограф (перший пристрій для запису та відтворення звуку). За допомогою різноманітних технологій вдається відтворити голоси відомих українських діячів, зокрема Тараса Шевченка, Василя Стуса, Василя Сухомлинського тощо. В першій третині XX ст. було винайдено відеокамеру.

Для дослідження сучасної історії відео- та аудіоджерела мають вагоме значення. Зокрема, для показу справжніх подій російсько-української війни експерти вдаються до відеофіксації тих злочинів, які були вчинені російськими військами. Це впливатиме на конструктивне дослідження цього явища, а одержані зараз відеоматеріали слугуватимуть важливими джерелами історичного періоду, в якому ми живемо.

***1.** Наведіть приклади візуальних джерел. **2.** Чи можуть матеріали, віднайдені в інтернеті, бути історичними джерелами? Поясніть свої міркування. **3.** Який вид джерел з'явився раніше — аудіо- чи фото-? Чому ви так вважаєте?*

1. Вправа «Двобій». Організуйте в класі гру: один / одна з учнів / учениць називає конкретне історичне джерело, а однокласник / однокласниця, якому / якій «кинули виклик», встановлює його вид. Якщо вид джерела визначено правильно, то цей / ця учень / учениця переймає хід. Якщо відповідь хибна, завдання адресується іншій особі.

2. STEM-завдання «Капсула часу».

Матеріали: пластиковий бокс / картонна коробка / будь-яка ємність для зберігання (на вибір).
Алгоритм виконання: 1. Оберіть ємність для зберігання. 2. Доберіть сучасні предмети, які допомогли б дослідникам історії в майбутньому створити уявлення про наш час. 3. Складіть ці артефакти в коробку / ємність. 4. На бажання, напишіть лист у майбутнє. 5. Розкажіть, про які події розповідають джерела з вашої «капсули часу».

Машина часу

«Уперед, у майбутнє».
Уявіть, що через сто чи двісті років досліднику минулого потраплять до рук світлини, які зробили ви під час літніх канікул між 5 і 6 класами. Оберіть серед них кілька, уважно розгляньте їх. Спробуйте визначити, яку інформацію про вас чи місця, зафіксовані на світлині, зможе встановити історик з майбутнього. Які висновки про життя в наш час він зможе зробити? Які речі навколо вас могли б стати цінними історичними джерелами?

Корисна гра:

«Історичні джерела»
https://cutt.ly/C3p380V

Перевірте себе

1. Складіть запитання до тексту параграфа, починаючи кожне такими словами: Коли __? Що __? Хто __? Де __? Звідки ми можемо дізнатися про ___? Чому ___? Як ___? Який результат ___? Запропонуйте свої запитання в класі.
2. Які писемні джерела з історії України від проголошення незалежності України в 1991 році до сьогодення ви вивчали в 5 класі? **3.** Складіть перелік історичних джерел, з якими ви ознайомилися на уроках історії впродовж 5 класу. Спробуйте їх класифікувати, записавши у відповідні стовпці. **4.** Поміркуйте про нові види історичних джерел, які можуть з'явитися в майбутньому. Чи користуватимуться майбутні дослідники усними джерелами для вивчення сьогодення? Чому ви так вважаєте? **5. Вправа «Колаж».** Створіть колаж із символічними зображеннями артефактів, які розповідають історію вашого класу / школи. **6. Вправа «Образ із минулого».** Поміркуйте, на основі яких джерел історики роблять висновки про те, який вигляд мала та чи інша відома особа, що жила в часи, коли не існувало фотографії. Чи однакові джерела згодяться для реконструкції зовнішності та діяльності історичної особи? Поясніть, як ви розумієте різницю між поняттями «портрет» та «історичний портрет».

§ 4. Історичні дослідження

Згадайте...
— що вам відомо з 5 класу про поняття «історичний факт»;
— кого називають дослідниками історії;
— про які музеї вам відомо, у яких музеях ви вже побували.
Як ви розумієте... — значення понять «факт», «образ минулого»?
Чи знаєте ви, що...
— слово «культура» походить від латинського «cultura», що означає «обробіток», «обробляти»;
— культурою називають сукупність матеріальних і духовних цінностей, що їх людство створило за час свого існування;
— термін «артефакт» походить від поєднання латинських слів «art» (мистецтво) і «factum» (зроблено) й означає будь-що, створене штучно, на противагу природному, продукт діяльності людини?

4.1. Які особливості історичних досліджень?

«Муза історії Кліо», художник Хосе де Рібера

Діяльність історика вимагає пошуку нових знань про минуле в археологічних експедиціях, архівах, бібліотеках, музеях тощо. Підсумком цієї роботи стає створення дослідження, яке базується на історичних джерелах. Інформацію з них дослідник минулого детально вивчає, аналізує та інтерпретує. Для ґрунтовного наукового дослідження треба поєднувати інформацію з джерел різних видів.

Історичне дослідження — процес пошуку та вивчення історичних джерел з метою відтворення достовірного образу минулого.

Досліджуючи минуле, історики обов'язково перевіряють достовірність одержаних даних, зіставляючи інформацію. Водночас дослідження вчених повинно спиратися на **історичний факт** — справжню невигадану подію, яка точно відбулася, і цьому є підтвердження. Напевно, історичний факт можна назвати найменшою «цеглинкою»

історії. Сукупність пов'язаних між собою історичних фактів прийнято називати **історичною подією** (наприклад, відкриття Америки Христофором Колумбом (1492 рік)).

Історичний факт — найменша одиниця в історичних даних, незмінна і конкретна; те, що реально відбулося.
Історична подія — ряд взаємопов'язаних історичних фактів; те, що відбувалося з людьми в минулому в певний час та в певному місці.

Історик досліджує чимало об'єктів: політичні, міжнародні, військові події, культуру, побут тощо. Відтак він має бути ерудованою людиною. Водночас важливими характеристиками історика є його толерантність та неупередженість, тому що сприйняття інформації залежить від особистих вражень та уявлень науковця. Вчені можуть по-різному трактувати одну і ту саму подію.

Машина часу

3-D реконструкція обличчя князя Ярослава Мудрого, створена з використанням методів історико-криміналістичної експертизи у 2017 році.

https://cutt.ly/d10vNYs

1. Установіть зв'язок між історичним фактом та подією. Відповідь проілюструйте прикладами. 2. Чому важливо використовувати різноманітні історичні джерела під час історичного дослідження? 3. Якими професійними навиками повинен володіти історик?

4.2. Що таке археологія та археологічна культура?

Частина науковців знаходить матеріал для досліджень під час проведення археологічних експедицій — досліджень історичного минулого на основі розкопок. Вивчати знайдені «під землею» речові джерела **(артефакти)** допомагає спеціальна наука — **археологія** (від грецьких слів «архео» — стародавній та «логос» — слово). Археологи досліджують віднайдені залишки посуду, культових, житлових та оборонних споруд, знаряддя праці, зброю тощо. Установлюють період їх створення, роблять висновки про побут та вірування людей. Завдяки віднайденим кісткам тварин, залишкам рослин археологи можуть докладно розповісти, чим харчувалися, як господарювали давні люди.

Артефакти — знахідки археологів

Археологічні розкопки, Херсонська область, 2021 рік

Археологія — наука, яка досліджує минуле, вивчаючи віднайдені під землею залишки діяльності людей.
Артефакт — археологічна знахідка, виготовлена людиною.

Віднайдені археологами артефакти Давнього Єгипту, із колекції музею Лувр

Посуд культури шнурової кераміки

Опрацьовуючи здобутий матеріал, дослідники використовують поняття **археологічної культури** — сукупності подібних пам'яток, поширених на конкретній території в межах конкретного часу. Назви археологічних культур є умовними. Зазвичай їх дають за місцем першої знахідки, орнаменту посуду чи за особливостями поховального обряду. Наприклад, представники культури шнурової кераміки, що певний час населяли територію України, своє «ім'я» отримали від специфічного оздоблення гончарного посуду.

Археологічна культура — сукупність археологічних знахідок, віднайдених на певній території, які мають подібні риси та були створені в один період.

1. Що досліджує археологія? 2. Яку історичну інформацію можуть «розповісти» віднайдені археологами артефакти? 3. На основі яких факторів археологічні пам'ятки об'єднують в археологічну культуру?

4.3. Де працюють історики?

Чимало дослідників творять свої «історії» на основі матеріалів, що зберігаються в спеціальних місцях — архівах чи музеях. Це основні сховища історичних джерел. У **музеях** розташовані речові та писемні джерела, які називають **експонатами**. Вони належать до різних епох і демонструють велич та плинність історії.

Експонати музею Лувр (Франція)

Музей картоплі, штат Айдахо (США)

Більшість музеїв розташована в спеціальних будівлях. Проте існують і такі, що розміщені просто неба, їх ще називають скансенами. В Україні такими є Національний музей народної архітектури та побуту України (м. Київ), музей народної архітектури та побуту «Шевченківський гай» (м. Львів), музей народної архітектури та побуту (м. Ужгород) та ін. Нові виклики та нові часи сприяють відкриттю нових музеїв, наприклад автомобілів, авіації, телефонів та навіть шоколаду чи картоплі!

Музей — установа, в якій зберігають і виставляють для огляду (експонують) речові та писемні пам'ятки.
Архів — установа, в якій зберігають писемні джерела.

Місцем зберігання писемних джерел є **архіви** та спеціальні фонди наукових бібліотек. У давніх цивілізаціях архів ототожнювався із поняттям бібліотека. Перші такі заклади були засновані на території Межиріччя, де існували держави Шумеру, Аккаду, Вавилону та Ассирії. В Єгипті існував спеціальний Фараонський архів. Єгипетські архіви поділяли на храмові установи (Луксор, Карнак), де зберігалися важливі священні тексти, та архіви фараонів — містились урядові документи. Нині до музеїв та архівів є окремі додаткові вимоги, зокрема щодо належного зберігання, вологості приміщення тощо. Відповідне зберігання цінних історичних джерел слугує гарантією того, що їх будуть бачити відвідувачі та ними будуть користуватись історики.

Уривок із «Книги мертвих» — священної книги давніх єгиптян

Сучасний архів

1. У чому ви вбачаєте ключову відмінність між музеями та архівами? Що спільного в цих установах? 2. Поясніть, чому для зберігання історичних документів та артефактів у архівах та музеях створюють особливі умови. 3. Чому однією із трагедій сучасної російсько-української війни стало знищення ракетними обстрілами Національного літературно-меморіального музею Григорія Сковороди в селі Сковородинівка на

Харківщині та історико-краєзнавчого музею в селищі Іванків на Київщині, де зберігалися полотна Марії Примаченко?

1. Вправа «Артефакт». Віднайдіть інформацію в додаткових джерелах про археологічні пам'ятки, знайдені археологами на території вашого краю. Оберіть один із артефактів і спробуйте його описати. На які риси / ознаки артефакту ви звернули увагу передусім?

2. Вправа «Реклама». Намалюйте рекламний постер музею, що працює у вашій громаді, місті / селі, школі. Або укладіть текст реклами музею для соцмереж чи преси.

Онлайн-цікавинка:

3-D тур «Британський музей у Лондоні»
https://cutt.ly/g10bZif

Корисна гра:

«3-D pottery» («3-D кераміка») від Google Arts & Culture
https://cutt.ly/B10mm1M

Перевірте себе

1. Складіть запитання до тексту параграфа, починаючи кожне такими словами: Коли __? Що __? Хто __? Де __? Звідки ми можемо дізнатися про ___? Чому ___? Як ___? Який результат ___? Запропонуйте свої запитання в класі.

2. Укладіть перелік інструментів та речей, які допомагають науковцям під час археологічних розкопок.

3. Сформулюйте кілька запитань для перевірки достовірності інформації, отриманої з різних джерел.

4. Розкажіть про свої міркування щодо важливості діяльності музеїв та архівів.

5. Вправа «Дослідник». Відшукайте самостійно чи з допомогою дорослих інформацію про 2–3 відомих українських істориків / істориків нашого часу. Над якими історичними темами вони працюють?

6. Вправа «Google Arts & Culture». Дізнайтеся за допомогою Google Arts & Culture, які музеї розташовано неподалік від місця вашого перебування. В яких із них ви вже побували? Складіть перелік музеїв України, які ви рекомендували б відвідати вашим однокласникам / однокласницям. Розширте радіус кола пошуку і доберіть на свій смак музеї, які варто відвідати під час тривалих мандрівок. Скористайтеся Google Translate.

§ 5. Спеціальні історичні дисципліни

Згадайте...
— що таке родовід;
— які етнографічні райони України вам відомі.
Як ви розумієте... — значення слів «дисципліна», «наука»?
Чи знаєте ви, що...
— точна кількість спеціальних історичних дисциплін невідома, їх налічують від 50 до 80;
— у назвах багатьох наук (дисциплін) є частки, що походять з грецької мови, до прикладу, *філо* — любов, *логос* — слово, *графо* — пишу, *етнос* — народ, *німікос* — ім'я, *софія* — мудрість?

5.1. Що вивчають спеціальні історичні дисципліни?

Робота з історичними джерелами — складна праця, бо правильно прочитати та зрозуміти їх, довести справжність непросто. Науковці неодноразово натрапляли на підробки — окремі документи чи навіть речі, створені випадково чи зі злим умислом, що видавалися при цьому за справжні джерела. Подібна практика відома майже два тисячоліття. Так, ще давні римляни досліджували тексти давньогрецького філософа Платона. На підставі знань про його художній стиль й особливості писемної мови вони визначали, чи ці писання справжні, чи хтось підробив їх.

Жан Мабільйон

Способів перевірки історичних джерел є багато. Допомагають історику спеціальні історичні дисципліни — окремі науки, що досліджують історичні джерела та за допомогою критичного аналізу (докладного розгляду всіх елементів) визначають, чи не є перед нами підробка. Системно перевіряти історичні джерела порадив французький дослідник Жан Мабільйон понад триста років тому. Він запропонував використовувати окрему дисципліну — **дипломатику**, що сприяла встановленню оригінальності документів.

Пізніше на підставі дипломатики постали інші історичні дисципліни. За допомогою **сфрагістики** визначають справжність або підробку печаток. **Нумізматика** — для тих, хто займається вивченням монет та монетної справи. **Палеографія** — дисципліна, яка досліджує особливості розвитку письма. **Генеалогія** вивчає історію родів, родин, сімей. Усі види гербів допомагає досліджувати **геральдика**. **Епіграфіка** призначена для вивчення написів на монументальних об'єктах (пам'ятниках, надгробках тощо).

Аркуш праці «Держава» Платона, перекладений латиною

Монети Давнього Риму

Спеціальні історичні дисципліни пов'язані з іншими науками. Наприклад, історики тривалий час сумнівалися в тому, чи «Київські глаголичні листки», написані майже тисячоліття тому, справжні. Лише хімічний аналіз чорнила, зроблений київськими спеціалістами, встановив, що пам'ятка відповідає своєму періоду.

Машина часу

«Із нумізматики».

Найстарішою монетою у світі вважають лідійський статер, йому понад 3200 років. До складу монети входив електрум — суміш срібла із золотом. Цар Аліатт, при якому почалося карбування грошової одиниці, встановив чітку норму ваги для монети — 168 зерен пшениці (близько 14 г).

***1.** Чому виникла потреба в появі спеціальних історичних дисциплін? **2.** Яка наука лягла в основу спеціальних історичних дисциплін? Коли вона виникла? **3.** Яку спеціальну історичну дисципліну ви хотіли б вивчати?*

5.2. Що таке історична пам'ятка? Відкриття в історії та історичні відкриття

Дослідження справжності дає змогу виокремити **історичні пам'ятки**, тобто такі джерела, що заслуговують довіри. Відзначимо, що поняття «історична пам'ятка» має також інше значення. Так називають споруди, місця чи предмети, які пов'язані з видатними особами чи визначними історичними подіями. Кожен регіон має свої відомі пам'ятки історії. Наприклад, збережені замки чи фортеці, монастирі, церкви, синагоги, театри, монументи, мечеті, оригінальні витвори мистецтва. Усі вони є частиною *історичної пам'яті* (пригадайте, що це таке), їх охороняють відповідно до чинного законодавства.

Осіб, що нищать пам'ятки, називають *вандалами*. Так звалося одне із племен, яке захопило Рим, пограбувало та знищило мистецькі шедеври величного міста.

Машина часу

«Історичні пам'ятки нищить не тільки час».

Під час російсько-української війни російські війська руйнують архітектуру українських міст, стріляють по церквах і театрах, спалюють книжки і викрадають картини з музеїв. Ці злочини вороги чинять, намагаючись стерти історичну пам'ять українців. Щоб зберегти пам'ятки від руйнування, їх обкладають піском, вогнетривкими матеріалами, розробляють цифрові паспорти і 3D-моделі, вивозять цінні експонати в більш безпечні місця. Найцінніші пам'ятки маркують міжнародним знаком «Блакитний щит», який свідчить про посилений охоронний статус. Знищення таких об'єктів є прямим воєнним злочином проти культурної спадщини.

Кейтлін Кеньйон під час археологічних досліджень

Під час роботи історики можуть зробити справжнє відкриття — віднайти в музеї, архіві чи під час розкопок предмет, документ або будь-яке інше невідоме раніше джерело. Наприклад, успіх сприяв англійській археологині Кейтлін Кеньйон, яка в 1952–1958 роках досліджувала руїни Єрихона, одного із найстарших міст у світі (йому понад

9 тисяч років). Вона змогла довести, що територія міста мала перерву в заселенні на майже 300 років! Лише після такого терміну люди знову повернулися до цього місця.

Тож існують **відкриття в історії**, але є також **історичні відкриття**, які змінювали світ. До прикладу, «винайдення» землеробства зумовило перехід людей до осілого способу життя, формування сталих поселень, ретельнішого заняття ремеслами тощо. Деякі відкриття були випадковими. Так, мореплавець Христофор Колумб 1492 року відкрив Америку, шукаючи морський шлях до багатої Індії. Він вірив, що Земля має форму кулі, тож, щоб досягти берегів Індії, вирішив від Іспанії плисти на захід. Висадившись на берег в Америці, Христофор Колумб не сумнівався, що прибув до Індії, тому навіть місцеве населення назвав індіанцями. Про те, що зроблено історичне відкриття, здогадалися пізніше.

***1.** Що таке історичні пам'ятки? **2.** Чому важливо берегти історичну пам'ять? **3.** Що, на вашу думку, важливіше для досягнення історичного відкриття: ретельна та наполеглива праця чи щасливий випадок?*

5.3. Про етноніміку та етнографію

Тож Христофор Колумб назвав невідомий йому народ індіанцями. Це «ім'я» настільки сподобалось європейцям, що вони (так само, як і сучасні американці) досі користуються ним. Сам того не знаючи, видатний мореплавець долучився до розвитку **етноніміки** (від грецького «етнос» — народ та «німікос» — ім'я) — спеціальної історичної дисципліни, яка досліджує назви народів. «Зашифрована» в назвах інформація може бути ключем до розуміння етнічних територій того чи іншого народу, основних його господарських занять, визначення назв окремих племен тощо.

Олена Пчілка, світлина 1896 року

Побут, обряди та звичаї народів досліджує окрема наука **етнографія** (від грецького «етнос» — народ і «графо» — писати). Також етнографи вивчають фольклор — усну народну творчість. Олена Пчілка, мама Лесі Українки, була чудовим етнографом. Вивчаючи народні пісні Волині, вона вказувала на місцеві особливості. Її робота — вагомий внесок до розуміння мови та історії нашого народу.

***1.** Що вивчають етноніміка та етнографія? **2.** Про що можна довідатися, досліджуючи назви народів? **3.** Як звичаї, традиції та фольклор можуть допомогти під час історичних досліджень?*

Вправа «Словничок». Укладіть таблицю-словник спеціальних історичних дисциплін зі стовпцями «Назва дисципліни» і «Що вивчає?».

Онлайн-цікавинка:

3-D екскурсія «Найстаріший в Україні музей етнографії та художнього промислу в м. Львів» https://cutt.ly/YCno8ky

Корисна гра:

«Спеціальні історичні дисципліни» https://cutt.ly/v3p41uk

Дипломатика. Палеографія. Сфрагістика. Нумізматика. Епіграфіка. Генеалогія. Геральдика. Етноніміка. Етнографія. Історичні пам'ятки. Вандали. Відкриття.

Перевірте себе

1. Складіть запитання до тексту параграфа, починаючи кожне такими словами: Коли __? Що __? Хто __? Де __? Звідки ми можемо дізнатися про ___? Чому ___? Як ___? Який результат ___? Запропонуйте свої запитання в класі.
2. Укладіть таблицю «Спеціальні історичні дисципліни». **3.** Складіть перелік найвагоміших історичних відкриттів, використовуючи додаткові джерела інформації. **4.** Розкажіть або запишіть свої міркування на тему: «Історичні пам'ятки». **5. Вправа «Toolbox».** Створіть toolbox (коробку з інструментами — інформаційними картками) з новими поняттями теми. Продумайте правила гри в класі, використовуючи картки Toolbox. **6. Вправа «Історична пам'ять».** Об'єднайтеся в групи. Намалюйте плакат, який привернув би увагу до збереження пам'яток історії вашої місцевості.

§ 6. Визначні історичні пам'ятки України (практикум)

Згадайте...

— які історичні пам'ятки України вам відомі;
— коли і ким вони були створені;
— де ці пам'ятки розташовані або зберігаються.

Чи знаєте ви, що...

— в Україні на час написання цього підручника нараховують понад сто тридцять тисяч історичних пам'яток, які охороняє держава;
— за період від 24 лютого до кінця травня 2022 року російські війська знищили понад 250 пам'яток історії України?

6.1. Теорія

Україна має багато пам'яток, що збереглися донині з найдавніших часів. Чимало з них розглянемо в параграфах наступних розділів. А сьогодні дізнаємося про деякі з них та виконаємо кілька практичних вправ.

Херсонеське городище — залишки давньогрецького міста-держави Херсонеса Таврійського в Криму. Розташоване поблизу сучасного міста Севастополь. Там існував єдиний у Північному Причорномор'ї давній театр, залишки якого вдалося віднайти археологам. Він був розрахований на 3 тис. глядачів. Херсонес мав власний монетний двір. Переважно на монетах з одного боку карбували покровительку міста Херсонеса — богиню Діву, а з іншого — рибу та палицю. Збереглися залишки жител, майстерень, укріплень. Навколо міста розташовували некрополі — кладовища.

Херсонес Таврійський

Театр у Херсонесі

Монети Херсонеса

Відомими історичними пам'ятками України є **золоті скарби скіфів**. Ці племена цінували золото, адже вважали, що цей метал має магічні властивості. Одяг та різноманітні аксесуари оздоблювали рослинним орнаментом, поєднаним із зображеннями коней, оленів, лосів, пантер, а також багатьох міфічних тварин: грифонів, сирен, сфінксів тощо. Тому їхній мистецький стиль називають «звіриним».

Пектораль із кургану «Товста Могила», загальний вигляд і фрагмент

Золотий гребінь із кургану «Солоха»

До шедеврів скіфського мистецтва належить **золота пектораль**, знайдена в кургані «Товста Могила» (Дніпропетровська область). Її форма нагадує півмісяць, композиція складається із трьох ярусів, де зображено різноманітних міфічних та реальних тварин. Угорі пекторалі зображено сцени побуту скіфів та їхню домашню худобу. Особливе значення у «скіфському золоті» мають ювелірні прикраси.

Каблучки та сережки скіфської доби

Давні слов'яни-землероби, що проживали на теренах сучасної України, також залишили після себе чимало пам'яток. Серед них — керамічний посуд, знаряддя праці, зброю, прикраси. У художньому ремеслі застосовували від-

ливання, тиснення, карбування, клепання, паяння. В орнаментах поширеною була стилізація рослинного і тваринного світу, оскільки слов'яни обожнювали сили природи. Ці традиції продовжили та вдосконалили майстри князівського періоду. Майстерність київських ювелірів того часу була вищою, ніж у країнах Західної Європи.

Історичними пам'ятками є не лише давні вироби чи предмети побуту, а й споруди. Найбільшою кількістю архітектурних «скарбів» можуть похвалитися міста Київ, Львів, Кам'янець-Подільський. Серед пам'яток військового мистецтва — фортеці, зброя і навіть збережені рештки чайки — козацького човна, виготовленого із суцільної колоди дерева. Чимало відомих історичних пам'яток є шедеврами образотворчого мистецтва, скульптури. Однак мусимо розуміти, що навіть непримітні на перший погляд артефакти можуть бути безцінними як пам'ятки історії.

6.2. Практика

1. Вправа «Ювелірне мистецтво».
1.1. Розгляньте ювелірні вироби слов'ян з експозиції Національного музею історії України. 1.2. Спробуйте дізнатися значення слів «колт», «гривна». 1.3. Намалюйте в зошиті власний ескіз прикраси за слов'янськими мотивами. 1.3. Поміркуйте, про що може свідчити значна кількість прикрас, знайдених під час археологічних розкопок у певному місці.

Трибусинні сережки київської моди

Колт (жіноча прикраса), XII ст.

Жіночі прикраси

Експонати Національного музею історії України

2. Вправа «Віртуальна екскурсія».
2.1. Огляньте експонати Національного музею історії України, скориставшись QR-кодом чи гіперпокликанням. 2.2. Випишіть назви історичних пам'яток, які запам'ятали.

Онлайн-цікавинка:
Віртуальна екскурсія
«Національний музей історії України»
https://cutt.ly/n10QOxK

3. Вправа «Архітектурні пам'ятки».
3.1. Розгляньте зображення визначних архітектурних пам'яток України. 3.2. Встановіть відповідність їхніх назв із містами, в яких вони зведені, та зображеннями, утворивши правильні «трійки» (велика літера — цифра — мала літера).

А. Білгород-Дністровський	а) Софійський собор
Б. Володимир	б) Успенський собор
В. Кам'янець-Подільський	в) Аккерманська фортеця
Г. Київ	г) Ринкова площа
Ґ. Львів	ґ) Спасо-Преображенський собор
Д. Чернігів	д) Кафедральний собор із мінаретом

1.

2.

3.

4.

5.

6.

4. Вправа «Козацька чайка».
4.1. Опрацюйте письмові джерела сучасників. 4.2. Визначте, у чому полягала бойова цінність козацького човна.

1. «... До теперішнього часу до 30, 40 і 50 човників щороку спускаються в море і завдають такої жорстокої шкоди в боях, що береги Чорного моря стають абсолютно незаселеними, за винятком деяких місць, захищених фортецями.» *Емідіо д'Асколі, «Опис Чорного моря і Татарії», 1634 рік.*

2. «Ці кораблі мають кермо як з носа, так і з корми. Це допомогло миттєво, не повертаючись, змінити курс на протилежний, тільки починаючи гребти у зворотному напрямку. Колоди не було, козаки йшли прямо по дні, а для гребців робили лавки, посадивши двох людей на весло. Весла на чайці були від 10 до 15 пар. На кораблі вони зробили гніздо для встановлення щогли, але не відразу встановили його, а перенесли із собою в розібраному вигляді. Розкладна мачта стала одним із тих винаходів, які так проклинали турки. Без щогли чайку не було видно здалеку — дошка піднялася на 75 см, або трохи більше, від води, і козаки, побачивши ворога, могли нахилитися або лягти.» *Корнеліус Круйс, адмірал.*

Корисна гра:

«Видатні історичні пам'ятки України»
https://cutt.ly/h3p7DJM

У наш час Міністерство культури та інформаційної політики України розробило проєкт «Ukraine Now and Forever» («Україна зараз і назавжди»), метою якого є *«привернення уваги світу до української культури і мистецтва та подальша консолідація міжнародної спільноти у спротиві російській агресії»*, а також привернення уваги світу до української культурної спадщини.

Айдентика (фірмова символіка) проєкту «Ukraine Now and Forever»

5. Вправа «Україна зараз і назавжди».
5.1. Оберіть одну із пам'яток історії України та складіть коротку презентацію цього об'єкта для світової спільноти. 5.2. Поміркуйте та подискутуйте про те, чи можна вважати мистецтво та культуру зброєю в умовах війни.

§ 7. Історичний простір

Згадайте...
— що вам відомо про територію нашої держави;
— з якими країнами межує Україна.
Як ви розумієте... — значення слів «простір», «регіон»?
Чи знаєте ви, що...
— поняття «карта» має кілька значень: технологічний документ, твердий аркуш для настільних ігор, елемент обчислювальної техніки, умовне зменшене зображення земної поверхні;
— слово «карта» походить від латинського «carta» (папір, документ) і грецького «χάρτης» (аркуш папірусу);
— словом «мапа» (від латинського «mappa» (полотнище, серветка)) називають пласке зображення частини поверхні планети або зоряного неба з позначенням певних об'єктів чи явищ на ній, «мапа» є синонімом до слова «карта» і поступово витісняє його із вжитку;
— зображення на давніх мапах до винаходу друкарства виконували вручну, наносили на них багато додаткових малюнків, і коштували такі полотнища дуже дорого?

7.1. Простір — географічний та історичний

Кам'яна Вавилонська мапа світу, 700–500 рр. до н. е., Британський музей, м. Лондон

Історичні події розгортаються на певній території: у державах, містах, селах, поселеннях тощо. Дослідити все це допомагають наші знання про простір, який поєднує як різноманітні *природні об'єкти* (гори, ріки, озера тощо), так і *штучні* (міста, залізниці, ферми і т. ін.). Щоби було зручно орієнтуватися серед них, людство виробило певну систему географічних позначок, а самі об'єкти отримали назву географічних. Припускають, що навіть первісні мисливці багато тисячоліть тому вдавалися до позначення місць особливо успішних полювань. Сучасним людям допомагають технології: достатньо придивитися до

показів своїх GPS-координат на смартфоні, щоби зрозуміти, в якій точці України чи світу ви зараз перебуваєте!

Мандрувати планетою «сидячи», у будь-який зручний час, не залишаючи місцевості, де ви зазвичай перебуваєте, можна за допомогою загальнодоступного ресурсу Google Earth (Ґуґл Земля).

Панель Google Earth

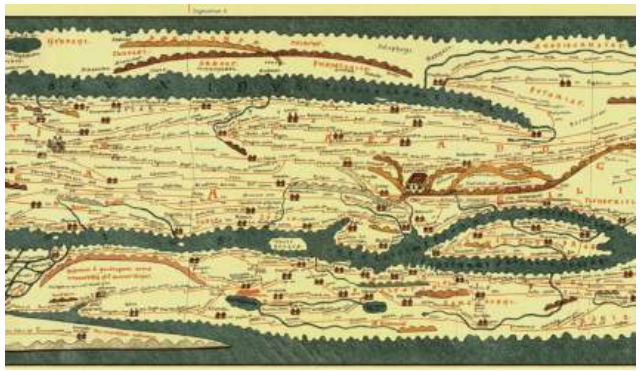

Історичний простір на Пейтингеровій таблиці — копії з давньої римської мапи, XIII ст.

Науковці вивчають **історичний простір** — територію, де відбувались історичні події. На його формування впливають природні умови, господарська діяльність людини, суспільні та культурні процеси. «Адресу» історичної події визначаємо і як «точку» на мапі, і як «площину» з межами — регіон, місцевість (терени).

Історичний простір — сукупність економічних, природно-географічних, суспільно-культурних і політичних процесів, які відбуваються на певній території.

***1.** Які географічні об'єкти наносять на мапи? **2.** Як ви розумієте поняття «історичний простір»? **3.** У чому полягає вплив довкілля на життя людини в минулому та в теперішній час?*

7.2. Карти (мапи) — географічні, історичні і...

Різноманіття нашого світу передають за допомогою **карти (мапи)** — спрощеного зображення із позначеними на ньому об'єктами. Розрізняють *географічні* (наприклад, мапа ґрунтів, політична тощо), й *історичні* мапи.

«Головними героями» політичних мап є держави. На них позначають кордони країн, їхні столиці, головні міста та інколи межі окремих регіонів.

На історичних мапах прийнято показувати географічний і політичний простори в певному часі. Тобто на них зображують географічні та політичні утворення, що існували в певний історичний період. Тож, наприклад, на історичній мапі Королівства Руського не буде сучасного міста Івано-Франківська, яке офіційно «з'явилося на світ» значно пізніше. Так само територія Європи кілька тисячоліть тому мала інший вигляд — де були ліси чи поля, з'явилися дороги, міста і села. На історичних мапах також позначають тогочасні державні утворення й межі проживання народів, напрямки військових походів та місця вирішальних битв, найважливіші міста тощо.

Мапа, виконана на основі «Космографії» Птолемея, гравер Йохан Шнітцер, 1482 рік

Отож, **історична мапа (карта)** — це різновид мап, на яких умовно позначають географічні території та об'єкти разом з історичними подіями, що відбувались упродовж певного часу. Такі мапи є надзвичайно важливими для орієнтування в історичному просторі. Вони також зазнають опосередкованого впливу їхніх творців. Наприклад, у давнину вчені займалися *хорологією* — сумішшю географії

та історії, коли наносили на географічні мапи короткі відомості про держави і народи, що населяли віддалені частини світу. Так, Клавдій Птолемей, давньогрецький дослідник, близько 150-го року склав одні з перших відомих карт. У них чимало помилок (зокрема, Індійський океан зображувався як море, хоча його кордонів тоді ще не знали). Але подано назви більше 8000 різних місцевостей, що для вченого, який тоді працював у римському Єгипті, було чималим досягненням. Серед підписаних на мапі територій — Сарматія, що охоплювала землі сучасної України.

Заслуговують на увагу «портолани» — середньовічні навігаційні морські мапи, створені в XIV–XVII століттях. Лінію узбережжя на портоланах промальовували докладно й реалістично.

Українські землі на мапі Птолемея, Себастьян Мюнстер, 1571 рік

Портолан Чорного моря 1559 року

1. *Чим різняться зображення на географічних (зокрема політичних) та історичних мапах?* ***2.*** *Про що можна довідатися, «прочитавши» історичну мапу?* ***3.*** *Чому, на вашу думку, треба вміти послуговуватися всіма видами мап?*

7.3. Історичні регіони світу та України

Зв'язок історії та географії можна простежити також на прикладі історичних регіонів — географічних областей, які в певний момент часу мали культурну, етнічну, мовну чи політичну основу, незалежну від кордонів сучасності. Ці утворення доволі стійкі й мали чималий вплив на самовизначення місцевого населення. Виокремлюють великі та малі регіони. Наприклад, Західна Європа, Східна Азія, Центральна Америка є великими регіонами, тоді як Прованс (у Франції), Швабія (в Німеччині), Мазовія (в Польщі) є мікрорегіонами.

В Україні теж можна виокремити регіони. Історик і політик Михайло Грушевський для Конституції Української Народної Республіки в 1918 році пропонував перелік із 30 окремих земель. Згодом український географ та історик Володимир Кубійович виокремив 16 історико-географічних країв: Карпатську Україну, Галичину, Буковину, Волинь, Холмщину й Підляшшя, Поділля, Київську землю, Чернігівщину, Полтавщину, Харківщину, Одещину, Дніпровщину (Запорожжя), Донеччину, Крим, Кубань, Східне Передкавказзя.

Сучасні дослідники узагальнено виокремлюють такі регіони: Правобережну Україну, Західну Україну, Лівобережну Україну, Слобідську Україну, Південну Україну. Кожен із них поєднує певні історичні землі.

Історичні землі України

1. Що таке історичні регіони? 2. Поясніть, які чинники впливають на формування історичних регіонів. 3. Чому важливо досліджувати не тільки історію окремих країн, а й локальну — місцеву історію?

1. Вправа «Історичні регіони світу». Спільно в парах чи групах укладіть таблицю «Історичні регіони світу».

2. STEM-завдання «Міста давніх цивілізацій».

Матеріали: картонна мапа-колаж давніх цивілізацій, створена під час вивчення параграфа 2; маркер / кольорові олівці / фарби.

Алгоритм виконання: 1. Об'єднайтесь у групи. 2. Оберіть давні цивілізації, з якими будете працювати. 3. Нанесіть на макет, виготовлений за STEM-завданням до § 2, основні міста давніх цивілізацій (скористайтеся мапами до §§ 23, 24, 26 цього підручника). 4. На бажання, знайдіть у додаткових джерелах інформацію про те, чи існують ці міста в наш час. Які з них збереглися донині? 5. Продемонструйте в класі результати роботи. Зберігайте спільну мапу-колаж «Давні цивілізації» для виконання наступних завдань.

Онлайн-цікавинка:

Документальна виставка ЦДІАУ «Україна на мапах: від давніх часів до сьогодення» https://cutt.ly/gwtyooEB

Корисна гра:

«Види мап» https://cutt.ly/Q3p5yam

Перевірте себе

1. Складіть запитання до тексту параграфа, починаючи кожне такими словами: Коли __? Що __? Хто __? Де __? Звідки ми можемо дізнатися про ___? Чому ___? Як ___? Який результат ___? Запропонуйте свої запитання в класі.

2. Доберіть власні приклади взаємовпливу географічного простору на життя людини. **3.** Складіть схему «Види мап». 4. Розкажіть про свої міркування щодо того, які об'єкти є на історичних мапах.

5. Вправа «Пофантазуйте». Окрім «наукових» мап, відомо про мапу найбільш популярних країн для іноземних туристів, мапу систем писемності, мапу популярності окремих видів спорту, вишивану мапу України тощо. Запропонуйте перелік неординарних мап, які можна було б створити. **6. Вправа «Дослідники».** Віднайдіть інформацію про історичний регіон, у якому ви живете. Запишіть його особливості, про які вам вдалося дізнатися.

§ 8. Історичний час

Згадайте...

— які одиниці вимірювання часу ви знаєте;

— які основні етапи пройшли українці на шляху до незалежності.

Як ви розумієте... — значення слів «час», «період», «етап», «ера»?

Чи знаєте ви, що...

— слово «календар» походить від латинських слів «calendarium» (боргова книга) і «calendae» (перший день кожного місяця), адже в Давньому Римі боргові відсотки сплачували першого числа кожного місяця;

— ми користуємося десятковою системою числення, яку винайшли в Давній Індії, а європейцям вона стала відома через арабських купців, тому звиклі для нас цифри ще називають арабськими?

8.1. Історію творять сьогодні. Історичний час

Астрономічний годинник, Венеція

Історичний час є часовою характеристикою історичного процесу. Себе у світі часу люди усвідомлювали по-різному, однак нині очевидно, що історичний час має три стани: **минулий; теперішній; майбутній.**

Усі ми перебуваємо в теперішньому — сьогоденні, звідки спостерігаємо за минулим (вчимо історію) та намагаємося спрогнозувати майбутнє. При цьому опираємося на власний досвід та отримані знання. У давнину люди вдавалися до інакших способів — різноманітних ритуалів та ворожінь, які мали би відкрити таємниці майбутнього.

Як виглядає майбутнє? Важливо розуміти, що наше майбутнє незабаром стане нашим колишнім і буде дуже давнім колишнім для наших нащадків через сто, двісті і більше років. Щомиті наше теперішнє перетворюється на минуле: минулим став наш сніданок перед заняттями, похід до школи, навіть перший урок. Тож усі ці речі

можна досліджувати в історичному плані — це стало підставою для появи вислову «історія твориться сьогодні».

До такого розуміння часу дійшли не одразу. Давні люди, наприклад, бачили тільки природну зміну пір року. Вони уявляли собі час циклічним, тобто таким, що щороку оновлювався. Коли ж з'явилася писемність, можливим стало відділити події давніші від сучасніших. Пізніше, працюючи над писемними джерелами, вчені сформували окрему спеціальну історичну дисципліну, яка займається вивченням та обліком часу, — **хронологію** (від грецького «хронос» — час і «логос» — знання).

Хронологія — спеціальна історична дисципліна, яка вивчає та обліковує час; наука про час.

***1.** Які стани притаманні історичному часу? **2.** Що вивчає хронологія? **3.** Як ви розумієте вислів «історія твориться сьогодні»?*

8.2. Лінія часу і системи літочислення

Календар цивілізації майя

Для того аби орієнтуватися в часі, необхідна точка відліку. У хронології її називають ерою — відлік років від конкретної події (до прикладу, «космічна ера»). Також слово «ера» може означати дуже великий проміжок часу. Аби вести відлік часу, люди домовлялись, який рік вважати першим. Найчастіше його обирали на основі визначної події. Наприклад, у цивілізації майя відлік часу починався з моменту, який сьогодні визначаємо як 13 серпня 3113 року до н. е. («до н. е.» — до нашої ери). Вчені припускають, що саме в цей день відбулися великі катаклізми, які запам'яталися народу майя. Натомість у Єгипті відлік часу розпочинався від початку правління кожного фараона. А давні римляни згодом рахували час від заснування міста Рим (21 квітня 753 року до н. е.).

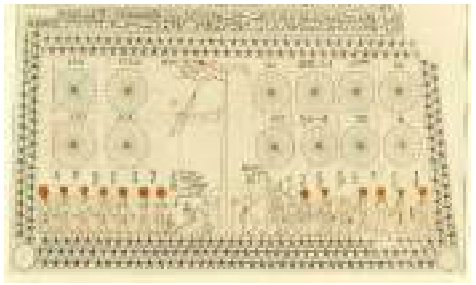

Єгипетський календар

Вавилонський місячний календар

Римський календар

Отже, існувало безліч систем літочислення «до нашої ери». Яка різниця між «нашою» і «до нашої» ерами?

Наша ера — це система безперервного відліку часу, в якій вихідною точкою є умовний рік народження Ісуса Христа. Нині таке літочислення прийняте майже у всьому світі. Усе, що відбулося до народження Ісуса Христа, називають подіями до нашої ери (скорочено «до н. е.», або «до Р. Х.» — до Різдва Христового).

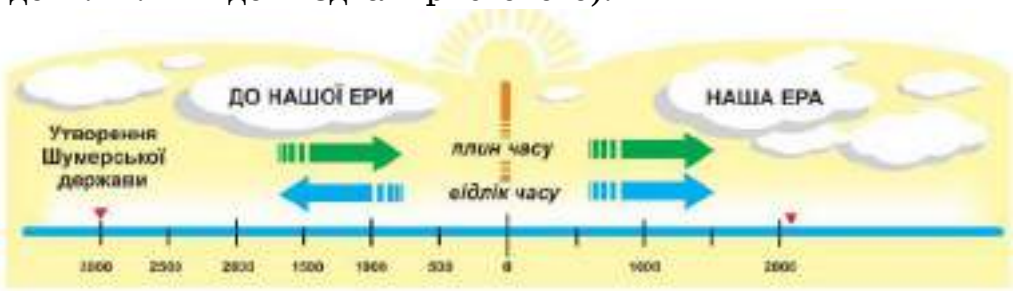

Як рахувати час? Щоби полегшити облік часу, люди виокремлюють рік (скорочено — р., роки — рр.), кожні сто років домовилися називати століттям (скорочено — ст.), а кожні тисячу років — тисячоліттям (скорочено — тис.). Для позначення років використовують арабські цифри, а для століть і тисячоліть — римські. Кожне нове століття чи тисячоліття починаються з 1 (першого) року. Тобто наше XXI ст. (21 століття) розпочалось у 2001 р. Водночас, при встановленні дат до н. е. пам'ятаймо, що роки тут треба рахувати у зворотній послідовності. Наприклад, видатний римлянин Октавіан Август з'явився на світ у 63 р. до н. е., а помер 14 р. н. е. На це треба звертати увагу!

1. Що таке ера? Поясніть обидва трактування. 2. Яку подію домовилися вважати межею між ерами, «відправною точкою»? 3. Якою є особливість встановлення дат до н. е.?

8.3. Що таке періодизація історії?

Історики розташовують усі факти і явища в упорядкованій часовій послідовності (або хронологічній послідовності). Це спрощує роботу, однак подій набирається настільки багато, що працювати з ними все ще непросто. Тому виділяють **періоди** — великі, цілісні й завершені частини часу. Отож, періодизація — це поділ історії всього людства на окремі періоди.

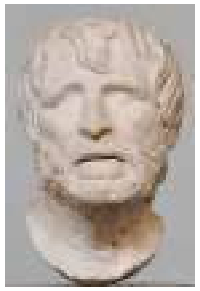

Гесіод

Над назвами періодів міркували ще за давніх часів. Наприклад, грецький мислитель Гесіод майже 2800 років тому пропонував поділити минуле людства на золоте, срібне, мідне, героїчне та залізне покоління. Свої думки він пояснював занепадом моралі та людських цінностей, які так характерні для залізного віку, в якому він та всі ми зараз живемо. Детальніше про наш «залізний вік» йтиметься в наступному розділі підручника.

Сучасні дослідники не настільки категоричні стосовно «нікчемності» поколінь. Вони пропонують таку періодизацію світової історії:

1. **Історія Стародавнього світу** — від появи людства і до кінця V ст.
2. **Історія Середніх віків** — кінець V – кінець XV ст.
3. **Історія Нового часу** — від кінця XV до початку XX ст.
4. **Новітня історія** — від початку XX ст. і до сьогодні.

Через те що Стародавній світ охоплював занадто великий відтинок часу, його прийнято поділяти на:

— **дописемний період** — від появи людства і до кінця IV тис. до н. е.;

— **історію давніх цивілізацій** — від III тис. до н. е. до кінця V ст.

1. Що таке періодизація? 2. Поясніть, навіщо історичний процес поділяють на періоди. 3. Перелічіть основні періоди всесвітньої історії.

1. Вправа «Хронологічна послідовність». Запишіть дати в правильній часовій послідовності: 1991 р.; 2022 р.; 3012 р. до н. е.; 145 р.; 988 р.; 325 р.; 456 р. до н. е.; 64 р.; 456 р.; 1054 р.

2. Вправа «Стрічка часу». Намалюйте в зошиті стрічку часу. Нанесіть на неї події з історії України, які ви пам'ятаєте з 5 класу.

3. STEM-завдання «Стрічка часу».

Матеріали: малярська клейка стрічка; ножиці; папір; маркер / кольорові олівці / фарби.

Алгоритм виконання: 1. За допомогою малярської клейкої стрічки створіть у класі стрічку часу. 2. Наклейте зі стрічки вказівник напрямку руху історичного часу. 3. Нанесіть точку між ерами. 4. За допомогою олівців (фарб, маркерів) намалюйте на папері зображення, пов'язані з історією вашого міста / села / школи / класу. 5. Розмістіть зображення на стрічці часу в хронологічній послідовності. 6. Продемонструйте результати роботи.

Корисна гра:

«Лінія часу»
https://cutt.ly/KwyqbdyX

Корисна гра:

«Визнач століття» https://cutt.ly/C3arEfp

Перевірте себе

1. Складіть запитання до тексту параграфа, починаючи кожне такими словами: Коли __? Що __? Хто __? Де __? Звідки ми можемо дізнатися про ___? Чому ___? Як ___? Який результат ___? Запропонуйте свої запитання в класі. **2.** Доберіть роки важливих історичних подій, які вам відомі. Запропонуйте однокласникам / однокласницям позначити їх на стрічці часу. **3.** Складіть алгоритм / правила співвідношення років та століть. **4.** Поясніть, чому плин часу іноді зображають у вигляді спіралі. Спробуйте зобразити часову спіраль. **5. Вправа «Ланцюжок».** Спробуйте в класі по черзі називати рік та століття, якому відповідає цей рік. Важливо не розірвати ланцюжок! **6. Вправа «Історичний час».** Висловте власне припущення, як події сьогодення впливають на майбутнє.

§ 9. «Історична математика» (практикум)

Згадайте...

— що таке цифри, а що таке числа;

— які системи числення ви знаєте.

Як ви розумієте... — значення слів «ера», «вік», «епоха»?

Чи знаєте ви, що...

— «батьківщиною» календаря є береги Нілу, мешканцям яких треба було знати заздалегідь, коли починатимуться щорічні розливи річки, щоб встигнути полагодити греблі, очистити канали і врятувати урожай;

— дати після Різдва Христового тривалий час позначали «Anno Domini», «AD», «A. D.»;

— після прийняття християнства наші предки-слов'яни використовували букви кирилиці для позначення чисел?

9.1. Теорія. Що таке римські цифри?

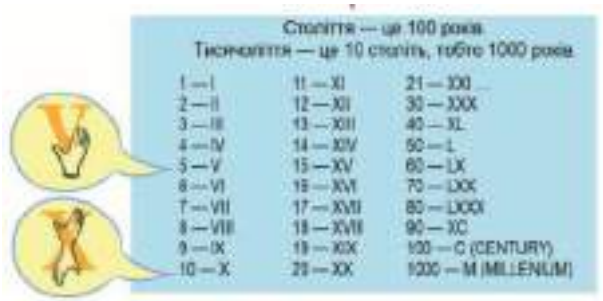

Римські цифри виникли в Давньому Римі приблизно між 900 і 800 рр. до н. е. Цей підрахунок заснований на простих символах: I (1), V (5), X (10), L (50), C (100), D (500) і M (1000). Потреба в їхньому використанні постала разом із розвитком торгівлі, тому що підрахунок «на пальцях» малопридатний, коли ви вже дорахували до 10. Однак ця система розроблена саме на основі людської руки. Так, одна лінія «I» символізує один палець. «V» вказує на п'ять пальців, а її форма виконана великим пальцем та мізинцем. «X» — пальці на двох руках (якщо схрестити дві V, то отримаємо саме такий знак). Походження інших римських цифр (L, C, D, M) складніше — вони, напевно, мають грецьке коріння.

У їх вживанні існують свої правила. Наприклад, не можна використовувати один і той самий символ більше трьох разів поспіль (тому 14 буде XIV, але не XIIII).

Коли більша цифра стоїть перед меншою, то їх додають. До прикладу:

XII=X+I+I (12=10+1+1), **DLX=D+L+X** (560=500+50+10).

Якщо менша цифра стоїть перед більшою, то меншу завжди віднімають від неї. До прикладу: **IX=X−I** (9=10−1), **CMLVI=M−C+L+V+I** (956=1000−100+50+5+1).

Для позначення дати заснування будівлі часто використовують римські цифри. Напис на камені: «Нашої ери 1982»

Годинник Big Ben — один із символів сучасної Англії та Лондона, має римські цифри на циферблаті

Використання такої системи підрахунків має чимало недоліків. Зокрема, римляни не знали нуля, не вміли рахувати дроби. Це ставало на заваді простим математичним розрахункам й ускладнювало торгівлю, особливо коли йшлося про справді великі величини. Унаслідок цього римська система числення поступилася місцем значно простішій арабській.

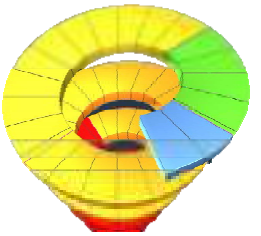

Римські та арабські цифри на годинниках, що символізують спіраль часу

Сьогодні римські цифри використовують у титрах та назвах фільмів, в іменах монархів, пап, кораблів та спортивних заходів (наприклад Олімпіадах та Супер-

кубках). Ними позначають окремі розділи в літературних творах, рукописах. Також римські цифри передають відчуття історії та часу. Вони популярні в годинниках, позначають століття, тисячоліття, інколи — окремі місяці (особливо, якщо йдеться про датування листів — «25.V.2022» чи «25 травня 2022 р.»).

***1.** Коли і де виникли римські цифри? **2.** На чому заснована така система підрахунку? **3.** У чому полягають її переваги та недоліки?*

9.2. Практика

Ви вже знаєте, що таке історична хронологія. Пропонуємо вам попрактикуватися в історичній математиці. Розв'яжіть історичні задачі. За потреби скористайтеся власноруч намальованою в зошиті лінією часу і табличками-підказками.

Фрагмент глиняної таблички з текстом

1. Вправа «Шкільне життя в давнину». Представники месопотамської цивілізації створили перші у світі бібліотеки. Є відомості про бібліотеку в місті Ніппур, де археологи знайшли тисячі глиняних табличок, що датуються 1700 роком до н. е. Книги розміщувалися в 62-ох відведених для них приміщеннях.

1.1. Полічіть, скільки років минуло з часу заснування цієї бібліотеки.

Книги в Месопотамії «писали» на глиняних табличках. Одна із них, «Шкільне життя», розповідає про день школяра: «Учню, куди ти ходиш з раннього дитинства? — Я ходжу у школу. — Що ти робиш у школі? — Я вчу свою табличку, я розповідаю свою табличку, я пишу свою табличку...».

1.2. Поміркуйте, чи складно було навчатися в такій школі. Опишіть уявний день школяра з Месопотамії.

2. Вправа «Ліцей Арістотеля». У давньогрецькому місті Афіни філософ Арістотель заснував ліцей. Це сталося у 335 р. до н. е. Викладав у ньому Арістотель до 323 р. до н. е.

2.1. Скільки років Арістотель навчав у ліцеї?

Цей навчальний заклад був знищений римським полководцем Суллою у 86 р. до н. е.

2.2. Скільки років проіснував ліцей?

Залишки ліцею дослідники виявили в сучасних Афінах у 1996 році.

2.3. Скільки років минуло від часу заснування ліцею до моменту виявлення його залишків археологами?

Італійський художник Рафаель Санті у 1511 році завершив розпис стін парадної зали палацу у Ватикані, зобразивши серед алегоричних видів людської діяльності любов до мудрості (філософію). Згодом фреска (картина на стіні) отримала назву «Афінська школа».

2.4. Скільки століть минуло від створення Арістотелем ліцею до створення Рафаелем фрески «Афінська школа»?

«Афінська школа», художник Рафаель Санті, 1511 рік

3. Вправа «Книжне вчення». Як ви пам'ятаєте, перша школа на українських землях заснована князем Володимиром при Десятинній церкві після запровадження християнства у 988 році. «Книжне вчення» полягало в опануванні граматики, богослов'я, філософії, риторики, математики, співів, іноземних мов. Проте термін «школа» увійшов у вжиток на теренах Русі-України лише в XIV ст.

Через скільки століть після заснування в Києві школи князем Володимиром термін «школа» поширився на теренах України?

4. Вправа «Заклади освіти України».

Опрацюйте таблицю «Заклади освіти України».

4.1. Визначте століття, коли були засновані перелічені в таблиці заклади освіти.

4.2. Доберіть приклади відомих вам закладів освіти, створених у XX та XXI століттях.

4.3. Накресліть стрічку часу, позначте на ній вказані в таблиці дати.

4.4. Складіть історичну задачу за матеріалом таблиці. Запропонуйте її розв'язати в класі.

Заклади освіти України	*Рік заснування*	*Століття*
Школа князя Володимира	988 р. (умовно)	
Острозький слов'яно-греко-латинський колегіум	1580 р.	
Львівська братська школа	1585 р.	
Київський колегіум	1632 р.	
Львівський університет	1661 р.	
Колегіум у Чернігові	1700 р.	
Харківський університет	1805 р.	
Київський університет	1834 р.	
Одеський університет	1865 р.	
Чернівецький університет	1875 р.	
		XX ст.
		XXI ст.

Корисна гра:

«Освітні заклади України»
https://cutt.ly/owt74gsu

§ 10. Періодизація історії України

Згадайте...

— що таке періоди історії;

— на які періоди поділяють світову історію.

Як ви розумієте... — значення поняття «світова історія»?

Чи знаєте ви, що...

— історик Михайло Грушевський першим обґрунтував історичний процес в Україні як самобутній;

— у своїй 10-томній праці «Історія України-Руси» Михайло Грушевський розподіляв матеріали між томами без прив'язки до ключових дат?

10.1. Історія України — частина світової історії

Україна — важлива частина європейського та світового співтовариства. Її минуле органічно пов'язане зі світовими подіями і процесами. Предками сучасних українців стали слов'янські племена. У IX ст. разом із прибулими скандинавами вони сформували довкола Києва початки Русі-України.

Руські кораблі біля стін столиці Візантії, мініатюра з «Радзивіллівського літопису»

Перші князі Аскольд, Олег, Ігор і княгиня Ольга стали відомими в тогочасному світі. Вони активно контактували з наймогутнішою в ті часи Візантією, підтримували торгівлю між Києвом та «греками». Напевно, вже Аскольд та Ольга прийняли християнство, але остаточно його в 988 р. запровадив у своїй державі князь Володимир Великий.

Його син, Ярослав Мудрий, прославився в Європі своєю могутністю, тож поріднитися з ним прагнули найзнатніші правителі тогочасної Європи.

У XIII ст. на Русь-Україну напала Монгольська держава, підкоривши значну частину її території. Українська державність продовжувалася в Галицько-Волинському князівстві, створеному князем Романом Мстиславовичем. Його син, Данило Романович, прийняв королівський титул, а наша держава відтоді відома як Королівство Руське. Від середини XIV ст. українські землі ввійшли до складу сусідніх держав.

Уже відтоді українська земля стала щитом Європи. У XVII ст. козаки, очолювані гетьманом Петром Конашевичем-Сагайдачним, дали рішучий бій османському війську. Військове мистецтво козаків було неперевершеним. Правителі іноземних держав наймали на службу окремі підрозділи козацького війська.

Петро Конашевич-Сагайдачний, гравюра, 1622 рік

Вивіз до Росії українського зерна під час Голодомору 1932–1933 років

На жаль, у XVIII ст. Україна була поглинута Австрійською та Російською імперіями. Перебування у складі Росії мало згубні наслідки — насильне закріпачення селян та обмеження щодо української мови. Коли ця імперія розпалася, на її місці сто років тому утворився страшніший «монстр» — Радянський Союз. Він до колишніх методів поневолення додав справжній геноцид — Голодомор 1932–1933 років.

Підписання Угоди про асоціацію з Європейським Союзом, 2014 рік

А тепер російські нащадки цієї держави прагнуть «деукраїнізувати» Україну, так само стріляючи, катуючи, грабуючи і вбиваючи. Агресори зі Сходу не можуть зрозуміти, що українці — окремий європейський народ. У 2014 р. між Україною та Європейським Союзом підписано Угоду про асоціацію, а в 2022 р. Україна отримала статус кандидата на членство в Європейському Союзі. На нашому шляху ще багато перепон, але, як казали стародавні римляни, «per aspera ad astra» — крізь терни до зірок.

***1.** Назвіть події з історії України, які, на вашу думку, є найголовнішими. **2.** Чому історію України розглядають як частину світової історії? **3.** Чи можна вважати Україну «щитом Європи»? Поясніть свої міркування.*

10.2. Терени України в доісторичний період і часи Стародавнього світу (оглядово)

Первісні люди на території України з'явилися близько **1 млн років тому.** Вони використовували примітивні знаряддя праці, виготовлені із каменю, займалися переважно мисливством та збиральництвом. Згодом люди навчилися видобувати вогонь, використовували знаряддя із кременю, опанували дещо складніші вироби з кістки. Близько VIII тис. до н. е. в світі почався перехід до заняття землеробством і скотарством. Це мало свої наслідки для українських територій.

Пам'ятки трипільської культури

Упродовж **5500–2700 рр. до н. е.** чималу частину наших земель населяли **трипільці-землероби.** Минуле цього загадкового народу (про що ви ще прочитаєте далі) сповнене таємниць. Однак він проживав на території України, тож також є частиною нашої історії.

Поступово відомості про народи, що населяли українські землі, з'являються в писемних джерелах інших країн. Наприклад, **кіммерійців**, які населяли Причорномор'я упродовж **IX–VIII ст. до н. е.**, давньогрецький поет Гомер називав «молокоїдами, бідними і найсправедливішими зі смертних». Войовничі кочівники **скіфи**, які поселилися після кіммерійців у **VII–III ст. до н. е.**, активно торгували із прибулими до Північного Причорномор'я греками. Зображення скіфського царя Атея навіть карбували на місцевих грецьких монетах. Скіфів витіснили **сармати**, які оселилися на їхньому місці у III ст. до н. е. й проіснували до III ст. н. е.

Скіфський меч, оздоблений золотом, перша половина IV ст. до н. е., курган «Товста Могила»

«Слов'яни», зображення-реконструкція, художник Артур Орльонов

Пізніше почалася епоха **Великого переселення народів**, унаслідок якого українські землі опановували **готи, гуни** та інші народи. Водночас терени України заселяли **місцеві землеробські слов'янські племена**, які в період завершення часів Стародавнього світу освоїли чималу частину українського лісостепу.

1 млн років тому — первісні люди оселилися на теренах України.
5500–2700 рр. до н. е. — трипільці жили на теренах України.
IX–VIII ст. до н. е. — кіммерійці жили на теренах України.
VII–III ст. до н. е. — скіфи жили на теренах України.
III ст. до н. е. – III ст. н. е. — сармати жили на теренах України.

1. Яка інформація про доісторичний період та часи Стародавнього світу на території України вам була відома, а яка нова? 2. Знання про яких давніх мешканців нашої Батьківщини ви хотіли б поглибити?

1. Вправа «Маркування». Віднайдіть у тексті параграфа ключові історичні події та діячів історії України. **2. Вправа «Зможемо!».** Створіть у групах чи самостійно мультимедійний продукт або візуалізацію ключових процесів давньої історії на території України.
3. STEM-завдання «Періодизація історії».
Матеріали: малярська клейка стрічка; ножиці; папір; маркер / кольорові олівці / фарби.
Алгоритм виконання: 1. Поверніться до стрічки часу, створеної за допомогою малярської клейкої стрічки. 2. Нанесіть на лінію часу основні періоди всесвітньої історії. Відповідні позначки можна робити з відрізаних частинок малярського скотчу. 3. Намалюйте / напишіть на папері основну інформацію, пов'язану з історією України. 4. Розмістіть зображення / текст на стрічці часу відповідно до періодизації. 5. Продемонструйте результати роботи.

Онлайн-цікавинка:
Гра «Пазли» від Національного музею історії України https://cutt.ly/P107oLP

Корисна гра:
«Періодизація історії»
https://cutt.ly/rwt5ehpl

Перевірте себе

1. Складіть запитання до тексту параграфа, починаючи кожне такими словами: Коли __? Що __? Хто __? Де __? Звідки ми можемо дізнатися про ___? Чому ___? Як ___? Який результат ___? Запропонуйте свої запитання в класі.
2. Доберіть інформацію для історичного повідомлення про одну з подій з історії України. **3.** Складіть історичну задачу, використовуючи матеріал параграфа. Запропонуйте однокласникам / однокласницям розв'язати її. **4.** Розкажіть про свої міркування щодо історичного розвитку України. **5. Вправа «Власна думка».** Висловте своє трактування латинського прислів'я «per aspera ad astra» — крізь терни до зірок — у контексті української історії. **6. Вправа «Колаж».** Створіть колаж основних подій з історії України.

Розділ 2. ЛЮДИНА, ПРИРОДА, СВІТ МАТЕРІАЛЬНИХ РЕЧЕЙ У ДОІСТОРИЧНУ ДОБУ ТА ДОБУ СТАРОДАВНЬОГО СВІТУ

§ 11. Праісторія

Згадайте...

— що вивчає археологія;

— як називають історичну дисципліну, що досліджує час.

Як ви розумієте... — значення понять «вік», «первісний»?

Чи знаєте ви, що...

— з грецької мови в наукову термінологію увійшли поняття «антропос» (людина), «логос» (слово, наука), «палео» (давній), «архе» (прадавній), «неос» (новий), «літос» (камінь);

— з латини в наукову термінологію увійшли слова «homo» (людина), «sapiens» (розумна), «evolutio» (розгортання, уявлення про зміни)?

11.1. Праісторія. Формування й розселення людини

Чарльз Дарвін, 1881 рік

Терміном **праісторія** позначають період у минулому людства від появи людини до формування цивілізацій. Вивчають цей дописемний, первісний вік за допомогою археологічних джерел. Є чимало гіпотез і теорій походження людини. Дослідження цього питання тривають від XVIII–XIX ст. до наших днів. Британський учений Чарльз Дарвін запропонував *теорію еволюції*. Вона започаткувала сучасні погляди на історію формування світу живих істот, пояснюючи механізми зміни форм живих організмів, їхніх спільнот та причини утворення біорізноманіття на Землі.

Еволюція — процес зміни живих організмів у часі; уявлення про зміни в природі і суспільстві, їхні закономірності й скерованість (від латинського *evolutio (evolvo)* — розгортаю).

Походження й подальший розвиток людини, розвиток її фізичної будови вивчає наука *антропологія* (грецькою «антроп» — людина, «логос» — наука). Усі сучасні люди з погляду науки біології належать до одного роду — **Homo** *(Людина)* та одного виду — **sapiens** *(розумна)*.

Сліди, які свідчать про прямоходіння, Лаетолі

Досліджуючи витоки людства, вчені опираються на археологічні знахідки. Сліди проживання перших людиноподібних істот зафіксовані в Африці і мають вік близько 6–5 мільйонів років. Серед них найвідоміший *австралопітек* («південна мавпа»). Відбитки його стопи, яким 3,8 млн років (знайдені в місцевості Лаетолі, що в Африці), свідчать про прямоходіння на двох ногах. Перші представники роду Homo існували паралельно з австралопітеками. Це теж підтверджують знахідки у тому ж районі Африки.

Машина часу

«Люсі».

24 листопада 2015 року компанія Google для оформлення своєї сторінки використала малюнок, присвячений 41-й річниці з дня знахідки залишків скелета австралопітека Люсі.

24 листопада 1974 року міжнародна експедиція знайшла 40% скелета, що належав прямоходячій особині жіночої статі. Табір науковців був схвильований, увімкнули магнітофон із записом пісні Бітлз Lucy in the Sky with Diamonds. Так знахідка отримала ім'я Люсі. Учені встановили, що ріст Люсі — 120 см, вага — 40 кг. Об'єм мозку — приблизно 600 см^3. За даними аналізу зубів Люсі, вона загинула у віці 25–30 років. У 2021 році реконструювали модель Люсі із силіконових зліпків з пігментацією шкіри та окремими волосками, ретельно нанесеними вручну.

Реконструкція вигляду австралопітека Люсі

Перші представники роду Homo з'явилися близько 2,3 млн років тому. Вони суттєво відрізнялися від сучасних людей. У «родоводі» Homo виокремлюють три основні види, які послідовно змінювали один одного: **Homo habilis** (Людина вміла), **Homo erectus** (Людина прямоходяча) та

Homo sapiens (Людина розумна). Приблизно 400 тис. років тому з'явилися перші представники Homo sapiens. Близько 100 тис. років тому почалося велике зледеніння. Щоб вижити в нових кліматичних умовах, Homo sapiens мусили проявляти гнучкість та винахідливість. Учені досліджують кілька викопних видів біологічного роду Homo.

Людина сучасного типу, неоантроп, виникла близько 200 тис. років тому в Південно-Східній Африці. Вона почала освоювати Європу, пройшовши через Близький Схід, і отримала назву *кроманьйонець*.

Однією з найвідоміших популяцій (сукупностей особин одного виду) були *неандертальці*, які проживали в Європі та суміжних областях Близького Сходу близько 100–40 тис. років тому. Найновіші генетичні дослідження дозволяють вважати їх однією з «паралельних ліній», які існували поруч із предками сучасної людини. Близько 40 тис. років тому почалося витіснення неандертальців кроманьйонцями. Співіснували вони в Європі та Західній Азії майже 20 тис. років.

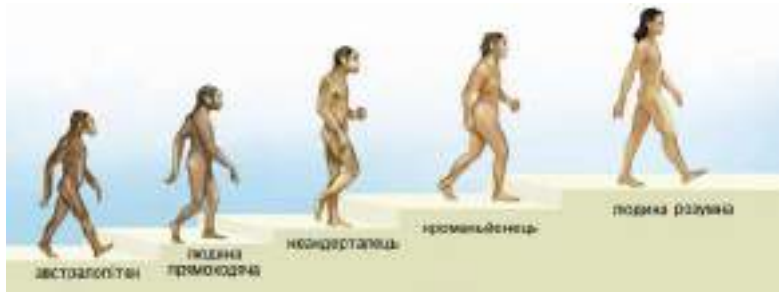

Зміна зовнішнього вигляду та ознак роду Homo і «паралельних ліній» людиноподібних істот

Кроманьйонець, реконструкція

Ще в XIX столітті дослідники всю історію людства поділяли на такі епохи: дикість, варварство, цивілізація. В епоху дикості основними заняттями людини були збирання і полювання. Поява скотарства і землеробства зумовили перехід до варварства.

***1.** За допомогою яких історичних джерел досліджують дописемний період? **2.** Як ви розумієте поняття «праісторія»? **3.** Позначте на умовній лінії часу представників роду Homo, додайте у відповідних проміжках австралопітека і неандертальця.*

ПЕРШІ ЛЮДИ НА ЗЕМЛІ

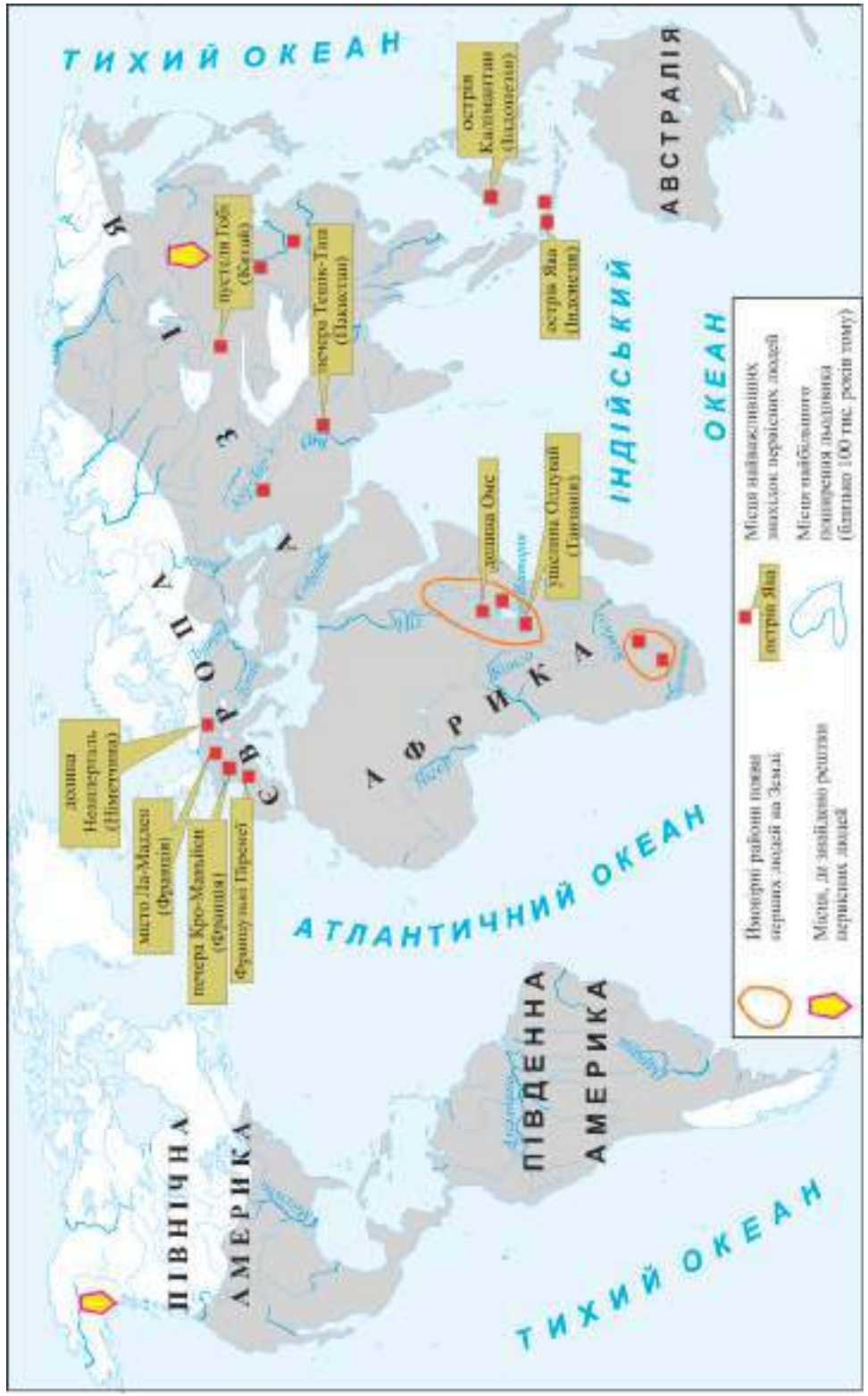

11.2. Кам’яний вік у «біографії» людства. Періодизація кам’яної доби

Першими знаряддями первісної людини, мабуть, були палиці, великі кістки тварин. Найдавніші відомі знаряддя праці з каменю мають вік близько 2,5 млн років.

Данський учений XIX ст. Крістіан Томсен запропонував класифікувати історичні періоди за типом і назвою основного матеріалу, з якого виготовляли знаряддя праці. Отож, найдавніший період в історії людства називають **кам’яною добою** (віком). На зміну їй прийшла доба палеометалів — **мідно-кам’яний вік** (енеоліт) та **бронзовий вік**. Згодом людина почала широко використовувати залізо. Тому період від початку I тис. до н. е. і до середини I тис. н. е. археологи виділяють у **ранній залізний вік**.

Тривалість кам’яного віку настільки велика, що його поділяють на три періоди — **давній кам’яний вік** *(палеоліт)*, **середній кам’яний вік** *(мезоліт)* та **новий кам’яний вік** *(неоліт)*. Палеоліт тривав від 2,5 млн років тому до 10 тис. р. до н. е. Датування мезоліту і неоліту залежить від регіону. В різних місцевостях ці періоди починались у різний час.

<table>
<tr><td colspan="3">2,5 млн років тому – 10 тис. років до н. е.</td><td></td><td rowspan="3">БРОНЗОВИЙ ВІК</td><td>I тис. до н. е. – сер. I тис. н. е.</td><td>I–II тис. н. е.</td></tr>
<tr><td>ПАЛЕОЛІТ</td><td>МЕЗОЛІТ</td><td>НЕОЛІТ</td><td></td><td colspan="2" rowspan="3">РАННІЙ ЗАЛІЗНИЙ ВІК</td></tr>
<tr><td>давній кам’яний вік</td><td>середній кам’яний вік</td><td>новий кам’яний вік</td><td>мідно-кам’яний вік</td></tr>
<tr><td colspan="3">КАМ’ЯНИЙ ВІК</td><td>ЕНЕОЛІТ</td></tr>
<tr><td colspan="3">Кам’яна доба</td><td colspan="2">Доба палеометалів</td><td colspan="2">Залізна доба</td></tr>
</table>

***1.** На чому базується періодизація давньої історії людства? Перерахуйте основні періоди. **2.** Про що можна довідатися, дослідивши знаряддя праці давніх людей? **3.** Чому, на вашу думку, речові історичні джерела становлять основу для вивчення далекого минулого людства?*

Онлайн-цікавинка:

Віртуальна мандрівка Національним музеєм природознавства США «Доісторичні артефакти у 3-D» (скористайтеся Google Translate для перекладу) https://cutt.ly/B17oSsX

Онлайн-цікавинка:

«Таємничий череп». Спробуйте себе в ролі вчених-антропологів: порівняйте 3-D макети викопних решток давніх людей, ідентифікуйте за підказками Google Translate, якому виду вони належать. https://cutt.ly/J17pzUQ

1. Вправа «Кам’яний вік». У парах чи групах виготовте робочий аркуш / лепбук «Кам’яний вік». Відобразіть у ньому періодизацію кам’яної доби.

2. STEM-завдання «Кам’яний вік на стрічці часу».

Матеріали: малярська клейка стрічка; ножиці; папір; маркер / кольорові олівці / фарби.

Алгоритм виконання: 1. Об’єднайтеся в групи. 2. Скористайтеся стрічкою часу, яку виготовили, вивчаючи § 8, або створіть нову. 3. За допомогою відрізків клейкої стрічки нанесіть на лінію часу основні періоди кам’яної доби. 4. Намалюйте на папері сюжети, пов’язані з життям Homo erectus, Homo habilis і Homo sapiens. 5. Розмістіть зображення на стрічці часу в хронологічній послідовності. Запам’ятайте, в якому періоді кам’яного віку відбулися основні зміни зовнішнього вигляду й ознак первісних людей. 6. Продемонструйте в класі результати роботи. Зберігайте в класі стрічку часу «Кам’яний вік» для наступних вправ.

Перевірте себе

1. Складіть запитання до тексту параграфа, починаючи кожне такими словами: Коли _? Що _? Хто _? Де _? Звідки ми можемо дізнатися про ___? Чому ___? Як ___? Який результат ___? Запропонуйте свої запитання в класі.

2. Доберіть власні приклади впливу зміни природних умов на діяльність людини. **3.** Складіть перелік відомих теорій походження людини. Тези якої з цих гіпотез для вас найпереконливіші? Обґрунтуйте думку. **4.** Розкажіть, яка інформація про життя людей кам’яного віку вас найбільше вразила. **5. Вправа «Віртуальна мандрівка в минуле».** Складіть план / репортаж-звіт про мандрівку в давнє минуле людства. **6. Вправа «Дослідник».** Віднайдіть у додаткових джерелах інформацію про найдавніші поселення людей у вашому регіоні. За можливості, здійсніть екскурсію в історичний музей та обговоріть її.

§ 12. Палеоліт

Згадайте...

— як називають найраніший, перший період кам'яного віку;

— хронологічні рамки палеоліту у світовій історії.

Як ви розумієте... — значення понять «привласнити», «льодовиковий період»?

Чи знаєте ви, що...

— слово «палеоліт» походить від грецьких слів «давній» та «камінь»;

— науці відомо 5 льодовикових періодів, останній з яких, плейстоцен, розпочався близько 2,6 мільйона років тому, а закінчився 11 700 років тому?

12.1. Пристосування перших людей до природних умов. Привласнювальні форми господарської діяльності

Палеоліт — давній кам'яний вік, що тривав від 2,5 млн років до н. е. до 10 тис. років до н. е. (на теренах Європи).

Кам'яний вік	
	Неоліт
	Мезоліт
	Пізній палеоліт (верхній)
	Середній палеоліт
	Ранній палеоліт (нижній)

Палеоліт — настільки тривалий період кам'яного віку, що в його структурі виділяють три менші частини. Це *ранній палеоліт* (найдалі від нашого часу, його артефакти лежать найглибше в землі), *середній палеоліт* та *пізній палеоліт* (умовно «прив'яжемо» його до часу появи кроманьйонця).

Від уміння адаптуватися (пристосуватися) до суворих умов палеолітичної доби залежало виживання первісної людини як виду. Льодовики періодично вкривали територію Північної півкулі, зумовлюючи складні природно-кліматичні умови. Первісні люди використовували (привласнювали, «брали» і споживали) ті ресурси, які давала природа, оскільки повністю залежали від неї. Таке господарювання називають **привласнювальним**, а основними його формами є полювання, збиральництво, рибальство. Потреби в їжі невеликі людські колективи забезпечували за рахунок тварин, рослин та мешканців водойм.

Кам'яні знаряддя праці періоду палеоліту

Створення перших знарядь принципово й остаточно відрізнило предків сучасної людини від інших біологічних видів, які населяли і населяють нашу планету. Кам'яне рубило первісної людини було доволі ефективним для багатьох занять: від оббілування туші тварини до обробки інших природних матеріалів, як-от кістки. Полювання на великих тварин давало більше м'яса, але вимагало кмітливості. Колективний досвід та вміння, що передавалися з покоління в покоління, зумовили виживання людини.

Мегафауна, з якою контактувала первісна людина

Шерстистий носоріг, малюнок первісної людини з печери Шове

Поступово увага окремих мисливських колективів зосередилася на 1–2 видах великих стадних тварин, на яких полювали гуртом. У Східній Європі це були мамонт

та дикий кінь, південніше — бізон, у районах Сибіру — кінь та північний олень. Обираючи спосіб полювання, людина мусила проявляти креативність. Приміром, мисливці могли скеровувати стада тварин до гірських ущелин; при «загінному полюванні» здобич заганяли в природні або штучні пастки. На території України одним із відомих місць полювання первісних мисливців є Амвросіївка на Донеччині. Наприкінці пізнього палеоліту в мисливському озброєнні почали застосовувати списометалки, згодом — лук.

Машина часу

«Льодовиковий період».

Настання льодовикових періодів — циклічне явище. Якщо ми з вами живемо в епоху потепління, то наступним циклом буде похолодання. Умови для цього почали формуватися 6000 років тому. Але доктор Фіппс, який займається моделюванням кліматичних систем в університеті Тасманії, вважає, що через надмірну кількість парникових газів, які люди викинули в атмосферу, льодовиковий період на Землі настане не раніше, ніж через 100 тисяч років. А як вважаєте ви?

1. Як ви розумієте поняття «привласнювальне господарство»? 2. Які види занять належать до привласнювального господарювання? 3. Що остаточно відрізняло предків сучасної людини від інших біологічних видів періоду палеоліту? Наведіть приклади.

12.2. Освоєння вогню. Перші житла

Перші житла й укриття почали використовувати ще в ранньому та середньому палеоліті. Спільноти, які полювали на тварин цілий рік, жили у відносно постійних стійбищах. Діяльність інших спільнот була пов'язана із сезонними міграціями (переміщеннями), коли люди переходили за стадами диких тварин, оселяючись у сезонних (літніх та зимових) таборах.

Ранні поселення — місця, де виявляють кілька «жител», називають *стоянками*. Вони прив'язані до ресурсів (тварин, води, рослин), які використовувала людина. Саме на таких стоянках людина вперше почала використовувати вогонь. Вочевидь, перші вогнища були природного походження, тобто виникли внаслідок природних пожеж або з якихось інших причин. Лише згодом людина навчилася видобувати, підтримувати та свідомо використовувати вогонь.

Пізньопалеолітичні житла відрізнялися від тимчасових хиж та печерних укриттів середнього палеоліту. Не були вони схожими й на сучасні помешкання. Їх облаштовували з великих кісток мамонта, носорога чи рогів оленя, з великого каміння. На території України досліджено пізньопалеолітичні штучні житла, одні з найдавніших у світі. У таких оселях люди могли тривалий час жити на одному місці, полюючи на мамонтів, шерстистих носорогів, північних та благородних оленів, вепрів. Тому стоянки **Мізин** на Чернігівщині, **Межиріч** на Черкащині, **Добраничівка** на Київщині багаті на унікальні артефакти.

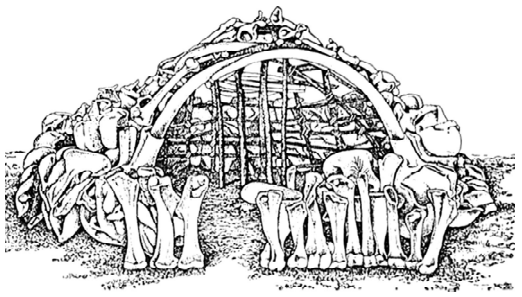

Пізньопалеолітичне житло з поселення Межиріч, реконструкція

Реконструкція Мізинської стоянки

У час пізнього палеоліту людина навчилася виготовляти майже 100 видів знарядь, серед яких вирізняють рубила, різці, скребачки, скребла, наконечники тощо. Окрім кількох порід каменю, обробляли кістки та бивні мамонта, роги. З них виготовляли наконечники до списів, гарпуни, шила, проколки, голки, шпильки. Для виготовлення знарядь була потрібна сировина. На стоянці Куличівка (сучасне місто Кременець, що на Тернопільщині) знайдено близько пів мільйона заготовок знарядь з кременю — можна тільки уявити масштаби виробництва, яке там розгорталося!

1. Чим різняться житла людини раннього та пізнього палеоліту? 2. Яку інформацію можна здобути, дослідивши знаряддя праці давніх людей? 3. Як, на вашу думку, впливала природа на життя первісних людей?

1. Вправа «Мапа палеолітичних стоянок на території України». У парах чи групах позначте на контурній мапі України найбільші палеолітичні стоянки.

2. STEM-завдання «Палеолітична їжа».

Матеріали: аркуш паперу, олівці / фарби / маркери.
Алгоритм виконання: 1. Об'єднайтеся в групи. 2. Обговоріть, яку їжу могла споживати людина в період палеоліту в умовах привласнювального господарювання. 3. Складіть перелік або колаж продуктів, доступних для харчування нашим палеолітичним предкам. 4. Ознайомтеся з додатковою інформацією про сучасну палеолітичну дієту https://cutt.ly/jwtjLNpT, визначте її особливості. 5. У групах підготуйте короткі рекомендації для тих, хто може дотримуватися цієї дієти сьогодні. 6. Презентуйте результати дослідження.

Онлайн-цікавинка:

Віртуальна мандрівка «У печеру давньої людини» на виставці Національного музею природознавства США https://cutt.ly/x17ayw3

Корисна гра:

«Що я знаю про палеоліт» https://cutt.ly/K3a35Vf

Перевірте себе

1. Складіть запитання до тексту параграфа, починаючи кожне такими словами: Коли _? Що _? Хто _? Де _? Звідки ми можемо дізнатися про ___? Чому ___? Як ___? Який результат ___? Запропонуйте свої запитання в класі.

2. Homo erectus були першими, хто почав використовувати вогонь. Які можливості отримала людина, опанувавши вогонь? **3.** Розкажіть, які основні труднощі потрібно було подолати нашим предкам у часи палеоліту. **4.** Період палеоліту завершився 10 тис. р. до н. е. Скільки років тому це сталося? **5. Вправа «Власна позиція».** Визначте, які, на вашу думку, навики первісної людини (виготовлення знарядь праці чи опанування вогню) стали вирішальними для підкорення природи задля виживання первісної людини. **6. Вправа «Досягнення».** Складіть перелік досягнень людини періоду палеоліту. Обговоріть їхню важливість.

§ 13. Мезоліт

Згадайте...
— що називають «кам'яним віком»;
— з чого виготовляли житла в добу пізнього палеоліту.

Як ви розумієте... — значення слів «одомашнення», «приручення»?

Чи знаєте ви, що...
— слово «мезоліт» походить від грецьких слів «мезос» (середній) та «літос» (камінь);
— в Україні відомо понад тисячу пам'яток мезоліту?

13.1. Зміна природних умов. Зникнення льодовика

Унаслідок потепління на Землі почав змінюватися тваринний (фауна) та рослинний (флора) світ. Наприкінці палеоліту простори Європи ще були вкриті холодними тундро-степами, де паслися стада північних оленів. У мезоліті ці території заросли лісами. Люди розселилися далеко на північ, освоївши територію Північної Євразії. Поява нових видів тварин (лось, тур, благородний олень, кабан, косуля) вимагала від мезолітичних мисливців нових стратегій полювання.

Зображення бізонів із печери Альтаміра

Зображення оленя з печери Ласко

Зображення коня з печери Ласко

Тривалість мезоліту є різною залежно від регіону. На Близькому Сході він почався близько 15 тис. років до н. е. і тривав орієнтовно до 12 тис. років до н. е. На більшій частині Європи мезоліт наступив близько 10 тис. років до н. е. і змінився неолітом близько 6–5 тис. років до н. е.

Мезоліт — середній кам'яний вік, що тривав у Європі від 10 тис. років до н. е. до 6 тис. років до н. е.

***1.** Які кліматичні зміни відбулися в період мезоліту? **2.** Як ви розумієте причини змін мезолітичної фауни? **3.** Позначте на лінії часу хронологічні межі мезоліту в Європі, підпишіть назви періодів, які передували мезоліту та слідували після нього.*

13.2. Господарювання людини доби мезоліту. Початки одомашнення (доместикації) тварин

Для полювання на швидких і дрібних тварин, які прийшли на зміну палеолітичній фауні, використовували лук і стріли, винайдені ще наприкінці палеолітичної доби. У мезоліті, завдяки появі човнів, річки поступово стали основними транспортними шляхами, які використовували для переміщення на місця, зручні для мисливського промислу.

Полювання на великих копитних тварин вимагало хитрощів. Поширеним було загінне полювання, коли здобич гнали в напрямку засідок, де на неї чекали досвідчені мисливці. Часто тварин вистежували поблизу їхніх шляхів пересування. З мезоліту людина почала використовувати пастки, які були ефективними для меншої за розміром і мобільнішої здобичі. Полювання поступово стало індивідуальним, зникла потреба в одночасному залученні великої кількості мисливців до цього процесу.

Мезолітичне населення Європи зосереджувало свою увагу на мисливстві. Ймовірно, більшу частину м'яса з'їдали невдовзі після полювання (холодильників людство ще не придумало). Помітним є поділ на зимові та літні стоянки.

Мезолітичні поселення загалом менші від палеолітичних і переважно короткотривалі. Основним типом житла була кругла споруда, яку будували з жердин і накривали шкурами тварин або частинами дерева. У мезоліті виникли нові типи знарядь, серед яких домінували «інструменти» з *вкладеними* кам'яними лезами *(мікролітами)*. Подібна техніка, початки якої відомі ще з доби пізнього палеоліту, відображала новий підхід до використання ресурсів каменю. Тепер, якщо знаряддя ламалося, його не потрібно було виготовляти заново, достатньо було замінити зламані вкладні частини.

Мікролітичні вкладки до знарядь праці доби мезоліту

Про поширення рибальства в цей період свідчать гарпуни з кісток та рибальські сіті. Є знахідки дерев'яних виробів, зокрема й транспортних засобів — човнів-довбанок та плотів. У цей період приручили собаку, якого могли використовувати як помічника на полюванні.

У мезоліті також з'явилися перші прояви торгівлі (обміну), що сприяли розвитку економічних контактів між людськими спільнотами. Зросла чисельність населення і, водночас, боротьба за ресурси. Посилилася прив'язаність до місць зручних і наповнених природними багатствами. Перебування переважно в одній місцевості поступово сприяло усвідомленню зв'язку людини зі своєю локальною (місцевою) групою та відмінності від членів інших груп. Створення «кордонів» між групами та розвиток ранніх торговельних систем найбільш яскраво проявилися в наступну, неолітичну епоху. Але певні зародки цього процесу виникли саме в мезоліті. Причому сталося це в тих регіонах, де природні умови змушували людину застосовувати нові, творчі стратегії виживання. Усе це, зрештою, призвело до по-справжньому революційних змін у способі життя людини.

Машина часу

«Мезоліт поруч».

На території України археологи віднайшли понад 1000 пам'яток періоду мезоліту: поселення, стоянки, могильники, які сконцентровані, в основному, на Поліссі, у Прикарпато-Дністровському регіоні та на Півдні. На Волині і Поліссі люди полювали, рибалили, займалися збиральництвом. Тут віднайдено багато крем'яних знарядь праці: скребла, проколки, різці, вістря сокир.

1. Які нові знаряддя праці використовували в мезоліті? 2. Як змінилися підходи до організації полювання в мезолітичну добу? 3. У чому полягають основні зміни мезолітичних поселень? Опишіть їх.

1. Вправа «Ментальна мапа «Мезоліт». Спільно в парах чи групах створіть ментальну мапу / логічну схему на тему доби мезоліту.

2. STEM-завдання «Дизайн мезолітичних знарядь».
Матеріали: аркуш паперу, олівці / фарби / маркери.
Алгоритм виконання: 1. Об'єднайтеся в групи. 2. Обговоріть, які зміни в технології виготовлення знарядь праці відбулися в період мезоліту. 3. Складіть перелік знарядь праці та зброї, які виготовляли наші мезолітичні предки. 4. Ознайомтеся з додатковою інформацією про мезолітичну індустрію https://cutt.ly/1wtjZ8T4, визначте її особливості. 5. У групах підготуйте власний дизайн одного із мезолітичних знарядь праці. Зазначте необхідний матеріал, основні кроки виготовлення інструменту та його призначення. 6. Презентуйте результати дослідження.

Корисна гра:
«Мезоліт»
https://cutt.ly/38bzazc

Корисна гра:
«Установіть відповідність»
https://cutt.ly/38bzclk

Перевірте себе

1. Складіть запитання до тексту параграфа, починаючи кожне такими словами: Коли _? Що _? Хто _? Де _? Звідки ми можемо дізнатися про ___? Чому ___? Як ___? Який результат ___? Запропонуйте свої запитання в класі.
2. Які нові виклики та можливості отримала людина в період мезоліту? **3.** Складіть перелік продуктів харчування, доступних у мезоліті. **4.** Поміркуйте, чому в добу мезоліту удосконалилися мисливство та рибальство. **5. Вправа «Картки для запам'ятовування».** Створіть картки для запам'ятовування із зображеннями / назвами основних змін періоду мезоліту. **6. Вправа «Мандрівка в минуле».** Складіть розповідь про один день із життя людини доби мезоліту.

§ 14. Пам'ятки палеоліту та мезоліту на території України (практикум)

Згадайте...
— якою є періодизація кам'яного віку;
— у яких періодах кам'яного віку існували неандертальці та кроманьйонці.

Як ви розумієте... — значення понять «верхній палеоліт», «нижній палеоліт»?

Чи знаєте ви, що...
— сліди пізньопалеолітичної стоянки в селі Межиріч Черкаської області залягають на глибині 3 метри і датуються серединою XV тисячоліття до нашої ери;
— у Чернігівській області на березі річки Десна є село Мезин, поблизу якого досліджена одна з найвідоміших стоянок пізнього палеоліту — Мізинська, названа за справжньою, давньою назвою села;
— одне з чотирьох жител із бивнів мамонта зі стоянки в селі Межиріч було подароване Національному музею природознавства США в Нью-Йорку?

14.1. Теорія

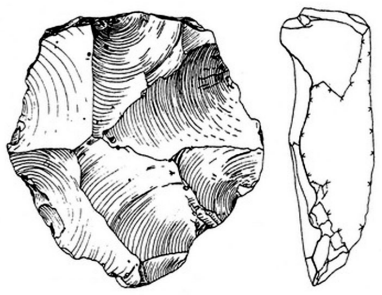

Знаряддя зі стоянки Королево на Закарпатті

Найдавніші сліди перебування первісних людей в Україні досліджені на **стоянці Королево**, яка датується періодом близько **1 млн років тому**. Вона розташована на пагорбі заввишки 120 м над річкою Тисою на Закарпатті. Дещо пізнішими є такі *ранньопалеолітичні* стоянки в Україні, як Рокосове, Лука-Врублевецька на Дністрі, Амвросіївка на Донбасі, Житомирська стоянка та частина пам'яток Криму. Решток первісної людини доби нижнього (раннього) палеоліту на території України не знаходили, археологи засвідчують лише сліди стоянок з кістками тварин та знаряддями.

У добу *середнього палеоліту* відбулося заселення значної частини території України, на окремих стоянках

зафіксовані сліди вогнищ. Найдавніші на теренах України поховання неандертальців знайдені на кримських стоянках Київ-Коба та Заскельна VI. Середній палеоліт в Україні закінчився приблизно 40–35 тис. років до н. е. з приходом кроманьйонців. Співіснування їх з неандертальцями простежують у горах Криму аж до періоду 28–20 тис. років до н. е.

Розкриття IV-го межиріцького житла у 1978 році, світлина Михайла Гладких

Стоянки мисливців на мамонтів Межиріч, Мізин, Добраничівка, Кирилівська (у Києві), Радомишль, Гінці дали унікальні матеріали, зокрема чи не найкраще у світі збережені зразки жител *пізнього палеоліту*. Унікальними свідченнями духовної культури первісної людини є ударно-резонансні музичні інструменти з Мізина, флейти зі стоянки Молодове на Дністрі.

В Україні віднайдено понад тисячу пам'яток доби верхнього (пізнього) палеоліту. Зокрема, в Амвросіївці на Донеччині — рештки полювання на бізонів. Анетівку II на Миколаївщині датують близько 18 тис. років до н. е. Там на місці табору мисливців серед великої кількості кісток бізона знайдено більш як 1 млн фрагментів оброблених частин кременевих знарядь.

На території України знайдено тисячі *мезолітичних* пам'яток. Серед них — Мирне, мезолітичне поселення на Одещині. Основою господарства його мешканців було полювання (з використанням луків, стріл та метальних списів) на турів і диких коней. На стоянці Ігрень VIII (у межах сучасного міста Дніпро) виявлено рештки 10-ти заглиблених круглих жител діаметром 6–10 метрів. Відомі й найдавніші в Європі мезолітичні могильники поблизу сіл Волоське та Василівка на південний схід від міста Дніпро.

***1.** Де на теренах України знайдено найдавніші сліди перебування первісних людей? **2.** Назвіть найвідоміші пам'ятки середнього та пізнього палеоліту, знайдені на теренах України. **3.** Чи відомі дослідникам сліди перебування людини на українських землях у мезолітичну добу? Якщо так, то які?*

Онлайн-цікавинка:

Мегацікавий фільм археолога Антона Корвін-Піотровського «Музика мисливців на мамонтів». *Щоб почути, як звучать інструменти з бивня мамонта, перегляньте!* https://cutt.ly/w17dTED

14.2. Практика

І. Орієнтуємося в історичному часі й просторі

1. Вправа «Скільки та коли?» Розкопки в Королево відбувалися під керівництвом археолога Владислава Гладиліна з 1975 по 1992 рік.

1.1. Визначте, скільки років Владислав Гладилін досліджував цю стоянку. 1.2. Скільки років минуло від початку археологічної експедиції в Королево? 1.3. В якому столітті відбулася ця експедиція? 1.4. Складіть власну історичну задачу за матеріалом параграфа. Запропонуйте її розв'язати в класі.

Археолог Владислав Гладилін, світлини з архіву Археологічного музею Інституту археології НАНУ

Кар'єр на місці палеолітичної стоянки у селищі Королево

2. Вправа «Унікальне Королево. Де і чому?»

В одній зі своїх праць археолог Владислав Гладилін писав: *«Нещодавно багаторічні інтенсивні пошукові роботи Закарпатської палеолітичної експедиції Археологічного*

музею Інституту археології АН України… увінчалися відкриттям унікальної пам'ятки стародавньої історії — багатошарового палеолітичного місцезнаходження Королево Виноградівського району Закарпатської області… З відкриттям цієї пам'ятки з'явилася рідкісна можливість простежити еволюцію техніки обробки каменю… ранньопалеолітичного населення.., а далі, вже… — … до пізнього палеоліту.»

2.1. Віднайдіть на мапі стоянку, відкриту Закарпатською палеолітичною експедицією. 2.2. Визначте, у чому полягає її унікальність. Скористайтеся додатковими джерелами інформації.

Палеолітичні стоянки на теренах України

ІІ. Працюємо з інформацією історичного змісту

Улітку 1908 року відомий український учений-антрополог Хведір Вовк на подвір'ї козака Кошеля в селі Мізин (тепер Мезин) на Чернігівщині дослідив унікальну Мізинську стоянку. У 1965 році при школі села Мезин закладено музей, засновником якого став Василь Куриленко. Сьогодні Мезинський археологічний науково-дослідний музей ім. В. Куриленка налічує понад 50 тисяч експонатів.

Хведір Вовк

Мезинський археологічний науково-дослідний музей

Василь Куриленко

3. Вправа «Зі спогадів археолога».

3.1. Прочитайте спогади Василя Куриленка про Мізинську стоянку. 3.2. Ідентифікуйте артефакти, описані в спогадах, із запропонованими зображеннями.

«…на Мізинській стоянці виявили залишки від 116 скелетів мамонта… Схоже, що, вбивши мамонта, мисливці переселилися до туші мамонта в Залісну, бенкетували там, відганяючи звірів вогнем, використовуючи для вогнищ кістки, з яких робили і каркаси жител, вкриваючи їх шкірою мамонта…

Їх життю не позаздриш: що таке сірники, залізна сокира чи горщик з глини, ще не знали, і все ж життя в суворих умовах на краю льодовика розквітало. І несподівано закінчилось: одного разу на стоянку її господарі не повернулися — щось там трапилося. Всі їх житла-чуми, вкриті шкірами і, може, шаром сіна, вогнища, твори найдревнішого в Україні мистецтва — орнаментовані статуетки «мізинських птахожінок» з бивня мамонта, дивні браслети, в яких тепер ми шукаємо сліди місячного календаря, предмети музичного ансамблю — кісток, розфарбованих первісними музикантами, і все інше залишилися незайманими. …

Потім стоянку почало заносити «вітрами історії», і через 20 тисячоліть вона опинилася в горі лесу (суглинку) 8 метрів завтовшки. Над нею виник двір козака Сисоя, якому при оранці огороду і в голову не могло прийти, що там, під його хатою, десь на рівні глибини колодязя ховаються залишки вулиці його первісних земляків.»

Артефакти з Мізинської стоянки

Браслети з бивня мамонта

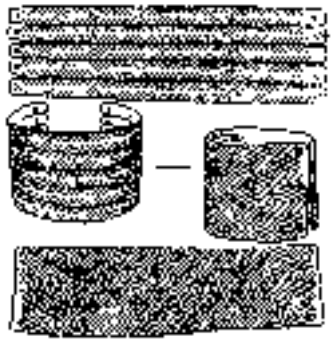

Візерунки на браслетах з бивня мамонта

Статуетка жінки-птахи

Статуетки з бивня мамонта

Ударні музичні інструменти з кісток мамонта

Орнаментовані статуетки з кісток мамонта

III. Виявляємо повагу до гідності людини та соціальну активність

4. Вправа «В очікуванні на світову популярність: Королево… Межиріч…»

Найдавніша палеолітична стоянка в Україні в Королево входить до складу щебеневого заводу і щоденно руйнується… Межиріч як стоянку мисливців на мамонтів згадують в іноземних наукових працях, досліджено міжнародними археологічними експедиціями, та понад півстоліття тут не відкрито відповідний музей.

4.1. Обґрунтуйте, чому важливо зберегти ці об'єкти історії. 4.2. Чим вони можуть бути цікавими для майбутніх відвідувачів? 4.3. На бажання, створіть промоматеріали (рекламу) про відкриті в Україні поселення давніх людей.

§ 15. Доба неоліту. Неолітична революція

Згадайте…

— що таке неоліт;
— що таке привласнювальне господарювання;
— яку тварину людина одомашнила (приручила) першою.

Як ви розумієте… — значення слів «матеріальне», «духовне»?

Чи знаєте ви, що…

— слово «революція» походить від латинського «revolutio» й означає швидку радикальну зміну певної самостійної системи; є протилежним поняттям до еволюції, яка передбачає поступові послідовні зміни;
— слово «радикальний» походить від французького «radicalisme» й означає «докорінний», «основний», «рішучий»;
— виготовлення виробів з глини називають гончарством, а вироби з глини, випаленої спеціальним способом, — керамікою; виготовлення ниток з рослинної сировини чи вовни називають прядінням, виготовлення тканин із ниток — ткацтвом?

15.1. Господарська діяльність людини. Неолітична революція

Доба нового кам'яного віку стала особливою в історії. Людина перейшла до **відтворювальних форм господарювання**, тобто сама почала вирощувати рослини та розводити тварин, яких вона споживала.

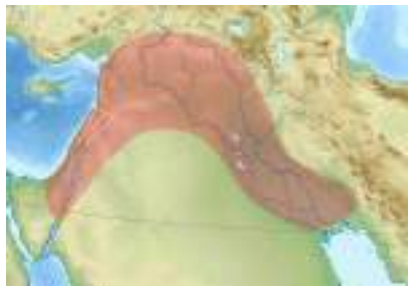

Район «Родючого Півмісяця»

Найбільш показові зміни торкнулися людських спільнот, котрі проживали в районі, який згодом назвали «Родючим Півмісяцем». Це території сучасного Близького Сходу та Східного Середземномор'я. Саме там відбувся стабільний перехід до **осілого способу життя** і, що більш важливо, зародилися відтворювальні форми господарювання: землеробство та скотарство. Цей процес відомий британський археолог Гордон Чайлд назвав **неолітичною революцією.**

Вирішальну роль у цих змінах відігравали сприятливі природні умови та *доместикація* (одомашнення) певних конкретних видів тварин й окультурення — рослин. «Революційність» цих процесів полягає в радикальному характері перетворень, які вони розпочали. «Неолітизація» культур відбувалася нерівномірно. Десь з'являлося землеробство, а десь його не було, ще кудись нові риси матеріальної культури прийшли на кілька тисяч років пізніше. І навіть не всі регіони, які були центрами доби неоліту, згодом стали осередками ранніх цивілізацій.

***1.** Визначте основні причини неолітичної революції. **2.** Поміркуйте, чому зміни в господарському житті людей в неолітичну добу, Гордон Чайлд назвав терміном «революція». **3.** Які форми господарської діяльності відносять до відтворювальних, а які до привласнювальних?*

Відтворювальне господарювання — спосіб життя, за якого люди самостійно поновлюють те, що спожили, тобто вирощують рослини і тварин, які входять до раціону людини.

Неолітична революція — перехід до осілого способу життя та занять землеробством і скотарством (від привласнювального господарювання до відтворювального).

Осілість — спосіб життя, пов'язаний з проживанням на одному місці в поселеннях різного типу.

«Родючий Півмісяць» — територія Близького Сходу та Східного Середземномор'я, де вперше почали вирощувати зернові культури та одомашнили тварин.

15.2. Поява землеробства і скотарства. Зміни в матеріальній культурі

Які ж зміни відбулися зі спільнотами, котрі ввійшли в неолітичну добу (неолітизувалися)? Новий характер господарювання призводив до осілості і появи постійних поселень. Це дозволило систематично доглядати за посівами злакових культур. Проте врожаї могли бути нестабільними, тому частина спільнот паралельно опановувала різні види скотарства або ж, за певних обставин, майже повністю зосереджувалася на скотарстві.

Неолітична кам'яна сокира, Китай

Неолітичне житло, місто Стара Загора, Болгарія (реконструкція)

Свердло (ручний дриль) кам'яного віку

Реконструкція неолітичного плетіння (ручного ткацтва)

З'явились як нові види знарядь, так і нові способи їхньої обробки. Люди навчилися висвердлювати отвори в камені за допомогою ручних пристосувань, шліфувати камінь. Прядіння і ткацтво принципово змінили підхід до одягу людини. Примітивне ручне ткацтво (плетіння) потребувало сировини. Нею стали волокна рослинного походження і вовняні нитки, спрядені з довгої шерсті тварин.

Неолітична керамічна посудина, Благотін, Сербія

Новим матеріалом, який люди почали обробляти в неоліті, стала глина. Її використовували у житлобудівництві та для виготовлення посуду. Поява кераміки дозволила змінити раціон, вплинула на способи приготування їжі та на можливості зберігання сировини.

Утім, «непередбачена ціна цивілізації», як її визначив біолог Спенсер

Велз, полягала в тому, що, водночас, із покращенням життя несподівано прийшли хвороби. Вони передавалися від тварин, які стали жити ближче до людини, виникали й через зміни в харчуванні. *Доместикація* (приручення) тварин — кіз, овець, великої рогатої худоби — почалася в неолітичну добу і відбувалася в різних регіонах.

Приблизно 11–9 тис. років тому люди стали засівати неподалік своїх осель зерна та збирати врожай. Першими доместикованими культурами були пшениця, ячмінь, сочевиця. В Ірані, Палестині, Закавказзі започаткували вирощування пшениці, ячменю, гороху, жита, сочевиці; приручили козу, вівцю, згодом велику рогату худобу і свиню. В Індії та Китаї вперше почали засівати рис, торо, ямс, розводили буйволів, свиней, курей. В Африці вперше вивели просо та сорго, приручили тура. Окремі осередки доместикації можна виділити в Південній і Центральній Америці (кукурудза, квасоля, гарбуз, перець, авокадо, слива, картопля, батат тощо). Балкани і Північне Причорномор'я — зона доместикації бика, свині і коня.

У процесі розвитку землеробства вдосконалювалися знаряддя обробки ґрунту. З'явилися мотики і сапи з рогів оленя, каменю, а також крем'яні серпи з руків'ям. Активно використовували зернотерки і ступки для обробки зерна.

Зернотерка і розтиральник

Такі новації вимагали нової організації праці, зі статево-віковим розподілом. У суспільствах, які вели привласнювальне господарство, чоловіки займалися переважно полюванням і рибальством, жінки — збиральництвом. Ранні землеробсько-скотарські колективи роботу на полі вважали як чоловічим, так і жіночим заняттям. Подекуди чоловіки виконували тяжчу трудомістку працю, а жінки — більш копітку і ретельну, особливо при зборі врожаю. Розподіл праці за віком серед чоловіків полягав у тому, що важчу і небезпечнішу роботу виконували молоді, а складнішу і відповідальнішу — старші чоловіки. У зв'язку з осілістю з'явилося нове розуміння власності на землю, худобу та продукти господарської діяльності. Земля належала колективу родичів і передавалася в користування в його межах.

1. Перелічіть основні інновації неолітичного періоду. 2. Назвіть первинні центри землеробства. 3. Які нові виклики з'явилися в неолітичних людей поряд із основними матеріальними досягненнями?

1. Вправа «Ментальна мапа „Неоліт"». Спільно в парах чи групах створіть ментальну мапу / логічну схему на тему доби неоліту.

2. STEM-завдання «Неолітичне Lego поселення».
Матеріали: різноманітні деталі конструктора.
Алгоритм виконання: 1. Об'єднайтеся в групи. 2. Обговоріть, які зміни в житті людини відбулися в період неоліту. 3. Складіть перелік об'єктів, які доречно розмістити в неолітичному поселенні. 4. Спільно в групах підготуйте власний дизайн неолітичного поселення. 5. Розподіліть у групі виготовлення об'єктів поселення з Lego деталей. 6. Зберіть поселення. 7. Презентуйте результати конструювання.

Онлайн-цікавинка:

Віртуальний тур до однієї з найвідоміших неолітичних пам'яток «Стоунхендж: всередині каменів» (скористайтеся Google Translate для перекладу) https://cutt.ly/k17kr20

Корисна гра:

Онлайн-вправа «Неолітична революція» https://cutt.ly/WwtVoVnV

Перевірте себе

1. Складіть запитання до тексту параграфа, починаючи кожне такими словами: Коли _? Що _? Хто _? Де _? Звідки ми можемо дізнатися про ___? Чому ___? Як ___? Який результат ___? Запропонуйте свої запитання в класі.
2. Які нові можливості отримала людина в період неоліту? **3.** Складіть перелік продуктів харчування, які стали доступними в неоліті. **4.** Поміркуйте, чому саме певні регіони, а не весь світ, стали первісними осередками розвитку землеробства та скотарства. **5. Вправа «Глосарій».** Складіть глосарій «Неолітична революція». **6. Вправа «Комікс».** Створіть графічний комікс про життя перших землеробів чи скотарів.

§ 16. Найдавніші землероби світу

Згадайте...

— яку роль у вирощуванні рослин відіграє вода;

— які спільноти називають цивілізаціями.

Як ви розумієте... — значення слова «неолітизація»?

Чи знаєте ви, що...

— населення Європи епохи неоліту не знало писемності, тому всі відомості про цей час походять з трьох джерел — археології, лінгвістики та (останнім часом) палеогенетики;

— неолітичний період в історії Європи тривав приблизно з VII тис. до н. е. до XVIII ст. до н. е.;

— неолітичні культурні новації просувалися вглиб Європи з південного сходу на північний захід зі швидкістю приблизно 1 км на рік;

— слово «іригація» походить від латинського «irrigatio» й означає «зрошування»; іригаційними спорудами є дамби, канали, водосховища?

16.1. Найдавніші осередки землеробства та відтворювального господарства

Процеси неолітизації охопили різні регіони нашої планети вкрай неодночасно. Розпочалися вони на теренах Близького Сходу. У мезолітичну добу тут існувала так звана *натуфійська культура*, носії якої ще 13 тис. років до н. е. перейшли до осілого та напівосілого способу життя, освоюючи дикі злакові культури. Також саме в цьому регіоні близько 12 тис. років тому ми бачимо початки одомашнення тварин. Серед наступників натуфійців особливо виділялися мешканці давнього міста **Єрихон**, що його деякі дослідники вважають одним з перших міст або протоміст на планеті. Його заселяли ще з VIII тис. до н. е.!

На теренах сучасних Ізраїлю, Іраку, Сирії та Туреччини виникли поселення, які стали потужними економічними центрами з розвинутою монументальною архітектурою. Прикладом такого поселення є **Чатал-Гююк** на території сучасної Туреччини. Там можна виокремити спеціальні приміщення, що виконували побутові чи сакральні (пов'язані з релігійним життям) функції.

Єрихонська вежа 8000 р. до н. е. у Тель-ес-Султані

Археологічний район Єрихона з висоти пташиного польоту, 2008 рік

Реконструкція сільського життя в Чатал-Гююк, ілюстрація Джона Своггера

Чатал-Гююк, розкопки, 2021 рік

Традиції землеробства й технічні новації неоліту через територію Малої Азії поширилися на територію Європи. Балканський півострів став центром неолітизації регіону, зокрема й території України.

Певний перелом у розвитку землеробських спільнот на території Європи, Близького Сходу, Африки, Азії відбувся в IV тис. до н. е. Ймовірно, він був пов'язаний з кліматичними змінами на планеті. Різні спільноти пристосувалися до цих викликів по-різному. Десь, як-от на території Європи, великі неолітичні та енеолітичні землеробські спільноти поступово занепали, фактично перебуваючи за крок від створення держав, писемності, міст та складної соціальної структури. Натомість на території південної Месопотамії, а також у долинах річок Ніл та Інд вони отримали новий імпульс і зробили вирішальний крок до появи перших землеробських та міських цивілізацій.

1. Назвіть найдавніші землеробські поселення неоліту. 2. Поміркуйте, чому перехід до відтворювального господарства відбувався неодночасно. 3. Простежте за сучасною мапою «маршрут» неолітизації Європи.

16.2. Землероби ранніх цивілізацій та їхня взаємодія з природним середовищем

Найдавнішими цивілізаціями вважають утворення, які виникли в північній частині долини річки Ніл та в нижній частині долин річок Тигр та Євфрат. На рубежі IV та III тис. до н. е. вони демонстрували *всі ознаки цивілізації*, про які ви мали змогу прочитати в попередньому розділі підручника. Це, насамперед, *наявність державності, писемності, монументальної архітектури.* А також *ускладнений соціальний поділ суспільства* й розвинуті ранні *міста*, які часто починали своє існування як *центри релігійні, паралельно виконуючи економічні, політичні та військові функції*. Згодом, у III тис. до н. е., формування цивілізації відбувалося на теренах долини річки Інд в Індії та на берегах річки Янцзи в Китаї.

Рівнинну область між річками **Тигр** і **Євфрат**, яка розташована в середній і нижній течії цих річок, називають грецьким терміном **Месопотамія (Межиріччя)**. Ще з неолітичної доби ця місцевість (сучасні Ірак та Сирія) належала до району так званого «Родючого Півмісяця».

Річка Євфрат на території Сирії

Тигр та Євфрат щовесни виходили з берегів. У березні розливався Тигр, а через 2–3 тижні — Євфрат. Розливи цих рік дали основу для появи в месопотамській культурі історії про всесвітній потоп, звідки вона згодом перейшла в традицію Біблії.

Річка **Ніл** на північному сході Африки віддавна «поводилася» дещо інакше. Вона починається в горах неподалік екватора і тече на північ територією сучасних Уганди, Південного Судану, Судану, Ефіопії та **Єгипту**, впадаючи в Середземне море. Давньогрецький історик Геродот відзначав, що Єгипет є «дарунком Нілу». Залежність давніх єгиптян від цієї річки була неймовірною. Довжина водної системи Нілу — понад 6800 км, і «приборкання» річки та співжиття з нею було непростим завданням. Розливи Нілу, які починалися наприкінці липня, ділили єгипетський рік на три частини: період повені, або повноводдя, період сходу посівів та період урожаю. Наближення повені єгиптяни фіксували за допомогою спеціальних споруд, які визначали зміни рівня річки, — ніломірів.

Течія Нілу на території Єгипту

Ніломір ван Рода в Каїрі, Єгипет, світлина Бертольда Вернера

Спільною особливістю цивілізацій, що виникли в Межиріччі та в долині Нілу, є наявність **іригаційних споруд**, будівництво яких вимагало спільних узгоджених дій усіх мешканців. Створювали іригаційні системи Єгипту і Межиріччя з різною метою. У Месопотамії основним їхнім завданням було надати землі рівно стільки вологи, скільки потрібно, без шкідливого надлишку.

Садівник з шадуфом, гробниця Іпуя в Дейр-ель-Медіні, Фіви, настінний розпис

Суть іригації в долині Нілу — спорудження дамб, які могли б утримувати воду якомога довше на полях, щоб шар намулу, який річка несла з собою, був досить великим. Такий спосіб господарювання суттєво залежав від рівня розливів Нілу. Зі зростанням кількості населення збільшувалася потреба в площах зрошуваної землі. Тому єгиптяни вже з II тис. до н. е. почали будувати

канали між Нілом і частиною оаз, а згодом впровадили спеціальний пристрій — шадуф, який дозволяв переміщати воду на ділянки, де її бракувало, або куди вона не доходила під час розливів Нілу.

Отож, ранні осередки землеробства та інших форм відтворювального господарства виникли в добу неоліту. Охоплюючи спочатку близькосхідні терени, згодом вони природним чином проникли в усі придатні для цього місцевості.

***1.** Визначте, у чому полягала залежність перших землеробських цивілізацій від природи. **2.** Виділіть спільне та відмінне в розвитку землеробства ранніх цивілізацій Межиріччя і долини Нілу. **3.** Як ви розумієте термін «іригаційне землеробство»?*

Онлайн-цікавинка:

3-D анімація «Давнє місто Єрихон»
https://cutt.ly/B17xHjk

Корисна гра:

«Найдавніші землероби»
https://cutt.ly/hwt5zn9S

Вправа «Чому річка». Спільно обміркуйте, чому давні землеробські цивілізації виникали в долинах річок. Запишіть аргументи в логічній послідовності.

Перевірте себе

1. Складіть запитання до тексту параграфа, починаючи кожне такими словами: Коли _? Що _? Хто _? Де _? Звідки ми можемо дізнатися про ___? Чому ___? Як ___? Який результат ___? Запропонуйте свої запитання в класі.
2. Яке із найдавніших землеробських поселень ви б відвідали? Поясніть свій вибір. **3.** З якою метою будували іригаційні споруди в Межиріччі, а якою була їхня роль в Єгипті? **4.** Визначте, в яких регіонах неолітичні культури спромоглися перерости в землеробські цивілізації. Знайдіть їх на мапі. **5. Вправа «Історичні цікавинки».** За допомогою додаткових джерел інформації укладіть перелік «цікавинок» про спосіб життя мешканців давнього Єрихона або Чатал-Гююка. **6. Вправа «Комікс».** Створіть графічний комікс про поселення перших землеробів (Єрихон, Чатал-Гююк), цивілізації Межиріччя, долини Нілу.

§ 17. Перші землероби та скотарі на території України (практикум)

Згадайте...
— що таке гончарство, кераміка;
— за якими рисами визначають приналежність знайденої сукупності артефактів до певної археологічної культури.
Як ви розумієте... — значення слів «неолітизація», «домінувати»?
Чи знаєте ви, що...
— археологічним культурам зазвичай дають назву за місцем першої знахідки, особливістю кераміки чи способу поховання;
— долини річок Південний Буг та Дністер називають «Українським Межиріччям» через те, що там проживали перші на теренах України землероби?

17.1. Теорія

У Європу відтворювальне господарство принесли мігранти (переселенці) з півдня Анатолії (азійська частина Туреччини). Перші землероби та скотарі прийшли на терени України з Балкано-Дунайського регіону та з території Центральної Європи.

Найдавнішою неолітичною культурою України вважають **буго-дністровську.** Вона була поширена в лісостеповій смузі Дністра та Південного Бугу від кінця VII по V тис. до н. е. Полювання та рибальство доповнювалися землеробством і скотарством. Вирощували пшеницю, ячмінь, горох, розводили свиней, пізніше — велику рогату худобу. Водночас першими повноцінними землеробами на території України могли бути носії **культури лінійно-стрічкової кераміки,** яку датують кінцем VI – початком V тис. до н. е.

Деякі культури переймали окремі риси неоліту. Так, носії **дніпро-донецької культури,** попри те що основою їхнього господарства було полювання на копитних тварин та рибальство, поступово переймали елементи землеробства та скотарства, водночас використовуючи кераміку.

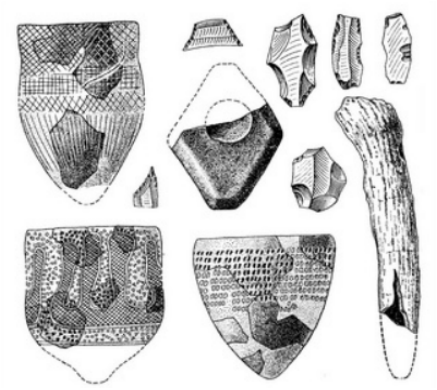

Кераміка та знаряддя бугo-дністровської культури

Розкопки «довгого дому» культури лінійно-стрічкової кераміки поблизу Трускавця на Львівщині, 2020 рік

Деяким культурам, як-от **ямково-гребінцевої кераміки,** землеробство та скотарство початково були невідомі. На північно-східних теренах України окремі риси попередньої епохи зберігались і до початку доби бронзи. В той же час відтворювальне господарство стало домінуючим (переважаючим) для низки культур на теренах України, зокрема для **трипільської** та **середньостогівської,** про які йтиметься згодом.

***1.** Визначте шлях поширення землеробства на українські землі в неоліті. **2.** Назвіть землеробські археологічні культури на теренах України. **3.** Як ви розумієте назви цих археологічних культур?*

17.2. Практика

I. Орієнтуємося в історичному часі й просторі

1. Вправа «Стрічка часу». У межах України відома низка неолітичних культур, що належать як до землеробсько-скотарської, так і до мисливсько-рибальської зон. Хронологічно їх групують так: а) ранньонеолітичні культури (кінець VI – IV тисячоліття до н. е.); б) середньонеолітичні (IV тисячоліття до н. е.); в) пізньонеолітичні культури (III тисячоліття до н. е.).

1.1. Створіть стрічку часу. 1.2. Позначте на ній вказані періоди та відповідні групи археологічних культур.

2. Вправа «Працюємо з мапою».

2.1. Віднайдіть на мапі неолітичні археологічні культури України та укладіть їх перелік. Запишіть у зошит.

2.2. Визначте, у чому полягає їхня унікальність. Скористайтеся додатковими джерелами інформації.

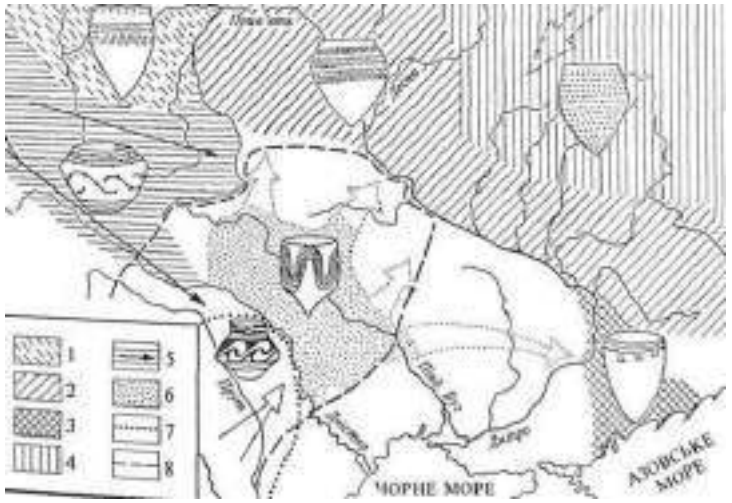

Картосхема неолітичних культур:
1 — німанська; 2 — дніпро-донецька; 3 — сурська; 4 — ямково-гребінцевої кераміки; 5 — лінійно-стрічкової кераміки; 6 — бугo-дністровська; 7 — Кукутені; 8 — Трипілля

II. Працюємо з інформацією історичного змісту

Спочатку виліплений з глини посуд просто висушували на сонці. Згодом зрозуміли, що глиняні вироби, обпалені у вогні, набагато міцніші, а отже, служитимуть довше. Так людство винайшло перший штучний матеріал — кераміку.

Перший глиняний посуд був простим за формою, мав гостре або округле дно. Ліпили його руками (гончарного круга ще не знали) й обпалювали на відкритих вогнищах. Для міцності в глиняне тісто додавали пісок, траву, товчених черепашок. Зовнішню поверхню посуду вкривали орнаментом з різноманітних заглиблень (ямок, ліній). Гостродонність посуду зумовлена низкою чинників. Під час обпалювання він не розтріскувався. А для приготування їжі такі посудини заривали в землю або ставили в ямки, розкладаючи навколо вогонь. Фрагменти кераміки середньодніпровської та ямково-гребінцевої культур, відкри-

тих і досліджених археологом Василем Куриленком, можна побачити в експозиції музею Мезинського національного природного парку.

3. Вправа «У ролі археолога».
Порівняйте муляж гостродонної посудини з кам'яним посудом доби неоліту.

Муляж гостродонної посудини, робота Олега Луцука

Кам'яна гостродонна посудина, сурська культура, VI–V тис. до н. е.

III. Виявляємо повагу до гідності людини та соціальну активність

4. Вправа «Неолітичне меню». Матеріали, одержані під час розкопок поселень культури лінійно-стрічкової кераміки (зокрема відбитки зернин на кераміці), дали змогу археологам визначити кілька ґатунків пшениці, ячменю, проса, гороху, вики; перелік одомашнених тварин (бик, свиня, вівці, кози, коні, а також собаки). Об'єктами полювання були тур, козуля, кабан, олень звичайний, лисиця, борсук. На заняття бортництвом (добування меду диких бджіл) вказує грудочка воску, знайдена в житлі на поселенні Рівне.
4.1. Розробіть «неолітичне меню». 4.2. Гастротуризм — один із популярних у наш час напрямків туристичної діяльності. Запропонуйте рекламну продукцію для зацікавлення туристів вашою неолітичною збіркою рецептів.

Онлайн-цікавинка:

Національний історико-археологічний заповідник «Кам'яна Могила» — український Стоунхендж на Запоріжжі
https://cutt.ly/p17cH9T

Корисна гра:

«Неолітичний горщик із Закарпаття»
https://cutt.ly/o17vGIx

§ 18. Писемність

Згадайте...
— що таке еволюція;
— що таке алфавіт, звук, буква, склад, шрифт.
Як ви розумієте... — значення поняття «алфавітна писемність»?
Чи знаєте ви, що...
— слово «піктографія» походить від латинського «пікто» (намальований) і грецького «графо» (пишу) й означає малюнкове письмо;
— ідеографічне письмо представляє мову через використання символів, що виражають ідеї, або ідеограм (писемних знаків, що передають ціле слово або його корінь);
— знаки дорожнього руху є ідеографічним письмом?

18.1. Виникнення писемності. Малюнкове письмо

Спершу виникло **піктографічне (малюнкове)** знакове письмо. Також відомо кілька знакових систем, які вважають *протописемністю*. Найдавніші писемні системи — **ієрогліфічна** та **клинописна** — є продуктами перших цивілізацій, адже письмо виконувало конкретну економічну, політичну та навіть релігійну функцію.

Піктографія — тип письма, в якому поняття (ідеї) та їхні зв'язки передаються за допомогою зорових образів, фігур, схем, спрощених та узагальнених зображень (піктограм).
Ієрогліфи — писемні знаки, що позначають слова, поняття, склади, звуки; розрізняють єгипетське, китайське, корейське та японське ієрогліфічне письмо.
Клинопис — письмо, знаки якого позначають окремі склади; писемна система Давнього Межиріччя.

Отож, на рубежі IV і III тисячоліть до н. е., водночас із появою перших держав, відбулося формування повноцінних писемних систем. Більшість ранніх цивілізацій або переходили від піктографічної до оригінальної власної писемності, або запозичували систему писемності, поширену в певному регіоні, і пристосовували її під специфіку своєї мови.

Доклинописне письмо, шумерська глиняна табличка, Лувр

Єгипетські ієрогліфи греко-римського періоду, Лувр

***1.** Як ви розумієте поняття «піктографічне письмо»? **2.** Поміркуйте, чому поява писемності була тісно пов'язана з розвитком економічної, політичної та соціальної сфер життя. **3.** Які перші системи письма, що виникли найдавніше, ви знаєте?*

18.2. Системи письма. Матеріали для письма

У єгипетській писемності, окрім ієрогліфічної, згодом виникли кілька систем запису, краще пристосованих до швидкої фіксації інформації. Модифіковано й клинопис, де з'явилася курсивна система запису. Єгипетське письмо і деякі клинописні системи (шумерська, аккадська, хетська, тощо) передавали лише приголосні звуки. Цей принцип закріпився в пізніших семітських мовах та системах писемності, які вони досі використовують.

Алфавітна писемність винайдена пізніше. Її широкомасштабне застосування припало на кінець II тис. – I тис. до н. е. Від культур ареалу Середземномор'я вона поширилася на терени Малої Азії, у Грецію, на територію Італії.

Алфавітна писемність — система письма, де один знак передає один звук, на відміну від логографічного (слово-малюнок) та ідеографічного (поняття-малюнок) письма.

У Межиріччі та Єгипті писемних людей було небагато, адже кількість знаків, що зображала певне слово або склад, була величезною (понад 600), і їх треба було знати напам'ять. Мешканці Фінікії, давньої країни, розташованої на східному узбережжі Середземного моря, які багато торгували (касових апаратів для обліку ще, звісно, не було), потребували простого і зручного письма. Вони створили алфавіт, у якому кожен знак (літера) позначав певний звук (тоді лише приголосні). Фінікійська писемність виникла близько XV ст. до н. е. і стала основою для більшості сучасних алфавітних систем.

Глиняні таблички з клинописним письмом

Один з найдавніших зразків грецького алфавітного письма — так званий Кубок Нестора

Матеріали для письма були різноманітними. Часто тексти вирізьблювали на камені — на стінах храмів, на статуях, у вигляді монументальних стел. У Єгипті популярним був папірус (його виготовляли з місцевого очерету). На Близькому Сході використовували глиняні таблички, які збереглися до нашого часу. Як поверхню для письма також використовували тканину (шовк у Китаї), вкриті воском дерев'яні таблички, глиняний посуд, різноманітні вироби. Згодом в Європі почали писати на пергаменті, виготовленому зі шкур тварин, а в Китаї винайшли папір. Однак це сталося набагато пізніше.

***1.** Поміркуйте, що спільного та відмінного було в перших системах письма. **2.** З'ясуйте, яким був шлях поширення алфавітної писемності. **3.** Перелічіть основні матеріали, які використовували для письма давні люди.*

18.3. Найвідоміші писемні пам'ятки доби Стародавнього світу

Єгипетські ієрогліфи використовували з кінця IV тис. до н. е. і аж до IV–V ст. н. е. Потім мова і писемна традиція давніх єгиптян фактично були витіснені. Інтерес до прочитання єгипетських текстів відновився у XVIII ст.

Допоміг знайти ключ до прочитання численних текстів щасливий випадок. Наприкінці XVIII ст. солдати французької армії під час єгипетського походу Наполеона Бонапарта поблизу міста Розетта випадково віднайшли камінь, на якому були написи давньоєгипетською та давньогрецькою мовами.

Розеттський камінь, як його згодом назвали, потрапив до Британського музею в Лондоні. Француз **Жан-Франсуа Шампольйон** у 1822 році запропонував власні варіанти дешифрування та **прочитання ієрогліфічної давньоєгипетської писемності**. На Розеттських написах він помітив символи, які були обведені в спеціальні рамки — картуші. Шампольйон здогадався, що вони позначали імена царів — Птолемея V і його дружини Клеопатри. Відкриття Шампольйона дало початок інтенсивним спробам дешифрування інших типів єгипетської писемності.

Розеттський камінь у Британському музеї, сучасна світлина

Жан-Франсуа Шампольйон (1790 – 1832)

Зразки лінійного письма Б

Крито-мікенська культура від ієрогліфічного письма перейшла до специфічного лінійного, двох типів. Досі не дешифроване лінійне письмо А. **Лінійне письмо Б**, яким користувалися представники **мікенської цивілізації**, розгадали **Майкл Вентріс** та **Джон Чедвік.** Під час Другої світової війни М. Вентріс працював дешифрувальником у британській військовій розвідці. У 1950-х роках він запропонував свою систему дешифрування писемності, яку наукова спільність прийняла після певних вагань. Після загибелі М. Вентріса роботу продовжив його друг та колега Дж. Чедвік.

Юрій Кнорозов (1922 – 1999)

У 1950-ті роки ще одним важливим відкриттям стало дешифрування **писемності народів майя**, які створили одну з найпотужніших цивілізацій Доколумбової Америки. Його здійснив уродженець Харківщини **Юрій Кнорозов.**

Значна частина текстів та пам'яток писемності дійшли до нашого часу в середньовічних копіях або «списках». Історію походження ще частини текстів, незважаючи на їхнє явне «народження» в давню добу, встановити вкрай важко. Це зумовлено паралельним функціонуванням усної та писемної традицій. До прикладу, тексти грецького поета Гомера, знамениті «Іліада» та «Одіссея», відомі як тексти усної традиції орієнтовно з IX–VIII століть до н. е., а записали їх уперше в Афінах у VI столітті до н. е. До того ж, потім редагували в Александрії Єгипетській у III ст. до н. е.

***1.** Назвіть науковців, які успішно займалися дешифруванням давніх текстів. **2.** Поміркуйте, у чому полягає складність прочитання давніх написів. **3.** Чому, на вашу думку, поява писемності є однією з важливих ознак цивілізації?*

Машина часу

«Давня кулінарія».

Команда вчених з різних країн, які знаються на історії кулінарії, харчовій хімії та клинописі, у 2019 році працювала над відтворенням 4-ох страв за найдавнішими рецептами з глиняних табличок із Вавилонської колекції Єльського університету, щоб глибше зрозуміти шумерську цивілізацію через призму смаку. Учені спробували відтворити ці страви.

Клинописна табличка з рецептом рагу із баранини, світлини Yale Babylonian Collection

1. Вправа «Малюнок на скелі / камені». Спробуйте передати інформацію про життя людей у період кам'яного віку за допомогою власних піктограм / малюнків. Створіть таку малюнкову розповідь на аркуші паперу (на бажання, на камені). Запропонуйте однокласникам / однокласницям озвучити ту інформацію, яку ви зобразили. Чи вдалося їм «прочитати» піктографічне письмо? У чому полягає складність відтворення такої інформації?

2. STEM-завдання «Глиняна табличка».

Матеріали: пластилін / повітряний пластилін; готувальна дощечка; пластикова стека.

Алгоритм виконання: 1. Об'єднайтеся в групи. 2. Дізнайтеся додаткову інформацію про спосіб написання клинописом на глиняних табличках. Скористайтеся покликанням https://cutt.ly/pwtj1cR6 або QR-кодом. 3. Складіть короткий текст. Витисніть його пластиковою стекою на шматку пластиліну за допомогою клинописних символів. 4. Обміняйтеся «глиняними табличками». 5. Запропонуйте в класі розшифрувати тексти. 6. Поділіться враженнями.

Онлайн-цікавинка:

Онлайн-виставка «Мови Берклі»
(скористайтеся Google Translate для перекладу)
https://cutt.ly/K17EM5g

Корисна гра:

«Напишіть своє ім'я давньою системою письма»: єгипетськими ієрогліфами, грецьким алфавітом, римським курсивом https://cutt.ly/D17RSon

Перевірте себе

1. Складіть запитання до тексту параграфа, починаючи кожне такими словами: Коли _? Що _? Хто _? Де _? Звідки ми можемо дізнатися про ___? Чому ___? Як ___? Який результат ___? Запропонуйте свої запитання в класі. **2.** Які нові можливості отримало людство із винайденням писемності? **3.** Складіть асоціативне гроно до теми параграфа. **4.** Поміркуйте, чому в давніх людей виникла потреба передавати інформацію за допомогою письма. **5. Вправа «Давнє письмо».** Уявіть, що ви — давній / давня учень / учениця, який / яка вивчає одну з перших систем писемності. Подумайте, з якими труднощами ви могли б зіткнутися, опановуючи письмо. **6. Вправа «Розеттський камінь».** Спробуйте описати зовнішній вигляд, історію віднайдення та прочитання «Розеттського каменя». Скористайтеся додатковими джерелами інформації.

§ 19. Мідно-кам'яна доба

Згадайте...

— що називають кам'яним віком;
— з якими металами людство ознайомилося насамперед.

Як ви розумієте... — значення поняття «мальована кераміка»?

Чи знаєте ви, що...

— слово «енеоліт» походить від латинського «енеус» (мідний) і грецького «літос» (камінь);
— найбільші міста мідно-кам'яної доби на теренах України знайдені на території сучасної Черкаської області, деякі з них мали площу до 450 гектарів з населенням до 25 000 осіб;
— найперші зображення механізму колеса та возів знайдені на території сучасної Польщі, Румунії та в євразійських степах?

19.1. Мідно-кам'яна доба в історії людства. Початок обробки металів

Термін **енеоліт** або **мідно-кам'яний вік** позначає назву періоду, в якому людина починає виготовляти перші відомі вироби з металу (міді), при цьому все ще використовує знаряддя з каменю. Хронологічно енеоліт охоплює V–III або IV–III тис. до н. е. Подібно до інших періодів, ця доба почалася на різних теренах у різний час, і, більш того, її виділяють навіть не для всіх регіонів.

Початки ранньої обробки металів

Обробка міді, ймовірно, почалася водночас у кількох районах. Початково для обробки мідних самородків використовували холодне кування (без нагрівання металу). Найдавніші у світі металеві речі знайдені під час розкопок в Анатолії (Мала Азія), де освоїли технологію вилучення міді з руди. Ймовірно, маючи досвід випалювання кераміки, люди змогли створити піч для плавлення міді. З неї можна було виготовляти різноманітні вироби, поламані — повторно використовувати. А ливарство дозволяло легко тиражувати однотипні знаряддя.

Енеоліт — мідно-кам'яна доба; період, що настав після кам'яного віку і був пов'язаний з початком виготовлення виробів із міді та збереженням значної кількості кам'яних знарядь.

***1.** Який період хронологічно охоплює енеоліт? **2.** Де найраніше опанували вилучення міді з руди? **3.** Поміркуйте, яку роль для людини відіграло опанування плавлення металів.*

19.2. Розвиток господарства. Ремесла. Обмін і торгівля

Енеолітичне поселення, макет, Лос-Мільярес, Іспанія

Для більшості територій, де все-таки виділяють енеоліт, характерними є: наявність землеробсько-тваринницького господарства; поява мідних знарядь за переваги кам'яних; великі, зазвичай глиняні, будинки; наявність мальованої кераміки. Мірилом належності певної спільноти до енеолітичних культур є сукупність цих ознак, а не лише наявність мідних знарядь.

В енеоліті поглибилася спеціалізація господарства. Відбулося виокремлення людей, які займалися певною конкретною діяльністю, що могла бути пов'язаною з обробкою глини і гончарством, або ж з обробкою металу. Формувалися усталені торговельні шляхи. Метали, зокрема золото та мідь, обмінювали та експортували. Відносно покращилися побутові умови. Великі енеолітичні поселення подекуди досягали колосальних розмірів. У них зводили будівлі, відмінні за розміром від житлових, які мали певне сакральне (духовне) або навіть і громадське призначення.

Ремесло — невелике за обсягом виготовлення виробів (за допомогою ручної праці та примітивного знаряддя) задля задоволення побутових і господарських потреб (найдавніші ремесла — гончарство, ткацтво, обробка каменю, обробка металів тощо).

Торгівля — обмін надлишками продуктів і виробів, згодом — процес обміну товарами, послугами, цінностями і грошима.

***1.** Які зміни в господарському житті людини відбулися в період енеоліту? **2.** Поміркуйте, чому в енеоліті металеві знаряддя не витіснили кам'яні. **3.** Зробіть припущення, якими були обмін і торгівля в період енеоліту.*

19.3. Мідно-кам'яна доба на території України. Трипільська та середньостогівська культури

Максимальне поширення поселень культури Кукутені-Трипілля протягом усіх періодів на теренах України, Румунії, Молдови, мапа Томаса Харпера

На території України більшість здобутків енеоліту пов'язані з приходом племен трипільської культури. Вона стала північно-східним продовженням культури Кукутені, яка існувала на території сучасних Румунії та Молдови. Назву їй дав археолог Вікентій Хвойка, який проводив розкопки наприкінці XIX ст. поблизу села Трипілля на Київщині. Чимало сучасних дослідників використовують назву Кукутені-Трипілля. Характерною рисою цієї культури є наявність мальованої кераміки. Трипільські поселення на теренах України мали відмінні від румунських риси. Носії культури Кукутені постійно мешкали на одному місці впродовж століть, натомість у трипільців типовими були ситуації, коли після 50–70 років проживання та виснаження природних ресурсів певної території поселення покидали і навіть спалювали (можливо, з ритуальною метою).

Сьогодні найдавніші ранньотрипільські пам'ятки датують **кінцем VI тис. до н. е.** Апогею (максимально високого розвитку) культура досягла упродовж **V–IV тис. до н. е.** Згодом вона втратила більшість зі своїх характерних рис. Унаслідок зміни кліматичних умов зменшилися розміри поселень, зникли поселення-гіганти й поступово трипільська культура змінилася й переросла в інші культури бронзової доби.

Трипільська та середньостогівська культури

В енеоліті на теренах України існувала ще низка інших культур. Деякі з них, зокрема на півдні України, поступово перейшли до скотарства і стали основою наступних культур степової зони бронзової доби. Йдеться передусім про **середньостогівську культуру**, поширену в степу та лісостепу Наддніпрянщини, у Північному Приазов'ї, басейні річки Сіверський Донець та нижній течії річки Дон. Вона існувала із **середини V до середини IV тисячоліття до н. е.** Середньостогівці розводили овець, кіз, свиней, коней, вирощували пшеницю, ячмінь, просо, горох. Скотарство в них домінувало над землеробством. Шнуровий орнамент середньостогівської кераміки вважають найдавнішим у Європі.

***1.** Складіть перелік особливостей трипільської археологічної культури. **2.** Висловте власне припущення про причини зникнення трипільської культури. **3.** Яка енеолітична культура існувала на території Лівобережної України?*

Машина часу

«Небелівська мегаспоруда».

Небелівська мегаспоруда

У 2012 році поблизу села Небелівка на Кіровоградщині археологи дослідили найбільшу з усіх відомих будівель трипільської культури, розміром 60 на 20 метрів. Ця споруда була побудована з дерева й глини, мала два поверхи. Дослідники погоджуються, що будівля мала громадське призначення, а українські науковці припускають, що перед нами — трипільський храм. Всередині археологи знайшли сім глиняних платформ із залишками посуду й кісток тварин. Можливо, це вівтарі. Один із них має орнамент із п'яти кіл. Археологи відзначають, що Небелівська мегаспоруда схожа на близькосхідні храми V–IV тисячоліть до н. е.

Вправа «Енеоліт. Ментальна мапа».
Спільно в парах чи групах створіть ментальну мапу / логічну схему на тему енеоліту.

Онлайн-цікавинка:

Віртуальна мандрівка «Трипільська культура». Онлайн-експонати трипільської культури Вінницького обласного краєзнавчого музею https://cutt.ly/t0qJadu

Корисна гра:

«Що я знаю про трипільців»
https://cutt.ly/X8bCYm9

Перевірте себе

1. Складіть запитання до тексту параграфа, починаючи кожне такими словами: Коли _? Що _? Хто _? Де _? Звідки ми можемо дізнатися про ___? Чому ___? Як ___? Який результат ___? Запропонуйте свої запитання в класі.
2. Назвіть характерні риси енеоліту. **3.** Складіть асоціативне гроно до теми параграфа. **4.** Поміркуйте, чому трипільці були змушені залишати та спалювати свої поселення. **5. Вправа «Характеристика».** Визначте і запишіть основні риси енеоліту на теренах України. **6. Вправа «Трипільська кераміка».** Створіть малюнок трипільської кераміки із традиційними для неї символами. Скористайтеся додатковими джерелами інформації.

§ 20. Трипільці (практикум)

Згадайте...

— хто і коли вперше дослідив енеолітичне поселення біля села Трипілля на Київщині;

— особливості трипільської культури, відомі вам з 5 класу.

Як ви розумієте... — значення слів «протоміста», «ритуальний»?

Чи знаєте ви, що...

— керамічна модель волів, які тягнуть сани, представлена в експозиції заповідника «Трипільська культура», — найстаріше в історії Європи зображення парної упряжі;

— вперше інформацію про архаїчну культуру з мальованою керамікою отримав і опублікував львівський археолог Антоній Шнайдер у 70-х роках XIX ст. за результатами досліджень на території Галицького Поділля, яке входило тоді до складу Австро-Угорської імперії?

20.1. Теорія

Глиняні моделі жител трипільської культури

На теренах України носії трипільської культури споруджували *масивні поселення*, де житла (ймовірно, навіть двоповерхові) часто розташовували *концентричними колами (зі спільним центром, але різними радіусами)*. На середньому етапі розвитку культури розмір деяких з них сягав сотень гектарів (Тальянки, Майданецьке, Володимирівка). Дослідники обережно називають їх *протомістами*. В окремих поселеннях (як-от Небелівка) виявлено *споруди, які могли виконувати релігійні функції* (можливо, були храмами).

Попри наявність *землеробства*, тривають дискусії, чи було воно домінуючим у цій культурі, а чи слугувало доповненням до *скотарства*. Ймовірно, трипільці опанували тяглову силу *великої рогатої худоби*.

Керамічна посудина трипільської культури

Знайдено багато жіночих *статуеток* (чи жінок з немовлям) та фігурок тварин. Зустрічаються глиняні модельки будинків, печей, саней. Особливо красивим є трипільський посуд. У *мальованій кераміці* трипільців переважали *рослинно-геометричні орнаменти*, виконані чорною, білою та червоною мінеральними фарбами. Поряд зі столовим та кухонним посудом, трапляються вироби, призначення яких незрозуміле (біноклеподібні посудини). Зображення-символи на трипільській кераміці складали певну *знакову систему*, яка так і не перетворилася на повноцінну писемність.

Керамічна модель: воли, які тягнуть сани, світлина

Реконструкція житла трипільської культури

Трипільське житло, глиняна модель

Знали трипільці *мідь* і мали вироби з неї. Широко використовували кам'яні знаряддя, особливо з волинського кременю. Поширеними були прядіння і ткацтво. Основним матеріалом для будівництва була глина. А ось щодо наявності в трипільців гончарного круга, колеса та використання коня можна зустріти протилежні твердження.

Центральна площа поселень була незабудованою. Могильники чи поховання культури здебільшого невідомі, лише з пізнього її етапу виявлені поховання, які були розташовані в печері «Вертеба» на Тернопільщині.

Нові дослідження підтвердили наявність у поселеннях *укріплень*. Більше того, за обсягом *зброї*, яка знайдена в середовищі трипільської культури, можна стверджувати, що усталений образ мирних землеробів, беззахисних перед своїми сусідами, не відповідає дійсності.

20.2. Практика

I. Орієнтуємося в історичному часі й просторі

Етапи розвитку трипільської культури (за періодизацією Тетяни Пассек)	
Ранній етап (Трипілля А)	**Друга половина V – початок першої половини IV тис. до н. е.** Житла — землянки. Знаряддя з кременю, каменю, рогу і кістки; мідних виробів небагато. Багато статуеток, що зображають сидячу жінку, а також глиняні крісельця, моделі жител, прикраси. Виявлено одиничне поховання у житлі (Лука-Врублевецька).
Середній етап (Трипілля В – Трипілля С1)	**Друга половина IV тис. до н. е. – 3200 / 3150 рр. до н. е.** Поселення укріплені валами і ровами, більшої площі, іноді житла розташовували по колу. Трапляються двоповерхові будинки. Моделі жител з двосхилим дахом і круглими вікнами. Починається виплавка міді з руди між Дністром і Дніпром. Більший асортимент мідних виробів (сокири, ножі, кинджали, тесла, шила, прикраси). З'являється розписна кераміка. Знайдено поховання в оселях.
Пізній етап (Трипілля С2)	**3150–2650 рр. до н. е.** Розширюється територія культури за рахунок просування на північ і схід. Невеликі поселення розташовуються на укріплених місцях, поряд з невеликими наземними житлами є землянки. Продовжується видобуток і обробка металу. Зменшується кількість мальованої кераміки, з'являється посуд округлої форми. Відомі ґрунтові та курганні могильники.

1. Вправа «Стрічка часу».
Позначте на стрічці часу виокремлені в таблиці періоди та схематично зобразіть зміни в побуті трипільців.

2. Вправа «Працюємо з мапою».
2.1. За допомогою мап із §19 опишіть територію поширення трипільської культури. 2.2. Укладіть перелік найвідоміших трипільських поселень. 2.3. Визначте, чи регіон, у якому ви мешкаєте, належить до ареалу проживання трипільців.

II. Працюємо з інформацією історичного змісту

3. Вправа «Експонати».
3.1. Огляньте експонати трипільської культури з Археологічного музею Інституту археології НАН України. 3.2. Продумайте назву та короткий текст екскурсії для презентації цих експонатів.

Посудина розписна

Біноклеподібна посудина

Ваза орнаментована

Прикраси

Модель печі

Миска

4. Вправа «Трипільці».
4.1. Спільно в парах чи групах пригадайте ознаки цивілізації та зіставте їх з тим, що вам уже відомо про трипільців. 4.2. Чи достатньо інформації, щоб ідентифікувати цю спільноту як цивілізацію? 4.3. У чому полягає унікальність трипільської культури?

5. Вправа «Історична реконструкція».
5.1. Розгляньте макети трипільських поселень. 5.2. Опишіть один день із життя в трипільському протомісті.

Реконструкція трипільського міста Тальянки близько 4000 р. до н. е., за інформацією з книги Михайла Відейка «В пошуках протоміст трипільської культури»

Панорама трипільського протоміста біля села Майданецьке, 3600–3500 рр. до н. е.; площа 2 км кв., близько 2 тисяч споруд, 6–10 тисяч мешканців

III. Виявляємо повагу до гідності людини та соціальну активність

6. Вправа «Трипільська символіка». Трипільська символіка складна та унікальна. Її використовували не тільки в декоруванні кераміки, а й у дизайні помешкань. Трипільці носили різні види прикрас. У наші дні до трипільських мотивів звертаються художники та дизайнери.

6.1. Запропонуйте власні ідеї із впровадження та використання трипільської символіки в наш час. 6.2. Поміркуйте, чи актуальним сьогодні є спадок трипільської культури.

Текстильні роботи художниці Тетяни Ядчук-Богомазової, експозиція «Семантика знаків і символів» у Галереї мистецтв Національної спілки художників України

Дизайнерські колекції за трипільськими мотивами

Онлайн-цікавинка:

Кераміка трипільської культури на Першій відкритій онлайн-платформі «Трипільська культура» https://cutt.ly/MwtVpxt4

Корисна гра:

«Модель житла трипільців» https://cutt.ly/P0qJ98h

§ 21. Бронзова доба

Згадайте...

— що таке степ;

— відомі вам назви давніх цивілізацій.

Як ви розумієте... — значення слів «дарообмін», «криза»?

Чи знаєте ви, що...

— винайдення колеса і колісного транспорту хронологічно пов'язують з добою бронзи, а територіально — з місцевостями, де вміли виплавляти метали та виготовляти металеві вироби;

— однією з найбільших міграцій (переміщень народів), яка спричинила загибель низки культур та держав пізньої бронзової доби, була навала «народів моря», походження яких достеменно невідоме?

21.1. Матеріали і технології

Бронза — перший штучний метал — сплав міді з оловом, свинцем чи іншими металами. Найдавніші артефакти з неї, знайдені в Месопотамії та Південному Ірані, датують IV тис. до н. е. Згодом бронзові речі почали виготовляти в Малій Азії, Єгипті, Індії, на півдні Європи, зокрема й на теренах України. Тривав бронзовий вік до кінця II тис. до н. е.

Плавиться бронза легше, ніж мідь, а вироби з неї міцніші. У бронзовому віці утворилися нові осередки металообробки та металургійні регіони. Обробка матеріалів (металу, тканин, глини) стала спеціальним заняттям окремих осіб, які накопичували вміння в цих діяльностях. Їхні вироби ставали товарами, які спочатку обмінювали, а згодом купували. До появи повноцінних грошей мало пройти ще трохи часу. Торговельні шляхи були чітко пов'язані з ранніми цивілізаціями.

Бронзовий вік — період в історії людства, пов'язаний із поширенням виробів з бронзи; на теренах України тривав з кінця III тис. до н. е. до кін. II тис. до н. е.

1. Визначте хронологічні межі бронзової доби у світовій історії. 2. Які зміни відбулися в економічному житті людини бронзової доби? 3. У яких регіонах світу вперше навчилися виплавляти штучні метали?

21.2. Зміни в матеріальній культурі

У бронзову добу під впливом природно-кліматичних умов основою господарського життя частини спільнот стало **скотарство.** На території Євразії сформувався своєрідний *«степовий коридор»*, який охопив степові області і райони проживання **номадів (кочівників),** що простягалися від теренів Північного Причорномор'я до північного Китаю.

Зброя бронзового віку

Чітко проявилися відмінності між розвитком кочових і осілих спільнот. Їхні контакти подекуди мали характер зіткнення двох культур. Військова справа активно розвивалась і перетворилася на промисел (спосіб добування) для частини груп населення.

Кочівництво — спосіб життя скотарів, пов'язаний з постійними перегонами худоби на нові місця випасання й водопою та відповідним пересуванням людей.

Номади (кочівники) — скотарі, які випасають худобу і пересуваються разом із нею (кочують), не займаючись землеробством узагалі.

Колісниці бронзового віку, реконструкція

Набув популярності дарообмін. Винайшли колесо, придумали перші моделі тяглового транспорту. Їх відтоді використовували не лише в господарстві, але й у військовій справі. Колісниця впродовж II тис. до н. е. стала однією з головних ударних одиниць в арміях Близького Сходу та Єгипту.

На зміну великим колективним будинкам енеоліту прийшли менші за розміром будівлі. Зберігалася нерівномірність розвитку різних регіонів. Поява писемності і вищий рівень розвитку матеріальної культури дали змогу людству залишити після себе більшу кількість джерел, а сучасним дослідникам дають більше матеріалу для реконструкції минулого.

***1.** Поясніть значення терміна «номади». **2.** Який винахід сприяв поширенню кочового способу життя? **3.** Визначте види джерел інформації, які дозволяють реконструювати життя людей епохи бронзи.*

21.3. Цивілізації бронзового віку. Міграційні процеси. Криза бронзового віку

Бронзовий вік став добою міграцій (переміщення) та розселення великих спільнот. Ми маємо достеменно засвідчені сліди існування *державності*, *писемності* та *міст* на значних теренах упродовж III–II тис. до н. е. Усе різноманіття держав, народів та мов зазвичай вивчають у їхньому регіональному контексті, про багатьох із них ви дізнаєтеся з наступних сторінок цього підручника.

Цивілізації бронзового віку
1) Єгипет: давньоєгипетська цивілізація досягла вершини свого розвитку у II тис. до н. е.;
2) Месопотамія (Дворіччя, Межиріччя): на зміну шумерам в останній третині III тис. до н. е. прийшло нове семітомовне населення — аккадці; згодом з півночі прийшли групи мігрантів; окремі з них упродовж II тис. до н. е. творили свої окремі держави: Старовавилонську (амореї), Середньовавилонську (кассити), Ассирійську (арамеї), Мітанні (хурити) тощо;
3) Мала Азія: проживали різні групи населення; хети (гіттіти) творили першу потужну індоєвропейську державу;
4) Південно-Західний Іран: на території Еламу виник один з основних суперників державної Месопотамії;
5) Східне Середземномор'я та Кіпр: прибережні міста та поселення почали відігравати важливу роль у міжрегіональній торгівлі;
6) Егейське море та балканська Греція: існували кікладська острівна, критська (мінойська) та мікенська цивілізації;
7) долина Інду: виникла індська (харапська) цивілізація, яка занепала в II тис. до н. е., а на територію Індостану вторглась одна з груп індоєвропейців — арії;
8) Китай: у долині річки Янцзи виникли перші дрібні державні утворення, центр політичної ваги яких перемістився в середині II тис. до н. е. в долину річки Хуанхе.

Наприкінці II тис. до н. е. чергові зміни клімату призвели до зменшення врожаїв. Це стало поштовхом до

нової хвилі великих міграцій наприкінці бронзової доби. Процес цей не завжди відбувався мирно.

Левові ворота у давніх Мікенах

Єгипетські піраміди, Гіза

Решткі Мохенджо-Даро, харапська (індська) цивілізація

Деякі переміщення все ще викликають значні дискусії, як, скажімо, поява та розселення **індоєвропейців.** Цим поняттям окреслюють групу народів, які мали спільне походження і говорили схожими мовами. Упродовж II тис. до н. е. вони розселилися територіями Європи, Малої Азії, Близького Сходу. Одна з войовничих груп індоєвропейського походження, відома як арії, дійшла аж до Південної Азії і заселила сучасну Індію. Інші ж групи індоєвропейців мігрували в райони Балканського півострова, де спочатку заселили сучасну Грецію. Щодо місця походження індоєвропейців, досі тривають суперечки.

Індоєвропейці — населення Європи, Передньої Азії, Індостану, яке розмовляє мовами, що походять від спільної прамови.

У пошуках шляхів виживання почали свій рух і групи народів, походження яких нам невідомо (зокрема, так звані *«народи моря»*). Вони зіштовхувалися з ранніми державами, які вже потерпали від екологічної та господарської кризи. Зіткнення не всі переживали вдало. Умовно ці процеси називають *«кризою бронзового віку»*. Так, Єгипетська держава в цей час переживала серйозну кризу і змушена була відбиватися від «народів моря». Частина регіональних гравців бронзової доби на Близькому Сході та в Малій Азії взагалі зникла з політичної карти, як і найдавніші держави на території материкової та острівної Греції.

Незважаючи на такий кінець бронзового віку, він став періодом формування й розквіту ранніх держав, певної регіональної єдності та специфіки, яка не зовсім вписується у звичну *дихотомію* (ділення надвоє) «Схід – Захід». Так, палацові цивілізації Криту і Мікенської Греції за багатьма ознаками були ближчими до сусідніх «східних» держав, ніж до наступної грецької полісної цивілізації.

***1.** Перелічіть відомі вам цивілізації бронзового віку. **2.** Що вам відомо про індоєвропейців та їхні міграції? **3.** У чому полягає суть «кризи бронзового віку»?*

1. Вправа «Ментальна мапа». Спільно в парах чи групах створіть ментальну мапу / логічну схему «Доба бронзи».

2. STEM-завдання «Цивілізації та держави епохи бронзи».

Матеріали: стікери, мапа світу.

Алгоритм виконання: 1. Об'єднайтеся в групи. 2. Складіть перелік найдавніших цивілізацій та держав епохи бронзи. Дізнайтеся, де вони були розташовані. 3. Зробіть стікери з назвами цивілізацій. 4. Розташуйте стікери на мапі. 5. Презентуйте результати роботи.

Онлайн-цікавинка:

3-D тур залом №5 Вінницького обласного краєзнавчого музею з експонатами кам'яного віку та епохи бронзи https://cutt.ly/f0qKfzt

Корисна гра:

«Артефакти епохи бронзи»
https://cutt.ly/X8b2DiV

Перевірте себе

1. Складіть запитання до тексту параграфа, починаючи кожне такими словами: Коли _? Що _? Хто _? Де _? Звідки ми можемо дізнатися про ___? Чому ___? Як ___? Який результат ___? Запропонуйте свої запитання в класі.

2. Які нові виклики та можливості отримала людина в період бронзи? **3.** Складіть перелік запитань, пов'язаних із життям індоєвропейців. **4.** Поміркуйте, які здобутки людства в бронзову добу сприяли утворенню та розквіту давніх цивілізацій та держав.

5. Вправа «Сенкан». Складіть сенкан «Епоха бронзи». **6. Вправа «Brain Box» / «Скринька знань».** Створіть картки-візуалізації за змістом параграфа та запитання до виконаних ілюстрацій. Запропонуйте в класі розглянути зображення та дати відповіді на запитання.

§ 22. Ранній залізний вік

Згадайте...

— за яким критерієм визначають назви історичних періодів;

— з якими металами людство ознайомилося насамперед.

Як ви розумієте... — значення слова «монументальний»?

Чи знаєте ви, що...

— металеві монети вперше почали карбувати близько 650–600 рр. до н. е., ймовірно, з природного сплаву срібла із золотом в області Лідія на території сучасного Ірану;

— перша згадка поняття «гроші» датується 3000 роком до н. е., і це був клинописний текст на глиняній табличці із Месопотамії?

22.1. Матеріальна культура раннього залізного віку

Повноцінно людство ввійшло в ранній залізний вік лише в I тис. до н. е. Залізо плавиться за температури більшої, ніж 1500 градусів за Цельсієм. Його виплавляли доступним у ті часи сиродутним способом. Зводили горно, завантажували його деревним вугіллям та залізною рудою і, нагнітаючи повітря за допомогою міхів, досягали необхідної температури полум'я. Так отримували «губчасті» злитки — крицю.

Ранній залізний вік — період історії людства, пов'язаний з початком обробки заліза та використання залізних виробів, охоплює здебільшого перше тисячоліття до н. е.

Виплавка заліза відкривала нові можливості для людських спільнот. Про масштаби змін у побуті та господарстві свідчить той факт, що вже на рубежі ер було винайдено майже всі ручні знаряддя, якими ми користуємося й сьогодні.

Кількість населення зросла. Поряд зі старими цивілізаціями Єгипту і Близького Сходу, з Анатолією, на сцену історії вийшли нові гравці. **Ранньозалізна доба стала періодом розквіту давньогрецької та римської цивілізацій.** На Близькому Сході та на Іранському нагір'ї **виникли перші повноцінні імперії — Ассирійська та імперія Ахеменідів** (детальніше про імперії ви дізнаєтеся в розділі 4 цього підручника). На територіях Індії та Китаю формувалися державні утворення. Перші з доколумбових цивілізацій Америки почали стрімко розвиватися з кінця II тис. до н. е., але вони так і не освоїли обробку заліза.

Реконструкція поселення доби раннього залізного віку на території Великої Британії

У Європі саме в ранньозалізний вік, проте в різні його періоди, на історичну арену вийшли перші відомі нам за назвами народи — **фракійці, іллірійці, кельти, германці, балти** і **слов'яни.** Степи Східної Європи стали осередком проживання іраномовних кочівників — **кіммерійців, скіфів, сарматських племен,** які впродовж своєї історії були тісно пов'язані з близькосхідними цивілізаціями та державами I тис. до н. е., а згодом, як сармати, — з історією Риму.

На теренах Малої Азії, в області Лідія, вперше з'явилися монети, які швидко запозичили давні греки та деякі східні держави, а згодом — і римляни. Система обміну і торгівлі набула небаченого досі масштабу. Цьому посприяло активне освоєння морських шляхів фінікійцями і греками, а з іншого боку — посилення контактів між цивілізаціями. Здобутки певної культури чи товари, виготовлені в одному середовищі, до кінця раннього залізного віку з нечуваною досі швидкістю і з небаченими можливостями потрапляли на прилавок торговців за тисячі кілометрів. Інновації в господарстві, будівництві, нові матеріали змінювали світ і впливали фактично на кожну сферу життя — від побуту до політики, військової справи та економіки.

1. Поясніть причину пізнього опанування людиною технології виплавки заліза. 2. Перелічіть основні зміни, характерні для життя людей раннього залізного віку. 3. Назви яких народів раннього залізного віку збереглися в писемних джерелах?

22.2. Військова справа раннього залізного віку

1. Поясніть, чому ранній залізний вік можна вважати часом воєн. 2. Як організація військової справи вплинула на хід історії в ранньому залізному віці? 3. Визначте найбільші досягнення того часу у військовій справі.

https://cutt.ly/M8wjBlI

22.3. Житлова і громадська забудова

Міста ранньозалізного віку зростали в розмірах та за кількістю населення. Це вимагало розвитку інфраструктури і вдосконалення споруд. У Римі вперше впровадили прообрази багатоповерхівок у міську забудову, масово почали використовувати цементний розчин і аркові перекриття у своїх будівлях. Популярним архітектурним елементом стали колони. У Давній Греції їх використовували в культових та громадських будівлях, а в імперії Ахеменідів — для декорації палацу царя царів. Навіть у провінційно-римських містечках Північної Африки чи в далекій Дакії (сучасна Румунія) міста мали відповідати тому зразку, який негласно вважали типово римським. Це стосувалося планування, забудови, наявності водогону, організації простору і визначалося рівнем життя та побуту.

Реконструкція вигляду палацового комплексу Ахеменідів у Персеполі

Римська арка на честь Германіка Цезаря, Франція

Сакральна (така, що стосується вірувань) архітектура формувалася поступово і специфічно для кожної з ранніх цивілізацій чи народів давнини. Греки та римляни вивели храмове будівництво на принципово новий рівень, мимоволі закладаючи в них ті зразки для наслідування, які згодом буде використовувати європейська культура сучасної доби.

Житлова та монументальна архітектура народів давнини, які опинилися в тіні великих цивілізацій, мала скромніший вигляд, ніж величні римські міста. У своїй житловій забудові таке населення покладалося на досвід предків. Прикладом слугує Римська Британія. Там спокійно співіснували забудова провінційного римського міста з віллами римських колонізаторів та селища з місцевими простакуватими «круглими будинками».

1. Поясніть значення терміна «громадський простір». 2. Які зміни характерні для забудови поселень раннього залізного віку? 3. Визначте найбільш прогресивні в галузі архітектури досягнення даного періоду.

Вправа «Ментальна мапа». Спільно в парах чи групах створіть ментальну мапу / логічну схему на тему раннього залізного віку.

Онлайн-цікавинка:

Відеореконструкція давнього Вавилона
https://cutt.ly/M0qLg5d

Перевірте себе

1. Складіть запитання до тексту параграфа, починаючи кожне такими словами: Коли _? Що _? Хто _? Де _? Звідки ми можемо дізнатися про ___? Чому ___? Як ___? Який результат ___? Запропонуйте свої запитання в класі.
2. Які нові виклики та можливості отримала людина в період раннього залізного віку? **3.** Складіть перелік монументальних споруд раннього залізного віку, про існування яких вам відомо. Що ви плануєте додатково про них дізнатися? **4.** Поміркуйте, чому розвиток військової справи в період залізного віку сприяв зміцненню давніх держав. **5. Вправа «Історичний словничок».** Укладіть власний словничок історичних термінів, пов'язаних із раннім залізним віком. **6. Вправа «Систематизація».** Створіть заготовку порівняльної таблиці, до якої згодом будете вписувати головні відомості про цивілізації раннього залізного віку за матеріалами наступних параграфів. Критерії для порівняння сформулюйте самостійно або за допомогою вчителя / вчительки.

§ 23. Цивілізації долини Нілу та Дворіччя: матеріальна культура

Згадайте...

— кому належить вислів «Єгипет — дарунок Нілу».

Як ви розумієте... — значення слів «папірус», «іригація»?

Чи знаєте ви, що...

— Дворіччя називають «колискою цивілізацій»;

— ступінчасті вежі Дворіччя виконували роль храмів, а піраміди Єгипту є гробницями?

23.1. Давній Єгипет. Природа і люди

Річка Ніл, на берегах якої сформувалася давньоєгипетська цивілізація, тече з півдня на північ. Верхнім Єгиптом називали землі, що лежали південніше (ближче до екватора), а Нижнім Єгиптом — північні терени (ближче до Середземного моря). Гирло Нілу давнім грекам нагадувало одну з літер їхнього алфавіту, «дельту», тому за цією територією закріпилася назва «дельта Нілу».

У давньоєгипетській картині світу важливим був також поділ на *«чорну землю»* та *«червону землю»*. Невелика смуга родючої (чорної) землі вздовж течії Нілу була осередком давньоєгипетської цивілізації. Довколишні пустелі — Лівійську та Нубійську — єгиптяни називали червоною землею та використовували з господарською метою. Там добували камінь, метали і спеціальну сіль (натрон) для бальзамування. Західний берег Нілу асоціювався зі світом мертвих, тут розташовували некрополі (місця поховань), зокрема й знамениті піраміди. Через потребу виділяти більше дорогоцінної родючої землі під посіви єгипетські міста загалом займали невелику площу.

Єгиптяни вирощували пшеницю та ячмінь (жито стало популярним лише в римську епоху). Розвивалися садівництво та виноградарство. Розводили корів, биків і дрібну рогату худобу. Попри твердження Геродота, що свиню єгиптяни вважали «нечистою твариною», археологія свідчить, що в Єгипті вирощували і свиней. Папірус (очерет) використовували для виготовлення матеріалу для письма, а також у будівництві човнів. Діти та бідняки часто споживали корінь папіруса в їжу.

Топографічна мапа долини Нілу

Межа між «чорною» та «червоною» землею

Господарська діяльність давніх єгиптян

Давні єгиптяни відчували нестачу деревини, тому імпортували (ввозили) її, здебільшого з Близького Сходу. Бракувало також свинцю для виплавки бронзи.

Відсутність певних природних ресурсів, як це часто буває в людській історії, стимулювала два фактори — торговельний та військовий. Намагаючись розширити межі своєї держави, єгиптяни проникали в райони Лівійської пустелі, на Синайський півострів і на південь — у напрямку давньої Нубії (сучасний Судан). Вони освоїли

узбережжя Червоного моря, де спорудили найдавніший відомий на сьогодні в історії людства морський порт Ваді-аль-Джарф.

1. Визначте природні особливості єгипетської річкової цивілізації. Скористайтеся додатком Google Earth, щоб віртуально оглянути течію річки Ніл. 2. Як ви розумієте поняття «Верхній» та «Нижній» Єгипет? 3. Як вплинули природні умови на розвиток єгипетської цивілізації?

23.2. Одяг, їжа та житло давніх єгиптян

1. Які тенденції були характерними для давньоєгипетської моди? 2. У чому полягають особливості раціону давніх єгиптян? 3. Як єгиптяни «економили» площу під забудову?

https://cutt.ly/F8wkAQC

Машина часу

«Пекарня Рамсеса III».

Група німецьких археологів намагається реконструювати зображення пекарні фараона Рамсеса III, яке було значно пошкоджене під час затоплень його гробниці. Дослідники історичної кухні спробували відтворити рецепт давньоєгипетського хліба. Оскільки малюнки не супроводжувалися жодним записом, вчені припускають, що тісто замішували на кислому виноградному соці замість дріжджів, а перед випіканням варили. Фініковий сироп і ячмінний солод єгиптяни використовували як підсолоджувач. Для борошна використовували пшеницю Еммер та дворядний і шестирядний ячмінь.

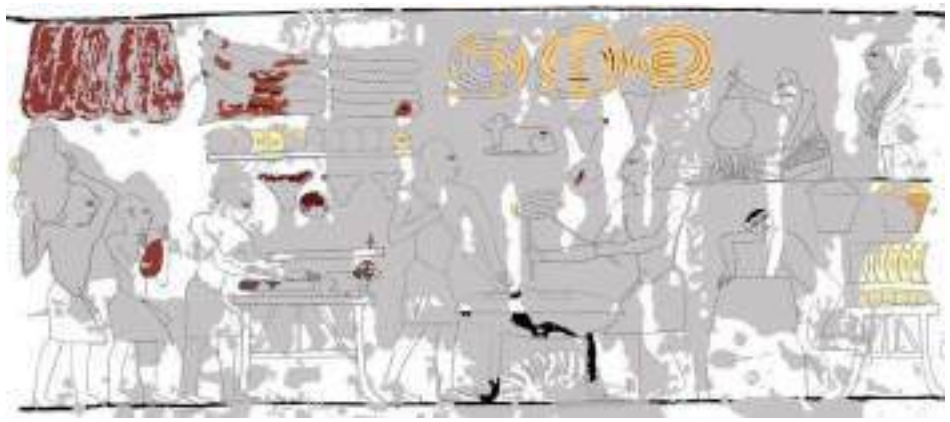

Реконструкція зображення пекарні

23.3. Дворіччя (Месопотамія). Природа і людина

Долина річок Тигр та Євфрат, де виникла цивілізація Месопотамії, з півночі й сходу обмежена горами сучасних Вірменії та Ірану. На заході її оточували пустелі та степові райони Сирії та Аравійського півострова, а з півдня омивали води Перської затоки.

Місцевість у нижній течії Тигру та Євфрату дослідники умовно називають **Шумером**, а починаючи з II тис. до н. е., вона отримала назву **Вавилонія**. Північна частина Месопотамії, теж умовно, отримала назву **Ассирія.** Саме там виникла держава, центром якої спочатку було місто Ашшур. Згодом вона охопила більшість теренів Близького Сходу і стала однією з перших імперій в історії людства. В наш час на теренах Месопотамії розташована Республіка Ірак.

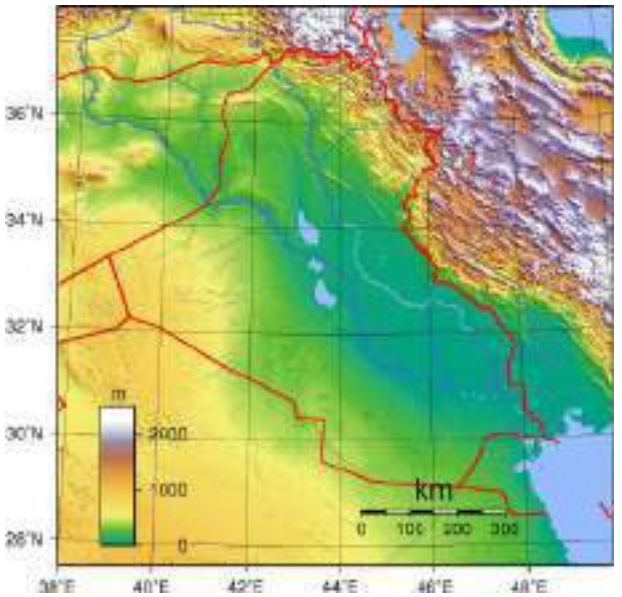

Топографічна мапа Іраку

Долина річки Тигр

Рештки міста Ур

Найсприятливішими для іригаційного землеробства були території в середній та нижній течіях цих річок. У степових та гірських районах верхніх течій, особливо Тигру, розвивалося скотарство. Поряд із зерновими культурами, популярними були бобові рослини та фінікові пальми. У II тис. до н. е. сформувалася практика оренди полів з фініковою пальмою.

Населення Месопотамії (Межиріччя, Дворіччя) комунікувало з кочовими спільнотами, які мешкали довкола міст і їхньої округи. Здебільшого міському населенню вдалося налагодити ефективну взаємовигідну співпрацю, торгуючи і обмінюючи продукти скотарів на зернові культури та предмети побуту, які вони виготовляли. Таке специфічне співіснування кочівників та осілого населення тривало довго. Взаємини ці не завжди були мирними.

Для житлового будівництва використовували глину, якої тут було вдосталь. Будинки, палаци та храми зводили з глини-сирцю, а з обпаленої цегли закладали лише фундамент. У центрі міста найчастіше знаходилася площа з храмом-зикуратом, який мав вигляд ступінчастої споруди. Тут також зводили громадські будівлі, а згодом ще й палацові комплекси правителів.

Реконструкція зовнішнього вигляду месопотамського міста

Житлові будинки в Дворіччі зазвичай не мали вікон. Вони були однотипними, до того ж стіна одного будинку примикала до стіни сусіднього. Вхідні двері відчинялися всередину і вели в невеликий, вимощений цеглою передпокій, де можна було помити руки та ноги. Далі проходили в невеликий відкритий внутрішній дворик. У будинку була кухня, але здебільшого готували у дворі. У найбільших містах зводили двоповерхові будинки. Житло меблювали плетеними ліжками, низькими стільцями, лавками для ніг. Тільки заможні обставляли помешкання дерев'яними скринями та кріслами, а стіни завішували кольоровими тканинами. Приміщення освітлювали за допомогою глиняних олійних ламп.

***1.** Чому, на вашу думку, єгиптяни називали Євфрат «перевернутою річкою»? Скористайтеся додатком Google Earth, щоб віртуально оглянути терени Дворіччя. **2.** Чому поля з фініковими пальмами стали предметом бізнесу? **3.** Поясніть «формулу»: Шумер (Вавилон) + Ассирія = Дворіччя.*

23.4. Одяг та їжа населення Дворіччя

***1.** Яким був раціон населення Дворіччя? **2.** Скористайтеся зображенням на «Штандарті...», щоб розповісти про транспорт, яким користувалися в Дворіччі. **3.** Порівняйте одяг мешканців Дворіччя з одягом єгиптян. Чим, на вашу думку, зумовлені відмінності?* https://cutt.ly/68wlrQt

1. Вправа «Асоціативне гроно». У парах чи групах складіть асоціативне гроно до теми: «Життя населення давніх річкових цивілізацій».

2. STEM-завдання «Іригаційна система Месопотамії».

Матеріали: пластиковий контейнер / форма для запікання з фольги; пісок; ґрунт; пластикова лопатка; шматок деревини або пластина від кубиків Lego; гілочки, листя; вода; пакет для сміття.

Алгоритм виконання: 1. Заповніть контейнер / форму для запікання піском. 2. Оберіть місця для полів, заповніть їх ґрунтом. «Побудуйте» споруди. 3. Задекоруйте «місцевість», імітуючи рослинність. 4. Лопаткою прокладіть «канали» до ділянок для посівів. 5. Зі шматка деревини чи пластини Lego встановіть у канал суцільні ворота-перегородку для контролю рівня води. 6. Налийте воду. 7. Переконайтеся, що ворота не пропускають воду. 8. Підніміть ворота для зрошення «посівів». 9. Обговоріть власні спостереження. 10. Приберіть сміття!

Корисна гра:

«Побудуйте піраміду» від Шотландського національного музею (скористайтеся Google Translate для перекладу) https://cutt.ly/t0qZ0cg

Перевірте себе

1. Складіть запитання до тексту параграфа, починаючи кожне такими словами: Коли _? Що _? Хто _? Де _? Звідки ми можемо дізнатися про ___? Чому ___? Як ___? Який результат ___? Запропонуйте свої запитання в класі. **2.** Які досягнення цивілізацій Нілу та Месопотамії збереглися? **3.** Укладіть порівняльну таблицю «Природа Давнього Єгипту та Месопотамії». **4.** Визначте спільні та відмінні риси в побуті давніх єгиптян і мешканців Дворіччя. **5. Вправа «Сенкан».** Складіть сенкан про щоденне життя населення Давнього Єгипту чи Месопотамії. **6. Вправа «Проєктуємо».** У парах чи групах розробіть: а) дизайн одягу; б) план помешкання; в) денне меню давніх єгиптян або мешканців Дворіччя (на вибір).

§ 24. Цивілізації Індії та Китаю: матеріальна культура

Згадайте...

— хто такі індоєвропейці, зокрема арії;

— що таке спеції, і для чого їх використовують.

Як ви розумієте... — значення слів «композиція», «статус»?

Чи знаєте ви, що...

— у містах індської цивілізації була система каналізації, зокрема водопостачання і відведення стічних вод;

— населення Індії — індійці або ж індуси, а індіанці мешкають в Америці?

24.1. Давня Індія. Взаємини з природою і матеріальна культура

Художня реконструкція забудови хараппської цивілізації

Півострів Індостан має кілька кліматичних зон. Напівпустельні сьогодні області північного заходу в давнину були вкриті лісами. Середня та нижня частина басейну річки Ганг — район підвищеної вологості та тропічної рослинності. Ґрунти долини річки Інд та її приток були особливо родючими. Тут виникли перші в регіоні поселення землеробів, а в III тисячолітті до н. е. — найдавніша в Південній Азії міська цивілізація — **індська** (вона ж відома як хараппська).

З півночі та північного сходу Індія відокремлена від решти Азії хребтами Гімалайських гір, тому саме північний захід був тим «входом», через який проникали переселенці та завойовники. У II тисячолітті до н. е. саме тут пролягав шлях індоєвропейських племен **аріїв**. Центральну частину Індо-Гангської рівнини вже в давнину вважали священною «землею аріїв».

Основою господарського життя місцевого населення було землеробство. У другій половині I тис. до н. е. індійці проводили іригаційні роботи і навіть будували водосховища для зрошення полів. Вони також залучали до військової справи індійського слона і поширили «моду» на спеціальні війська, які використовували слонів, — елефантерію. В культурі Індії сформувалося специфічне ставлення до певних видів тварин. До прикладу, корову вони почали вважати священною і недоторканною твариною, виключивши її м'ясо зі свого раціону.

Топографічна мапа Індії

Міста індської цивілізації, схема Олексія Мустафіна

Поселення в сільській місцевості огороджували стіною або частоколом для захисту від чужинців і диких звірів. Будинки розташовували в правильному геометричному порядку, групували їх навколо ставка або водойми. Помешкання відрізнялися розміром і формою, залежно від достатку їхнього власника. Це були одноповерхові будівлі із земляною підлогою, стіни покривали зовні сумішшю з вапна та ґрунту. У будинку зазвичай було лише одне невелике вікно. Дах робили з листя та очерету. Житло складалося зі спальні, яка виходила на північ, комори і кімнати для прийому гостей.

Продукти харчування давніх індусів залежали від території проживання. У прохолодніших північних районах цілий рік вирощували пшеницю та ячмінь. На рівнинах основною культурою був рис, у більш сухих районах — просо. Практично скрізь вирощували цукрову тростину, різні види гарбузів, горох, боби та сочевицю, а

також кунжут. Південна Індія славилася своїми спеціями — перцем, кардамоном, імбиром та корицею. З фруктів найпоширенішим було манго. У вологих районах Індії вирощували фрукт під назвою індійський банан. У західних районах росла фінікова пальма. Кокосова пальма була поширена на півдні.

Іншим було життя в містах. Найважливішими будинками там були палац та храм. Палац оточували захисними спорудами, вежами. Головний храм міста зводили неподалік палацу. Центральні широкі вулиці вимощували каменем, вони мали водостоки. Бічні ж вулиці були вузькими, а провулки — часто брудними та темними. І в селі, і в місті існували спеціальні ритуали і процедура будівництва будинку, яких неухильно дотримували. Це було дуже дорого, оскільки в будівництві брали участь не лише теслярі, а й астрологи та жерці. Новий будинок можна було зводити лише тоді, коли створювалася нова сім'я.

Одяг був доволі скромним. Селяни носили просту пов'язку на стегнах. Знатні люди зазвичай одягали пишний одяг з вовни або з тонкого шовку. Одяг давньоіндійської жінки викликає значно більше дискусій, оскільки його верхня частина, на думку дослідників пам'яток індійського мистецтва, часто була відсутньою. Особливо популярними були коштовності. Їх носили на голові, прикрашаючи зачіску та обличчя.

1. Як вплинули природні умови на життя мешканців Давньої Індії? 2. Пригадайте, чи йшлося про спеції в розповідях про раціон мешканців інших ранніх цивілізацій. Якими спеціями була багата Індія? 3. Чим різнилося життя в містах та селах Давньої Індії?

24.2. Давній Китай. Взаємини з природою і матеріальна культура

За географічними особливостями Китай можна поділити на дві частини: західну та східну. Східна частина має вигідніші умови та багатші рослинний і тваринний світ. Саме тут протікають ріки Янцзи («Блакитна річка») та Хуанхе («Жовта річка»). Перші добре описані пам'ятки

землеробства в Китаї знайдені на території середньої та нижньої течії Янцзи. Цей регіон був достатньо забезпечений водою і давав добрі врожаї проса. Південніше, в долині Хуанхе, вирощували здебільшого рис — тут стало поширеним терасове землеробство.

Мапосхема території Китаю

Реконструкція вигляду давньої китайської садиби

Кожна провінція на теренах давньокитайської цивілізації мала свої особливості архітектури, кухні, одягу, але при цьому були й спільні ознаки. Будинки мали в основі прямокутник або квадрат, прибудов не робили. При будівництві спочатку встановлювали дерев'яний каркас, а потім збирали стіни. Уся садиба була неодмінно обнесена глухим муром з єдиними воротами. Глиняні моделі садиб, знайдені в похованнях, мали традиційне планування. Внутрішні стіни садиби розділяли житлові приміщення та господарські будівлі, кухні.

На південному боці двері тримали зазвичай відчиненими. Стелі здебільшого були відсутні, оскільки китайці вірили, що стеля може перешкодити відкритості світу, всесвіту, небу. Дах у китайських будинках був символом неба, він сильно виступав за стіни. Подібні архітектурні риси зберігались і в будинках знаті, зокрема й у палацах правителів.

Сиділи китайці на циновках, а спали прямо на підлозі, підклавши під голову невелику подушку циліндричної форми. На одній циновці могли сидіти лише люди одного статусу. Під час їжі використовували дуже низькі столики. Замість шаф для одягу, як і в інших культурах Старо-

давнього світу, використовували кошики або дерев'яні скрині. Тільки у III столітті н. е. в Китаї з'явилися спеціальні розкладні стільці та складніші меблі, які розташовували вздовж стін. Обмежувалися зазвичай столом з двома кріслами.

Основою раціону давніх китайців був рис. З ним споживали овочі, м'ясні чи рибні страви. Традиційним одягом китайців були халати, куртки та кофти й широкі штани. Одяг відображав соціальне становище людини: чиновники та придворні імператора носили особливі види халатів чи взуття.

***1.** Навколо яких річок сформувалася цивілізація Давнього Китаю? **2.** Як ви розумієте поняття «терасове землеробство»? **3.** Які елементи одягу традиційно носило населення Давнього Китаю?*

Вправа «Порівняльна таблиця». У парах чи групах створіть порівняльну таблицю природно-кліматичних умов Давніх Індії та Китаю.

Онлайн-цікавинка:

Віртуальний проєкт від Art&Culture «Стародавня іригаційна система Китаю, що працює понині» https://cutt.ly/o0tBHeO

Корисна гра:

«Машина часу». За допомогою онлайн-інтерактиву від The Met віднайдіть інформацію про артефакти, що стосуються історії Давнього Китаю. Виконайте запропоновані активності (скористайтеся Google Translate для перекладу сторінки) https://cutt.ly/d0tNzPM

Перевірте себе

1. Складіть запитання до тексту параграфа, починаючи кожне такими словами: Коли _? Що _? Хто _? Де _? Звідки ми можемо дізнатися про ___? Чому ___? Як ___? Який результат ___? Запропонуйте свої запитання в класі. **2.** Доберіть власні приклади залежності населення Давніх Китаю та Індії від природи. **3.** Складіть кросворд до теми параграфа. **4.** Розкажіть про особливості побуту мешканців долини Інду. **5. Вправа «Уявна мандрівка».** Укладіть коротку розповідь про життя населення Давніх Індії або Китаю. **6. Вправа «Проєктуємо».** У парах чи групах розробіть: а) дизайн одягу; б) план помешкання; в) денне меню давніх мешканців Індії або Китаю (на вибір).

§ 25. Матеріальна культура народів Передньої Азії в давнину

Згадайте...

— якими є ознаки цивілізації.

Як ви розумієте... — значення слів «пережиток», «монета»?

Чи знаєте ви, що...

— держава хетів, досягши могутності в середині II тис. до н. е., змагалася з Єгиптом за перевагу в Передній Азії, згодом вони поділили між собою Сирію та Фінікію;

— після загибелі Хетського царства найсильнішу державу в Анатолії утворили фригійці;

— лідійці були підданими Фригійського царства, а коли воно розпалося, утворили власну державу зі столицею в м. Сарди;

— фригійський ковпак або «ковпак свободи» зображено на прапорі Нью-Йорка та печатці Сенату США;

— мешканці Фінікії називали свою країну Ханаан, а себе — ханаанеями?

25.1. Хети, фригійці, лідійці, фінікійці

Цивілізації регіону, який ми умовно називаємо Передньою Азією, були сусідами єгипетської та месопотамської цивілізацій, про яких ви вже дізналися на сторінках цього підручника. Населення Давньої Анатолії, Східного Середземномор'я, Іранського нагір'я в давнину перебувало під безпосереднім впливом держав Месопотамії чи Єгипту, втім йому вдалося створити свою самобутню культуру.

Передня Азія, зображення отримане за допомогою ресурсу Google Earth

Ця територія стала домом для кількох потужних цивілізацій III–II тис. до н. е. Однією з найцікавіших груп населення, яке проживало в цьому регіоні, стали **хети.** Вони носили довгі туніки, які зазвичай доходили до колін, скріпляли їх на плечах бронзовими булавками. Хетські воїни носили легку туніку і спідницю. Взуттям слугували чоботи, пристосовані до гірської місцевості. Хетські жінки поверх спідниці носили накидку зі щільної тканини. Популярними були прикраси. Якщо вірити скульптурним рельєфам, то і чоловіки, й жінки заплітали своє волосся в коси. Чоловіки зазвичай голили своє обличчя, лише в пізній період у моду входять бороди. Царів зображали у високих конічних шапках та у плащах. Становище жінки в хетському суспільстві було доволі високим. Вважають, що цю традицію хети запозичили у своїх попередників — доіндоєвропейського населення Малої Азії.

Хетський цар Тудхалія IV у церемоніальному одязі

Мудреці зі Сходу у «фригійських ковпаках». Християнська мозаїка VI ст. н. е.

Наступники хетів — **фригійці** та **лідійці** — були не менш цікавими представниками Малої Азії. З побуту та матеріальної культури в них багато чого запозичили давні греки. До прикладу, настінні килими, мистецтво вишивки золотими нитками, традиції розведення декоративних троянд. Багато лідійських музичних інструментів збереглися в сучасній культурі. Досі в музиці використовують терміни «фригійський лад» та «лідійський лад».

Одним з найцікавіших елементів одягу став так званий *фригійський ковпак*. Так умовно називають головний убір, поширений серед фригійців, персів, мідійців та інших народів. Це був високий конічний головний убір із загнутим уперед верхнім кінцем. Фригійський ковпак часто використовували для позначення східного походження особи, яку зображали. У модерну добу його асоціювали із символом свободи. Одним із найвагоміших здобутків матеріальної культури Малої Азії, який греки перейняли у **лідійців,** стали *монети*, які виготовляли з електрума — природного сплаву срібла і золота.

Полонений фригієць, римська статуя II ст., Лувр

Молюски, з яких добували барвники та зразки пігментації тканини

Забудова хетської столиці міста Хаттуси, графічна реконструкція

Одяг давніх **фінікійців**, які проживали на теренах Східного Середземномор'я, був загалом типовим для регіону. І чоловіки, й жінки одягали довгу туніку і сандалі. Жінки часто носили на голові хустку і прикраси. Тканина здебільшого була лляною. Вагомим здобутком стало вміння виготовляти пурпурові тканини, фарбуючи їх за допомогою спеціального пігменту, що його добували з молюсків, які водилися в регіоні. Тканина в результаті обробки набувала темно-фіолетового кольору. В Римі, а згодом, у Середньовіччі, й у Візантії цей колір асоціювали з імператорською владою. Подібно до греків, фінікійці були вправними мореплавцями і засновували свої поселення в Середземномор'ї. Так чимало здобутків їхньої матеріальної культури поширювалось і проникало в інші культури.

Цікавими є особливості архітектури малоазійського регіону. Так, у хетських будинках не було вестибюля та центральної зали. Кімнати розташовувалися в довільному порядку, групували навколо внутрішнього дворика, який міг бути розташований і перед будинком. На теренах Анатолії будинки зводили традиційно з цегли. Як і в Месопотамії, дах будинку був плоским. Інтер'єр відрізнявся простотою. Подекуди будинки були двоповерховими. Фінікійці використовували суміш вапна і піску для будівництва своїх будинків, облицювання таких будинків робили з кедра.

1. Розгляньте територію, яку називаємо Передньою Азією, за допомогою ресурсу Google Earth. 2. Які народи заселяли цей регіон? Що вам відомо про них? 3. Перелічіть досягнення давніх фінікійців.

25.2. Філістимляни, юдеї, перси

На теренах Малої Азії раціон простих людей складали овочі, фрукти, хліб, пиво, молоко та молочні продукти. Багатії частіше споживали м'ясні продукти. Поширеним було вживання пива і вина. Відомо про певне регулювання харчування, пов'язане із забороною вживання деяких продуктів, зокрема свинини. Тим не менш, археологія засвідчує, що цієї заборони дотримувалися вибірково, і на поселеннях, які були частиною Ізраїльського царства в VII ст. до н. е., є сліди споживання свинини. Мешканці південного Юдейського царства суворіше дотримувалися релігійного регулювання раціону. Натомість сусіди давніх **юдеїв**, **філістимляни**, вирощували свиней для споживання. Тут відомості Біблії підтверджує також археологія.

Комбіноване будівництво з використанням дерева, глини та каменю поширилося в I тис. до н. е. на території Ізраїльсько-Юдейського царства. Там будинки зводили в горбистій місцевості. Споруди часто були багатоповерховими, використовували також і поверхню даху. Сім'я жила на верхньому поверсі, а перший поверх будівлі мав господарське призначення, там навіть утримували свійських тварин. Поступово столицю, місто Єрусалим, оточили потужною системою укріплень. Там спорудили палацові комплекси та Храм, де, за переказами, цар Соломон помістив Ковчег Завіту. Після кількох руйнувань та відбудов остаточно будівля Єрусалимського храму була зруйнована давніми римлянами.

Найуживанішим матеріалом для будівництва в давніх **персів** була цегла-сирець, яку виготовляли з глини, багнюки та всього, що було під рукою. У сільській місцевості для будівництва часто використовували дерево. Планування будинків було типовим. На відміну від месопотамських палаців, перські царські резиденції мали багатоколонні широкі зали з портиками на всю ширину стіни. У них влаштовували церемонії підношення данини царю. У своїх резиденціях перські царі зводили споруди, які мали демонструвати представникам підкорених народів могутність і велич влади правителів світової держави. Найранішою пам'яткою архітектури Персії часів династії Ахеменідів є палац Кіра в Пасаргадах. Палац у Персеполі, який став царською резиденцією з часів Дарія I, розташований на штучно піднятій платформі.

Палац Дарія I у Персеполі, сучасна світлина

Перський рельєф із зображенням чоловіків, одягнутих у кандиз

Одяг населення давнього **Ірану (Персії)** також мав свої особливості. Основою чоловічого костюма стали штани і кафтан з поясом. Серед тканин переважали орнаментовані. Залежно від соціального походження та регіону одяг міг мати різний покрій та колір. Одним з елементів чоловічого одягу був так званий *кандиз*, або *мідійський халат*, який був особливим типом довгого плаща. Спочатку він був чоловічим перським одягом, за доби еллінізму поширився

у Давній Греції як жіночий верхній одяг. Збережені рельєфи та пам'ятки перського мистецтва здебільшого зображають чоловіків, тому реконструювати жіноче вбрання складно.

Отож, матеріальна культура давнього населення різних областей Передньої Азії мала низку спільних рис. Це було зумовлено як природними умовами, так і специфікою історичних контактів у давнину. Але кожна з цивілізацій, які існували в регіоні, мала специфічні риси, які часто виділяють її на фоні інших.

***1.** Які продукти використовувало для щоденного харчування населення Передньої Азії? **2.** Які особливості житлового будівництва в цьому регіоні? **3.** Якими об'єктами представлена монументальна забудова Передньої Азії в давнину?*

Вправа «Хмаринка слів». У парах чи групах створіть хмаринку ключових слів до теми параграфа.

Онлайн-цікавинка:

3- D модель храму царя Соломона в Єрусалимі https://cutt.ly/h0tN9j3

Корисна гра:

Онлайн-пазли «Фінікійський корабель» https://cutt.ly/P0tMaWs

Перевірте себе

1. Складіть запитання до тексту параграфа, починаючи кожне такими словами: Коли _? Що _? Хто _? Де _? Звідки ми можемо дізнатися про ___? Чому ___? Як ___? Який результат ___? Запропонуйте свої запитання в класі. **2.** Укладіть таблицю «Стародавні народи Передньої Азії та їхні досягнення». **3.** Складіть короткий текст для Вікіпедії про давнє населення Передньої Азії. **4.** Розкажіть про різноманіття архітектурної забудови даного регіону. **5. Вправа «Текст-міркування».** Складіть текст-міркування про розвиток матеріальної культури давніх народів Передньої Азії. **6. Вправа «Проєктуємо».** Об'єднайтесь у групи та розробіть: а) дизайн одягу; б) план помешкання; в) денне меню давніх мешканців Передньої Азії (на вибір).

§ 26. Матеріальна культура населення Давньої Греції

Згадайте...

— що таке кераміка, скульптура;

— з якими прикладами організації публічного простору в давнину ви вже знайомі.

Як ви розумієте... — значення слів «міф», «візитівка»?

Чи знаєте ви, що...

— Давню Грецію вважають колискою західної цивілізації, батьківщиною світової демократії, західної філософії, основних принципів фізико-математичних наук, мистецтва театру та Олімпійських ігор сучасності;

— п'ята частина території сучасної Греції припадає на острови?

Машина часу

«Еллада — Греція». Це країна надзвичайної краси. Вона розташована на Балканському півострові, що на півдні Європи, у східній частині Середземного моря. Це — **Греція**. Так нарекли її завойовники — римляни. Але народи, які жили тут у давнину, подарували цій землі чарівну назву — **Еллада**. Себе вони називали **еллінами**. Головна ознака краєвиду — море та гори. Невисокі, не вище від 3000 м, лісисті, вони поділили країну на долини з річками. Бурхливі восени, ці річки за літньої спеки пересихають, перетворюючись на струмки. Земля багата на залізо, мідь, срібло й глину. Вона кам'яниста, захищена горами від холодних північних вітрів та зігріта південним сонцем. За цих умов добре ростуть виноград і маслини, гірше — зернові й овочі. Увесь півострів гори поділяють на Північну, Середню, Південну Грецію.

Сергій Голованов

Балканський півострів, зображення отримане за допомогою ресурсу Google Earth

26.1. Побут. Одяг давніх греків

Говорячи про побут та матеріальну культуру **еллінів**, ми беремо до уваги особливості природно-кліматичних умов, у яких формувалася давньогрецька цивілізація.

Матеріальна культура греків упродовж різних періодів історії була дзеркалом змін в економічному, політичному, соціальному та навіть релігійному житті суспільства. Були й певні стабільні речі, які відображали самобутність еллінів.

Еллада — самоназва Греції (грецькою мовою), в історії та художній літературі означає Давню Грецію.

Відомий нам класичний давньогрецький костюм сформувався приблизно між VIII і VI століттями до н. е. Основою нижнього, як чоловічого, так і жіночого, одягу був *хітон*. Чоловіки носили його обов'язково з поясом. Довжина хітона часто була маркером соціального статусу. Серед верхнього одягу виділялися *пеплос* для жінок і *гіматій* та *хламида* для чоловіків. Найпомітнішим серед головних уборів був *петас*.

Давньогрецький чоловічий хітон

Жіночий пеплос

Бог Гермес у гіматії

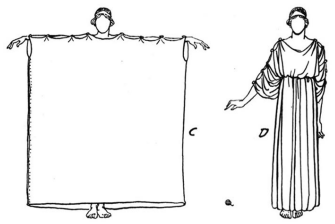

Жіночий хітон іонійського покрою

Бог Гермес у петасі

Цікаві зразки грецького костюма нам демонструють вазопис і давньогрецька скульптура. Всупереч поширеним уявленням, античні статуї, та навіть фрагменти споруд, не були білими. У давнину їх розфарбовували. Не були винятком і тканини, здебільшого виготовлені з овечої шерсті у домашніх умовах і розфарбовані за допомогою особливих пігментів. Особливо цінували екзотичні кольори, як-от пурпуровий. Інколи тканини прикрашали вишивкою.

Чоловіки на змаганнях, музей Метрополітен у Нью-Йорку

Спартанські воїни у V ст. до н. е., реконструкція

Ахілл і Аякс грають в ігри у перерві між боями Троянської війни

Одяг греків або його відсутність на тілі людини виконували важливу символічну функцію. Так, спартанські вояки в бій ішли в одязі червоного кольору. Атлети на змаганнях, зокрема й на знаменитих Олімпійських іграх, виступали лише оголеними (у давнину в них брали участь лише чоловіки). Давньогрецькі чоловіки здебільшого носили бороду, причому її тип також міг відрізнятися. Спартанці, за словами письменника Плутарха, носили бороду, але голили вуса.

Клімат Давньої Греції був різкішим, ніж він є зараз, через це в еллінів були серйозні проблеми зі взуттям та зимовим одягом. Скажімо, Арістофан в одній зі своїх комедій висміює войовничого Ламаха, який для військового походу не може забезпечити себе достатньо теплим одягом і взуттям.

***1.** Який етнонім використовували давні греки для самоідентифікації? **2.** Які види одягу були поширеними в Давній Греції? **3.** За якими історичними джерелами відтворюють моду Давньої Греції?*

26.2. Їжа та система харчування

Основу системи харчування еллінів складала так звана «середземноморська тріада». *Зернові культури*, *виноград* з продуктами виноградарства і *оливки* з оливковою олією стали «візитівкою» греків.

Збір врожаю оливок

Бог виноробства Діоніс

З огляду на те, що близько 80% території материкової Греції складали гірські райони, землі для вирощування зернових культур бракувало. Тому афінський реформатор Солон намагався регламентувати, які культури і з якою метою слід вирощувати на території Аттіки.

В уявленні греків господарство мало бути самодостатнім, і добрий господар (обов'язково доброчесний землероб, який працює на власній землі) мав би забезпечувати себе усім самостійно. Проте реальність була складнішою. Греки були вимушені ще з найдавніших часів налагоджувати систему обміну та торгівлі, зокрема й продуктами харчування. Згодом пшеницю або ячмінь стало вигідніше привезти, скажімо, з Єгипту, ніж вирощувати їх у Греції.

Основою харчування були різноманітні каші (як із зернових, так і з бобових культур) та хліб. М'ясо споживали нерегулярно, найчастіше — після жертвоприношень богам. За одним із міфів, титан Прометей навчив на честь богів спалювати лише кістки і шкіру тварини, яку приносили в жертву, а м'ясо могли їсти люди. Популярними й різноманітними були рибні страви. З огляду на те, що влітку в Греції не пересихало лише декілька річок, основну увагу все-таки приділяли морю. З риби і морепродуктів готували численні страви та специфічні рибні соуси.

Рибне блюдо із заглибленням для соусу

Сцена симпосію

Культуру вирощування винограду греки перейняли, найімовірніше, від своїх північних сусідів — фракійців. Вино стало неодмінним атрибутом давньогрецької кухні. Транспортуючи вино, у нього часто додавали солону морську воду та деякі інші консерванти. Вино обов'язково пили розбавленим. Культура споживання вина у вечірньому чоловічому товаристві призвела до появи *симпосіїв* — своєрідних бенкетів. Вони були важливим елементом давньогрецької культури. Опис симпосію маємо в записах давньогрецького філософа Платона, який зафіксував філософську бесіду на одному з таких бенкетів, де були присутні філософ Сократ, трагік Агафон, комедіограф Арістофан та їхні друзі.

Оливки та оливкова олія були не менш важливими. Навіть переможцям змагань у нагороду видавали певну кількість оливкової олії. Її використовували в харчуванні, для обтирання тіла, для олійних ламп, які в темну пору слугували основним джерелом світла в давньогрецьких будинках.

Важливим елементом побуту був давньогрецький посуд. Особливо прославилися гончарі Аттіки. В Афінах один із кварталів міста навіть отримав назву Керамік. Щедро ілюстровані міфологічними сюжетами зразки грецького посуду часто знаходять далеко за межами ойкумени (території розселення) греків.

1. *Як природні особливості Давньої Греції впливали на раціон тогочасного населення?* ***2.*** *Як ви розумієте поняття «середземноморська тріада»?* ***3.*** *У чому полягає унікальність грецької кераміки?*

26.3. Житло давніх еллінів

1. *З яких частин складалося житло давніх греків?* ***2.*** *Що таке «акрополь», «агора»?* ***3.*** *У чому полягала особливість міського життя давніх греків?* ***4.*** *Перегляньте рубрику «Машина часу „Давній виноробний цех”».* https://cutt.ly/p8wzwAJ

1. Вправа «Колаж». *У парах чи групах створіть ментальну мапу «Побут Давньої Греції».*
2. STEM-завдання «Давньогрецька мода».
https://cutt.ly/PwrjFIS1

Онлайн-цікавинка:

Віртуальна екскурсія «Давня Греція» Британським музеєм. Огляд кераміки (скористайтеся Google Translate для перекладу сторінки) https://cutt.ly/V0tMDep

Корисна гра:

«5 ліній».

Гра «5 ліній» — найдавніша грецька настільна гра, яку ми знаємо. Можливо, саме в неї грали грецькі герої Аякс і Ахілл під час облоги Трої (скористайтеся Google Translate для перекладу сторінки) https://cutt.ly/G0t17sx

Перевірте себе

1. Складіть запитання до тексту параграфа, починаючи кожне такими словами: Коли _? Що _? Хто _? Де _? Звідки ми можемо дізнатися про ___? Чому ___? Як ___? Який результат ___? Запропонуйте свої запитання в класі. **2.** Доберіть додаткову інформацію про унікальність давньогрецької кераміки. **3.** Складіть план уявної екскурсії давньогрецьким поселенням. **4.** Розкажіть про щоденне життя давніх греків. **5. Вправа «Історичний словничок».** Укладіть короткий словник термінів до теми параграфа. **6. Вправа «Меню давньогрецької родини».** Сплануйте меню на один день для родини, що мешкала в Давній Греції.

§ 27. Матеріальна культура населення Давнього Риму

Згадайте...

— що ви дізналися про Римську державу, вивчаючи тему «Цивілізація. Найдавніші цивілізації світу» (§ 2).

Як ви розумієте... — значення поняття «латина»?

Чи знаєте ви, що...

— Давнім Римом називають цивілізацію, що сформувалася на Апеннінському півострові в I тис. до н. е.;
— за час свого існування державність давньоримської цивілізації змінювалася від монархії через республіку до імперії;
— Римська імперія охопила значну територію Європи, Азії, Африки з багатьма народами, мовами та релігіями;
— період історії від 800 року до н. е. до 600 року н. е. в регіоні Середземного моря називають Анти́чністю, а також Класичною епохою?

27.1. Римський спосіб життя. Помешкання і побут

Римляни пройшли тривалий шлях від невеликої громади *латинів* на берегах Тібру на території сучасної Італії до однієї з найбільших держав Стародавнього світу. В історії римської цивілізації розрізняють царський, республіканський та імператорський періоди. Матеріальна культура римлян досягла вершини розвитку в перші століття нашої ери, в імператорську добу. Рим тоді був чи не найбільшим містом тогочасного світу з кількістю населення, яке, ймовірно, перевищувало мільйон мешканців. Більше того, в епоху імперії на підкорені римлянами території (провінції) широкомасштабно проник римський спосіб життя, архітектура, стиль харчування, мода тощо. Ці процеси називають *романізацією*.

Забудова самого Рима, попри ідеалізований образ «міста на семи пагорбах», подекуди була неймовірно хаотичною, тож у місті часто траплялися пожежі. Досить рано римляни почали споруджувати багатошарові дороги, які проходили як у межах міста, так і територією сучасної Італії та провінцій.

Сім пагорбів Рима та схема стін, побудованих Сервієм Тулієм

Місто Рим, реконструкція

Римляни винайшли акведуки (водогони), які доставляли воду на значні відстані і забезпечували міста водою. Попри те, що Рим за кількістю води, яку приносили до міста 11 акведуків (один із них, Aqua Virgo, досі функціонує), був краще забезпечений водою, ніж більшість європейських міст навіть у XIX столітті, централізованого водопостачання римляни не знали. За водою потрібно було йти до фонтанів, де вона лилася без будь-яких обмежень. Лише окремі будинки або громадяни за особливі заслуги могли провести собі воду в дім.

Стічні води зливали в каналізаційні труби. Вони потрапляли до каналу, який називався Великою клоакою і був споруджений римлянами ще в добу, коли ними правили царі. У своєму будівництві вони винайшли спеціальний цементний розчин, до якого додавали вулканічний попіл — пуцоланум, завдяки якому він ставав твердим навіть в умовах високої вологості.

Більшість мешканців Рима оселялась у великих багатоповерхових будинках — *інсулах*. Перший поверх інсул виділяли під крамниці та майстерні, а на верхніх поверхах у невеликих орендованих кімнатах проживало незаможне міське населення. Знать та багаті люди мешкали у власних окремих будинках — *домусах*, або у віллах за межами Рима. Приклади таких вілл збереглися на території трьох міст, які загинули внаслідок виверження вулкана Везувій у 79 році н. е., — у Помпеях, Геркуланумі та Стабіях. Вулканічний попіл фактично законсервував для нас у непорушному вигляді побут римлян, які проживали в Неаполітанській затоці.

Фрески з «Вілли містерій», Помпеї

Решетки Геркуланума в наші дні, на задньому плані — вулкан Везувій

Колиска для немовляти, дерево, Помпеї

Римський акведук, м. Сеговія (сучасна Іспанія)

Помпеї, блоки каменю слугували «пішохідними переходами»

Римляни використовували багато меблів: стільці й табурети, столи, ліжка, скрині для зберігання одягу та речей. Найкраще збережені зразки римських меблів походять з Помпеїв, де навіть вціліла дитяча дерев'яна колиска. Частина меблів мала особливе призначення: ще з царської доби окремі римські магістрати (посадові особи) мали сидіти на спеціальних стільцях та навіть носити спеціальний одяг.

Головними частинами римського будинку були *атріум* — центральна відкрита частина, *трікліній* — їдальня, житлові і господарські приміщення. У віллах і будинках часто були утепленими підлога та стіни. Обігрівали їх за допомогою системи *гіпокауст* (керамічні труби або тубуси, по яких йшло гаряче повітря).

Решітки гіпокауста

Атріум

Терми Каракали, Рим

Римляни відвідували *терми* — громадські лазні. Найкраще збереглися терми Каракали, які були величезним комплексом, що займав більше 100 тис. м кв. з висотою близько 40 метрів. При лазнях розташовували крамниці та навіть бібліотеки. Відвідування терм було не лише способом очищення тіла, воно часто перетворювалося на справжній побутовий ритуал і на засіб проведення вільного часу. Навіть у військових фортах у провінціях вояки споруджували власні лазні, настільки цей елемент побутової культури був важливим для римлян. Окрім публічних лазень, у Римі існували й публічні вбиральні.

***1.** Як ви розумієте термін «романізація»? **2.** Які види забудов характерні для давньоримської цивілізації? **3.** Поміркуйте, чи можна вважати життя в Давньому Римі комфортним. Обґрунтуйте свою думку.*

27.2. Одяг та їжа

Основним видом як чоловічого, так і жіночого одягу в Римі була *туніка*, яку зшивали із двох шматків тканини. Тип туніки, її колір та оздоблення відображали соціальне становище людини. Римські громадяни поверх туніки одягали *тогу*. Вибілену в крейдяному розчині тогу називали *кандідою,* і її одягали претенденти на певні державні посади. Звідси й походить сучасний термін «кандидат». Жінки носили столу або паллу. Чоловіки традиційно голили бороду, лише з II століття н. е. поступово поширилася мода на бороду, причому навіть у середовищі імператорів та їхньої родини. Зачіски жінок часто були витонченими і складними.

Статуя імператора Октавіана Августа у тозі

Одяг римської жінки, фреска у Помпеях

Давній римлянин у туніці, реконструкція

У ранні періоди своєї історії, як любили підкреслювати самі римляни, їхні кулінарні звички були невибагливими. До прикладу, римського консула Марка Дентата посланці суперників римлян, самітів, зустріли в його домі за сніданком, що складався з ріпи, яку він їв із дерев'яної тарілки. Пройде не так багато часу, і кулінарні смаки римлян стануть все більш вибагливими. Від пізньої Античності до нашого часу, дійшов збірник римських кулінарних рецептів, які згодом приписали кулінару Апіцію. В цьому

збірнику можна знайти рецепти найрізноманітніших страв з м'яса, риби, овочів та фруктів. А також спеціально регламентується, як слід вживати напої та які соуси можна приготувати до страв.

Цінували римляни зернові культури, зокрема пшеницю, ячмінь і жито, яке вперше почали масово культивувати саме вони. Для найбідніших римських громадян — пролетарів (вони були настільки бідними, що не мали нічого, окрім своїх дітей (латиною «proles» — «потомство»)) — проходили роздачі хлібного пайка — зерна, яке найчастіше привозили з Єгипту і яке громадянин міг або спожити, або продати і використати гроші на свій розсуд. Римський сатирик I ст. н. е. Ювенал зазначав, що римляни хвилюються лише про дві речі — хліб і видовища.

Римський термопілій (заклад громадського харчування) у Помпеях

Римський бенкет, реконструкція

Традиційною їжею селян були хліб і каші. Їжу запивали розбавленим вином. Харчування багатіїв та знаті вирізнялося вишуканістю та розкішшю. Частування могло складатися з багатьох страв із риби, м'яса та екзотичних продуктів, які замовляли спеціально для гостей, що мали відвідати хазяїна дому. На столі римлян вперше з'явився чорний перець, який привозили з Індії і вважали екзотичним продуктом. На десерт споживали фрукти, мед, горіхи. Так, римський оратор та філософ Цицерон в одному з листів розлючено дорікнув своєму другу через те, що спеціально для товариша замовив вишукані та екзотичні страви, а той, проігнорувавши запрошення і не відвідавши частування, завдав йому збитків. Дійсно, підготовка такого бенкету вимагала чималих витрат. Прості римляни, подібно до греків, м'ясо їли тільки в дні свят чи жертвоприношень.

***1.** Опишіть одяг населення Давнього Риму. **2.** Які продукти харчування були присутніми на столі мешканця Давнього Риму? **3.** Які продукти харчування додавали вишуканості давньоримській кухні?*

1. Вправа «Постер». У парах чи групах створіть постер «Архітектура Давнього Риму».

2. STEM-завдання «Меню давньоримського учня».

Матеріали: папір; олівці / ручка / маркер.

Алгоритм виконання: 1. Об'єднайтесь у групи. 2. Укладіть перелік основних продуктів, доступних у Давньому Римі. 3. Доберіть ті продукти, які були б корисними для харчування учня в Давньому Римі. 4. Збалансуйте продукти за корисністю. 5. Укладіть меню. 6. Презентуйте результати роботи.

Онлайн-цікавинка:

Віртуальний огляд 3-D моделей «Давній Рим» (скористайтеся Google Translate для перекладу) https://cutt.ly/w0t0Us4

Корисна гра:

«Їжа давніх римлян». Оберіть продукти, доступні мешканцям Давнього Риму (скористайтеся Google Translate для перекладу) https://cutt.ly/l0t08BH

Перевірте себе

1. Складіть запитання до тексту параграфа, починаючи кожне такими словами: Коли _? Що _? Хто _? Де _? Звідки ми можемо дізнатися про ___? Чому ___? Як ___? Який результат ___? Запропонуйте свої запитання в класі. **2.** Доберіть додаткову інформацію про рецепти страв, відомі в Давньому Римі. **3.** Складіть перелік архітектурних пам'яток Давнього Риму, які рекомендуєте оглянути своїм однокласникам / однокласницям. **4.** Розкажіть про одяг давніх римлян. **5. Вправа «Сенкан».** Складіть сенкан за змістом параграфа. **6. Вправа «6 речень».** За допомогою шести речень опишіть архітектуру / одяг / їжу (на вибір) Давнього Риму.

§ 28. Населення території України раннього залізного віку

Згадайте...

— який історичний період називають раннім залізним віком;

— що вам відомо про «скіфське золото».

Як ви розумієте... — значення понять «городище», «імпорт»?

Чи знаєте ви, що...

— найстарішим містом на території України, яке згадується в писемних джерелах, є давнє місто-порт кіммерійців (білозерської культури), яке існувало на території сучасного міста Миколаїв близько 1250–925 років до н. е.; археологічне городище «Міста людей кіммерійських» є в заповіднику «Дикий Сад» у Миколаєві;

— у Середньовіччі в турецьких та європейських документах терміном «роксолани», «Роксоланія» називали Україну та вихідців з неї?

28.1. «Три світи» ранньозалізної доби на теренах України

За доби раннього заліза в межах території України сформувалися кілька окремих світів, які різнилися своєю етнічною приналежністю, способом життя. Першими серед давнього населення України залізо почали обробляти представники білозерської культури, але широкомасштабно воно поширилося в I тис. до н. е. Тоді ж почалася взаємодія осілого та кочового населення на території України.

Від часів бронзового віку на території степів України проживали **кочові спільноти**, які пов'язують з індоєвропейцями. Першим відомим народом стали кіммерійці, походження яких досі не встановлене. Їх із середини VII ст. до н. е. витіснили скіфи, що займали величезний масив євразійських степів. Скіфів від III ст. до н. е. поступово витіснила група сарматських племен (нам відомі назви деяких з цих племен — сіраки, алани, роксолани, язиги тощо). Сармати проживали на півдні України до III – початку IV століття нової ери. Тоді вони, як і низка інших етносів, втягнулися в процес Великого переселення народів.

Другим світом були **грецькі колонії** на півдні України. Про їхній економічний, культурний та політичний розвиток від VII–VI ст. до н. е. ви дізнаєтеся з окремих параграфів цього підручника.

Вали Немирівського городища скіфського часу

Оборонні стіни Херсонеса Таврійського

Розкопки кургану скіфського часу на Полтавщині

Третім світом був масив **осілого населення лісостепової смуги.** Окремі народи, які на рубежі ер належали до цього світу, проживали на території сучасної України одночасно. Це давні кельти, фракійське, гето-дакійське, балтське населення, давні германці, ранні слов'яни тощо. Давньогрецька назва півострова Крим — Таврика — походить від таврів, народу, який проживав у гірській частині Криму.

Ці «три світи» налагодили співпрацю, зокрема в торгівлі. Однак конфлікти подолати не вдалося.

***1.** Які «три світи» взаємодіяли на теренах України в ранньозалізну добу? **2.** У якій послідовності змінювали одні одних кочові народи, що населяли степи сучасної України в ранньому залізному віці? **3.** Які етноси належали до осілого населення лісостепової смуги України I тис. до н. е.?*

28.2. Світ кочівників степу

Ранній залізний вік в історії України та інших суміжних регіонів позначився виходом на історичну арену кочівників — кіммерійців, скіфів та сарматів. Основою їхнього господарства було скотарство, що вимагало постійного і швидкого пересування. Цьому сприяли поява кращого кінського спорядження та досконале оволодіння військовою справою. Кочівники стали потужною силою,

яка становила значну загрозу для осілих спільнот і Українського лісостепу, і Передньої Азії. Окрім лука та стріл, списів, значного поширення набули мечі та кинджали. З'явилися важчі та надійні обладунки.

Першим відомим із джерел народом на території нашої країни були **кіммерійці.** Геродот вважав їх автохтонним (корінним) населенням Північного Причорномор'я. Нам порівняно мало відомо про спосіб життя кіммерійців. З пам'яток матеріальної культури вони залишили здебільшого поховання.

Про **скіфів** ми знаємо дещо більше. У своїх описах Геродот виділив царських скіфів, скіфів-кочівників, скіфів-орачів та скіфів-землеробів. Останні дві групи позначали залежне від скіфів населення, яке займалось обробітком землі. Досить рано скіфи встановили торгові контакти з грецькими полісами в Північному Причорномор'ї. Уже наприкінці VI століття до н. е. вони опинилися перед загрозою нападу перського царя Дарія I. Після цього настав період політичного та економічного піднесення Скіфії. Про це свідчать матеріали з поховань знатних скіфів. Масштаби так званих «царських курганів» вражали

дослідників ще з XIX століття. Віднайдені в них вироби грецьких майстрів містили унікальні приклади мистецького стилю, який отримав назву звіриного. Одним з найвідоміших скіфських курганів став курган «Товста Могила», у 1971 році видатний український археолог Борис Мозолевський знайшов там знамениту пектораль.

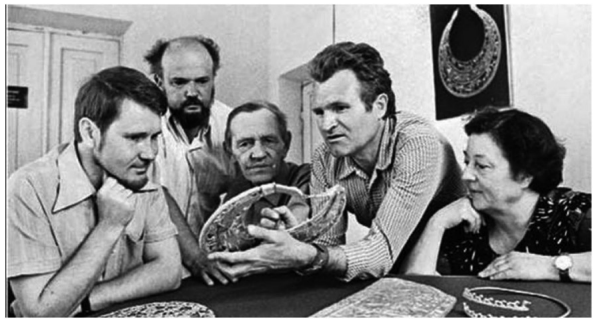

Борис Мозолевський (у центрі з пектораллю в руках) з колегами-археологами

Сарматська кіннота, фрагмент колони Траяна в Римі

Машина часу

«Мамай-гора».

Мамай-гора — унікальна археологічна пам'ятка світового значення, що руйнується Каховським водосховищем, один з найбільших в Європі могильників. Цікавими знахідками стало унікальне парне поховання скіфів — чоловіка та жінки, в головах яких також виявили скелет коня. Також тут виявлено поховання скіфської жінки-воїна.

У похованні знайшли мініатюрний посуд — лекіф, у якому знатні жінки зберігали парфуми та ароматичні олії, бронзове люстерко, бронзові наконечники стріл і свинцеві прясельця.

Поховання жінки-воїна з Мамай-гори

Поступово скіфи почали переходити до осілого способу життя, і навіть виникло дві так звані Малі Скіфії (одна у Криму та Нижньому Подніпров'ї, а інша — у Подунав'ї). Місце скіфів зайняли сармати. Подібно до своїх попередників, вони займалися кочовим скотарством та періодичними військовими грабіжницькими набігами.

Кургани — поховання знатних скіфів, над якими насипали великий земляний горб.

***1.** Перелічіть назви кочових народів, що заселяли територію України в давнину. **2.** Які особливості мало господарське життя кочівників? **3.** Визначте основні досягнення у військовій сфері кочових племен, які заселяли степи України.*

28.3. Світ землеробів

Наприкінці доби бронзи та на початку періоду раннього заліза в північних регіонах України існувало кілька спільнот. Найбільшою була чорноліська культура. Для захисту від кочівників Північного Причорномор'я населення цієї культури спорудило перші укріплення. Потужними були Більське та Немирівське городища, які займали сотні гектарів. Проте вже згадані слова Геродота про скіфів-орачів та скіфів-землеробів засвідчують залежність частини осілого населення. Населення цих територій займалося вирощуванням злакових культур, частину врожаю забирали скіфи.

У сарматську добу на території України почалися складні етнічні та господарські процеси. Території на заході сучасної України потрапили під вплив так званих латинізованих культур. На Закарпаття через суміжні території сучасної Словаччини проникли кельти. У перші століття нової ери Рим впливав на українські землі через Північне Причорномор'я і Карпатський регіон. Активне проникнення античної монети в цей час стало важливим фактором в економічному житті та в матеріальній культурі населення України.

***1.** Представники яких землеробських археологічних культур мешкали на теренах України в ранньому залізному віці? **2.** Як виглядали їхні поселення? **3.** Назвіть, які землеробські культури вирощували на теренах України в I тис. до н. е.*

1. Вправа «Історична мапа». Опрацюйте мапу до підпараграфа 28.2. Випишіть з тексту параграфа найвідоміші пам'ятки, що їх залишили на території України давні кочівники. Визначте, в яких областях їх знайдено.

2. STEM-завдання «Пророщування зерна».

Давні землероби займалися вирощуванням зернових культур. У наш час поширеним є натуральне харчування на основі паростків пшениці. З них можна приготувати корисний сік, використати паростки для дизайну приміщення.

Матеріали: зерна пшениці; вода; ємність для промивання зерна; шматок тканини / марлі; плоска тарілка.

Алгоритм виконання: 1. Об'єднайтесь у групи. 2. Промийте зерна пшениці водою. Зерна, які спливли, пророщувати не можна! 3. Зерна, що залишилися, залийте чистою водою та залиште на кілька годин. 4. На дно плоскої тарілки постеліть шматок тканини / марлі, попередньо зволожений водою. 5. Викладіть зернятка, що замочувались у воді, на плоску тарілку. 6. Залиште тарілку для пророщування на 1–2 дні. 7. Використовуйте в їжу паростки завбільшки 1–2 мм. Якщо ви виростили вищу зелень, то з неї можна виготовити сік або використовувати її для декору. 8. Поділіться враженнями від діяльності.

Онлайн-цікавинка:

Онлайн-виставка «Золота пектораль»
https://cutt.ly/A0t9wsN

Корисна гра:

Онлайн-пазли «Папай» від Національного музею історії України https://cutt.ly/J0t9zZF

Перевірте себе

1. Складіть запитання до тексту параграфа, починаючи кожне такими словами: Коли _? Що _? Хто _? Де _? Звідки ми можемо дізнатися про ___? Чому ___? Як ___? Який результат ___? Запропонуйте свої запитання в класі.

2. Доберіть додаткову інформацію про один із кочових народів, що заселяли територію України в давнину. **3.** Складіть план до одного із підпараграфів. **4.** Порівняйте життя давніх землеробів та скотарів. Укладіть порівняльну табличку. **5. Вправа «Стрічка часу».** Намалюйте стрічку часу, нанесіть на неї назви кочівників, що заселяли степи України в хронологічній послідовності.

6. Вправа «Один день із життя кочівників». Складіть коротку розповідь від імені представника одного із кочових народів, що заселяли Україну в давнину.

§ 29. Велика грецька колонізація. Грецькі колонії на території України

Згадайте...

— що вам відомо про заповідник «Херсонес Таврійський»;

— де була розташована Давня Греція.

Як ви розумієте... — значення слів «поліс», «експорт»?

Чи знаєте ви, що...

— слово «колонія» походить від латинського «colonia» — «поселення» і має чимало значень, в історії цим терміном позначають поселення громадян поза межами своєї країни або підкорену чужу країну;

— Чорне море давні греки називали «Понт Евксинський» («Гостинне море»), Азовське море називали Меотидою;

— Егейське море вважають колискою мореплавства?

29.1. Велика грецька колонізація та її економічні передумови

З VIII століття до н. е. греки почали активно розселятися територіями Середземномор'я та згодом — Чорноморського басейну, утворюючи все нові й нові **колонії** — поселення за межами своєї батьківщини. Серед головних причин **Великої грецької колонізації** було зростання кількості населення та брак орних земель. Передусім нове місто будували на морському березі, оскільки море було єдиним зв'язком з метрополією.

Перед переселенням майбутні колоністи споряджали посольство до священних центрів бога Аполлона, зокрема, в Дельфи, де вони повинні були отримати оракул (пророцтво) щодо того, де і як їм краще заснувати свою апойкію (поселення). Група колоністів на чолі з **ойкістом** вирушала на нове місце, де вони засновували поселення.

Давньогрецький корабель. Фрагмент розписної кераміки

Святилище Аполлона в Дельфах

Жителі **метрополії** (міста, яке засновувало колонію) і мешканці колоній почували себе тісно пов'язаними. Вони не воювали між собою, підтримували стосунки з іншими містами. Першими колоністами були вихідці з острова Евбеї, які почали зводити свої поселення на півдні Італії. На півночі Греції оселялися вихідці з міста Халкіда. Згодом міста Корінф, Мілет, Мегари і Фокея стали провідними центрами колонізації, яка охопила і Західне Середземномор'я, і Причорномор'я. Чорне море греки почали освоювати відносно пізно, бо пов'язували його з потойбічними силами. Проте згодом греки швидко оцінили його переваги, тому Понт з Негостинного («Аксинського») досить швидко став Евксинським («Гостинним»).

Грецькі колонії виникали в кількох напрямках. На побережжі та островах Іонічного моря, на північний захід від Греції (Італія, Сицилія, Південна Галлія та Іспанія). У районі північного узбережжя Егейського моря, Фракії і Чорного моря. У південно-східному та південному напрямках; у районах південної Малої Азії та півночі Африки. Кількість колоній могла сягати десятків, як це було в Мілета. Дехто виводив усього кілька колоній, тому що або завоював землі сусідів (як це зробили спартанці), або не відчував земельного голоду (як Афіни).

Велика грецька колонізація — процес утворення греками нових поселень у басейні Середземного і Чорного морів, що тривав упродовж VIII–IV ст. до н. е.

Ойкіст — керівник експедиції із заснування колонії, що мав офіційні повноваження від влади метрополії і дозвіл жерців одного із загальногрецьких святилищ, він керував будівництвом нового міста та очолював його перший уряд.

1. Визначте основні причини Великої грецької колонізації. 2. Як ви розумієте поняття «колонія», «метрополія»? 3. Чому, на вашу думку, давні греки обрали Північне Причорномор'я як один із напрямків для переселення?

29.2. Господарство грецьких колоній на теренах України

У Причорномор'ї колонії засновували в основному два міста — Мілет і Мегари. Наприкінці VIII – на початку VII ст. до н. е. греки проникли у протоку Геллеспонт, а згодом виникла мегарська колонія Візантій на березі Боспору — протоки, яка вела в Чорне море.

Найважливішими мілетськими колоніями на північному узбережжі Чорного моря стали: а) **Борисфеніда** (у гирлі Дніпра на острові Березань); б) **Ольвія Понтійська** (у перекладі з грецької — «Щаслива», у гирлі Південного Бугу, на початку VI ст. до н. е.); в) **Тіра** (у гирлі Дністра), г) **Ніконій** тощо.

Греки активно освоювали береги Боспора Кіммерійського, де виникли **Пантікапей**, Мірмекій, Фанагорія, Гермонасса. На південному узбережжі Криму — **Феодосія**, на східному — **Керкінітида** (Євпаторія). Вихідці з Гераклеї Понтійської долучилися до заснування **Херсонеса Таврійського** (територія сучасного Севастополя).

Місто-колонія та його сільськогосподарська округа (хора) ставали осередком торгівлі та мистецького життя на території, де греки оселялися. Хора могла охоплювати значні терени і навіть інші поселення.

Грецьким полісам Причорномор'я доводилося налагоджувати мирні та ефективні стосунки з місцевим населенням (зокрема зі скіфами). Спочатку життя поселень еллінів

було доволі скромним. Перші мешканці Ольвії навіть змушені були будувати заглиблені житла, а не типові грецькі повноцінні будинки. Проте згодом більшість грецьких полісів Причорномор'я почали карбувати власні монети.

Монети античної Тіри

Імпортні амфори, в яких до Ольвії привозили оливкову олію та вино

Це сталося завдяки обміну і торгівлі із місцевим скіфським населенням. Скіфи експортували через колонії зерно, мед, віск, шкіри та інші сировинні товари, рабів. Не завжди стосунки з місцевим населенням були спокійними. Боспорське царство виникло в 480 р. до н. е. як союз полісів, які об'єдналися проти скіфської загрози.

Грецькі поліси Північного Причорномор'я активно торгували із метрополіями. Скажімо, особливо популярним був рибний соус, який експортували з Боспору. Афінські оратори у своїх промовах відзначали зерно, що надходило з Боспорського царства. Натомість у Тірі, Ольвії чи Херсонесі археологи знайшли численні рештки речей, імпортованих з інших грецьких територій.

Міста згодом оточили мурами. Будинки, храми та громадські споруди не відрізнити від тих, які греки будували в інших регіонах. Самі вони у своєму культурному розвитку були органічною частиною грецької *ойкумени* (освоєної землі), але про це ви дізнаєтеся в наступних розділах.

1. Перелічіть, які грецькі колонії було засновано на території сучасної України. 2. Опишіть, як ви уявляєте життя в античному місті. 3. У чому полягала особливість життя мешканців грецьких колоній на території України?

Машина часу

«Греки під Полтавою?»

Мешканці грецьких колоній на території України тісно контактували зі своїми північними сусідами. Так, у 2018 році українські археологи на скіфському могильнику в урочищі «Перещепине» біля Більська на Полтавщині виявили грецький античний перстень. На ньому зображена колісниця із парою коней, якими керує Ахілл. І таких артефактів знайдено чимало!

Античний перстень із зображенням Ахілла

1. Вправа «Туристичний маршрут античними поселеннями в Україні». У парах чи групах розробіть маршрут реальної чи віртуальної екскурсії до грецьких колоній на території України.

2. STEM-завдання «Давньогрецька торгівля».

https://cutt.ly/Uwq5vhCR

Онлайн-цікавинка:

Онлайн-фільм «Ольвія: найбільший античний поліс Причорномор'я»
https://cutt.ly/Owtj93jo

Корисна гра:

«Грецькі колонії на території України»
https://cutt.ly/Dwe1FFs6

Перевірте себе

1. Складіть запитання до тексту параграфа, починаючи кожне такими словами: Коли _? Що _? Хто _? Де _? Звідки ми можемо дізнатися про ___? Чому ___? Як ___? Який результат ___? Запропонуйте свої запитання в класі. **2.** Доберіть додаткову інформацію про унікальні поселення давніх греків в Україні. **3.** Складіть асоціативне гроно до теми параграфа. **4.** Розкажіть про щоденне життя мешканців грецьких колоній на території України. **5. Вправа «Лист додому».** Напишіть короткого листа рідним від імені давнього грека, який вирушив на пошуки нової батьківщини. Опишіть його враження та переживання від морської подорожі. **6. Вправа «Інтерв'ю».** Підготуйте перелік запитань для уявного інтерв'ю з мешканцем / мешканкою грецького поселення.

Розділ 3.
ЛЮДИНА, СВІТ ЇЇ УЯВЛЕНЬ ТА ІДЕЙ У ДОІСТОРИЧНУ ДОБУ ТА ДОБУ СТАРОДАВНЬОГО СВІТУ

§ 30. Перші світоглядні уявлення. Вірування та міфи

Згадайте...
— що таке суспільство, рід (родина);
— що таке міф;
— які міфи ви вивчали на уроках зарубіжної літератури.

Як ви розумієте... — значення слів «вірити», «уявляти»?

Чи знаєте ви, що...
— латинські слова religare («в'язати, прив'язувати») і relegere («йти назад, повертатися, обдумувати, збирати, споглядати, боятися») лежать в основі поняття «релігія»;
— мультфільми називають анімаційними фільмами (з латинського *anima* — душа і похідного французького *animation* — оживлення);
— міфи багатьох народів світу мають схожі сюжети?

30.1. Що таке світогляд?

Людина взаємодіє з природою та іншими людьми, керуючись своїми відчуттями й переконаннями, які виникають з отриманого досвіду. Те, як ми сприймаємо світ, як його бачимо, відчуваємо і розуміємо, зумовлює наші взаємини з оточенням. Цінності, знання, вірування, переконання, ідеали, уявлення про сенс життя визначають **світогляд** людини і суспільства. Розрізняють науковий, релігійний, мистецький і філософський (з грецької — «любов до мудрості») світогляди. Поєднання багатьох різнобічних поглядів у процесі пізнання та діяльності формує картину світу, притаманну тому чи іншому суспільству. Так, кожна конкретна епоха, кожна спільнота має «свою» картину (образ) світу, наповнену певним змістом. В основі цієї «моделі» може бути людина чи надприродні, невідомі сили.

Світогляд — загальна система поглядів щодо місця людини у світі і взаємовідносин із природою та суспільством.

Елементи світогляду	
Бачення світу	– визначає основу, першопочаток.
Відчуття світу	– формується досвідом (особистим та колективним).
Розуміння світу	– формується знаннями.
Споглядання світу	– зумовлюється емоціями та відчуттями.
Сприйняття світу	– залежить від цінностей (добро, краса, істина, справедливість, свобода, щастя тощо).

Особливий вид світогляду, що пов'язує людину з надприродними та духовними елементами, називають релігійним. Релігія — складне для тлумачення та розуміння поняття, оскільки дослідникам непросто охопити всю його глибину. Учених, які спеціалізуються на вивченні релігій, називають релігієзнавцями. Релігії цікавлять філософів, істориків, соціологів та інших фахівців, які досліджують суспільство.

В українських словниках можна побачити таке визначення: **релігія** — *віра, особлива система світогляду та світосприйняття конкретної людини або групи людей, набір культурних, духовних та моральних цінностей, що обумовлюють поведінку людини.* Європейські та американські фахівці звертають увагу на культурну складову. У відомому Вебстерському словнику вказано: релігія — соціально-культурна система визначеної поведінки та практик, моралі, переконань, світогляду, текстів, священних місць, пророцтв, етики чи релігійних організацій, яка загалом пов'язує людство з надприродними та духовними елементами.

Релігія — віра в існування надприродних сил та переконання в їхній здатності впливати на світ і людей.

1. Чому, на вашу думку, не існує «єдиної» картини світу?
2. Що впливає на формування різних типів світогляду?
3. Як ви розумієте поняття «релігія»?

30.2. Якими були найдавніші світоглядні уявлення?

Первісні люди були безсилі перед силами природи. Вітер, блискавки, повені, засуха, лісові пожежі жахали їх, але також викликали неймовірне захоплення. Пояснити причини цих явищ вони, використовуючи свої доволі примітивні технології, не могли, а знання обмежувалися переважно найпростішими побутовими уявленнями. Науки як явища тоді ще не існувало, отож людство осмислювало таємниці навколишнього світу на свій страх і ризик. Поступово утвердилося бачення, що над грізною природою, лютими дикими звірами панують якісь надпотужні сили, недосяжні для звичайної людини. Наші далекі пращури намагалися налагодити з ними зв'язок, задобрити й отримати таку бажану поміч. Вірили, що спеціальні дійства (ритуали) допоможуть у полюванні, захистять від небезпек, сприятимуть удачі.

Тотемний стовп, округ Анкоридж, Аляска, світлина Ханса Томпсона, 2021 рік

Кааба — будівля в м. Мекка, на стіні якої закріплено Чорний камінь — святиню, якій поклоняються мусульмани

Розвиток цих уявлень призвів до появи кількох типів перших вірувань, які називають тотемізмом, анімізмом, фетишизмом та магією. **Тотемізм** — *віра в існування надприродного зв'язку між родовою групою людей і певною твариною.* Наші далекі пращури могли оцінити міць ведмедя, сміливість вовка, прудкість оленя тощо, тож вважали, що родичання з ними дасть змогу опанувати хоча би частину їхньої сили. **Анімізм** — *уявлення про те, що*

світ населений невидимими духами (до прикладу, дух лісу, дух гори тощо). Поклоніння цим незримим заступникам давало надію на їхню вдячну відповідь у земному світі. Одночасно з'явився **фетишизм** — *вірування в надприродну силу окремих предметів*. **Магія** — *уявлення про спроможність людини силою думки чи виконанням ритуалів залучити надприродну силу на свій бік*. Усі ці первісні сприйняття навколишнього світу в дещо зміненій формі існують досі.

Машина часу

«Чінгачгук, Велика Змія». https://cutt.ly/V8tnSGz

1. *Чому, на вашу думку, сформувалася практика поклоніння силам природи?* ***2.*** *Первісні вірування називають проторелігійними. Дізнайтеся за допомогою додаткових джерел інформації значення частки «прото» і спробуйте пояснити таку узагальнену назву цих вірувань.* ***3.*** *Чи відомі вам прояви тотемізму, фетишизму та анімізму, що збереглися донині? Наведіть приклади.*

30.3. Міфи як відображення світогляду давніх людей

Розвиток цивілізацій зумовив перетворення в сприйнятті довколишнього світу. Мандрівники, торговці, воїни приносили відомості про інші краї та чужі звичаї. Поступово почала складатися міфологія.

Міф (у перекладі з давньогрецької «оповідь») — переказ, у якому втілено уявлення давніх людей про світ, його походження та будову. Міфологічний світогляд став продовженням уявлень людства про себе та своє минуле. Щоб пояснити невідоме, люди створювали міфи, які одночасно були і продовженням старих вірувань, і мали важливі нововведення. Міфологічний світогляд склався під впливом *тотемізму*. Кожен конкретний людський рід розумівся як колективна особа, що походила від єдиного спільного предка — тотема. Цей пращур уявлявся як напівбог чи бог, рідше — як священна тварина. Його діяння — героїчні. Йому допомагали або противились інші боги і напівбоги, що жили довкола (пригадаємо *анімізм*), він використовував особливу зброю чи інші предмети

(фетишизм), вчиняв особливі ритуали на користь собі та своїм друзям *(магія)*.

Міфи про...	тотемізм	анімізм	фетишизм	магія
☐ походження світу, небесних світил; ☐ появу людини; ☐ тотемних предків-покровителів та їхній вплив на життя людей; ☐ вмираючого і воскресаючого бога або героя; ☐ діяння героїв (часто близнюків з протилежними рисами), які облаштовують світ для людей; ☐ всесвітній потоп як кару богів; ☐ кінець світу і його відродження.				

Зазвичай, герой міфу мав людські риси (тобто був антропоморфним). У такий цікавий спосіб давні люди наближали свій рід до надприродного, намагалися стати частиною цього світу, але також — панувати над силами довкілля. Водночас міфологічний світогляд пов'язував людей з минулим. Тотемний предок вважався взірцем для людини, проте він «жив» колись, дуже давно. Тож виходило, що ідеали людства не в майбутньому, а в минулому. У цьому полягає секрет міфологічного уявлення про час, який став набувати ознак циклічності: рухаючись уперед, рід прагнув повернути назад, до покровителя.

Перші міфи передавали усно, оскільки писемності тривалий час не існувало. В одних «оповідях» пояснено, як було створено світ та все суще. Інші обґрунтовували встановлені в суспільстві звичаї, заборони та правила, вивищували окремі роди, доводячи їхнє право на владу. Такі перекази сприймали як правду, вони не потребували якогось доведення, бо описувані події часто розгорталися у світі далекого минулого. Сьогодні інколи слова «міф» та «легенда» використовують як синоніми. Проте героями міфів були постаті з надприродною силою, тоді як у легендах ідеться все ж про звичайних, хоча й видатних людей. Дослідники зауважили чимало схожих тем у міфах народів світу.

До найвідоміших «оповідей» належать міфи Давньої Греції. Вони відобразили нездійсненні бажання мешканців Еллади, мрії, які їм так і не вдалося втілити в життя.

Зокрема, в переказах ішлося про боротьбу та перемогу над силами природи (діяння Персея, Тесея та інших героїв), мандри в екзотичні країни крізь моря (подорожі аргонавтів чи поневіряння Одіссея), одвічне бажання літати (міф про Дедала та Ікара) і, безперечно, подолання смерті (міфи про лікаря Асклепія, що мав божественний дар). Важливу роль відігравали також «оповіді» про війну та подвиги. Ідеалом грецького суспільства був Геракл, непереможний воїн, напівбог і найсильніша людина на Землі. Міфи давньої Еллади популярні сьогодні, вони стали основою для багатьох фільмів та книжок сучасності.

***1.** Що таке міф? **2.** Розкрийте «секрет» міфологічного світогляду. **3.** Перелічіть героїв відомих вам грецьких міфів.*

STEM-завдання «Інсценізація»
https://cutt.ly/iwrgVKTP

Онлайн-цікавинка:
Віртуальний тур «Скульптури Парфенона » від Британського музею (скористайтеся Google Translate) https://cutt.ly/jwysOC6T

Корисна гра:
«Боги Давньої Греції» https://cutt.ly/J8erYsx

Вправа «Лепбук». Спільно в парах, групах чи індивідуально створіть лепбук богів та міфічних героїв Стародавнього світу.

Перевірте себе

1. Складіть запитання до тексту параграфа, починаючи кожне такими словами: Коли _? Що _? Хто _? Де _? Звідки ми можемо дізнатися про ___? Чому ___? Як ___? Який результат ___? Запропонуйте свої запитання в класі.
2. Складіть перелік проторелігійних вірувань. **3.** Створіть флешкарти «Найдавніші вірування». **4.** Організуйте «Літературну хвилинку». Проанонсуйте однокласникам / однокласницям ваш улюблений міф Давньої Греції. **5. Вправа «Сенкан».** Створіть сенкан «Міфи Давньої Греції». **6. Вправа «Дослідник».** Проаналізуйте відомі вам твори українського фольклору (колядки, веснянки, казки, легенди). Віднайдіть у них «сліди» давніх вірувань.

§ 31–32. Релігійний світогляд перших цивілізацій і поява світових релігій

Згадайте...
— де на території України знайдено найдавніше поховання, якому виду роду Homo воно належало;
— що таке світогляд, релігія.
Як ви розумієте... — значення понять «жертва», «сили природи»?
Чи знаєте ви, що...
— грецьке слово *theos* («бог») є основою термінів «політеїзм» (багатобожжя) і «монотеїзм» (єдинобожжя);
— одним із найдавніших та найпоширеніших релігійних уявлень була віра в існування життя після смерті?

31–32.1. Релігія: від поклоніння силам природи до віри в єдиного Бога

В уявленнях про світ та надприродні сили боги жили відособлено, лише інколи втручаючись у справи простих смертних. Існувала ієрархія (чітке підпорядкування) богів від верховного до підлеглих. Кожне божество було покровителем природних явищ, занять (торгівлі, полювання тощо) чи уявних середовищ (світу мертвих). Між ними існували любовні відносини, сімейні стосунки, ворожнеча та конкуренція. Ба більше, давніх богів і богинь наділяли людськими рисами характеру.

Поява перших вірувань зумовила зміни в поведінці людей і структурі давнього суспільства. Щоб вплинути на тотем чи задобрити духів, вдавалися до магічних ритуалів, використовували «священні» предмети, здійснювали символічні чи реальні «дарунки» (жертвоприношення). Люди помітили, що до одних «боги» прихильніші, ніж до інших, вірили, що їхні жертви мають більший успіх. Таких обранців долі стали називати **жерцями** — людьми, що виконували ритуали на честь надприродних сил. Ця «посада» перетворювалася на спадкову, і жерці отримали чималий вплив на життя спільнот.

Риби — один із головних символів раннього християнства, зображення III ст. н. е.

Жерці стежили за дотриманням **культу** — набору ритуалів та дій на честь божеств. Давні правителі ставали водночас верховними священнослужителями, так світська влада поєднувалась із духовною. Зазвичай, перші релігії були *політеїстичними*, тобто люди вірили в існування багатьох богів та богинь. Політеїстичні культи сьогодні називають **язичницькими**. Щоправда, згодом почали формуватися *монотеїстичні* релігії — вірування в єдиного Бога, який панує над цілим світом.

Культ — поклоніння предметам, реальним чи вигаданим істотам, релігійна обрядовість.

Язичництво — сучасна назва давніх вірувань, притаманних усім народам до формування християнства та інших світових релігій.

1. Хто такі жерці? 2. Чому, на вашу думку, виникли перші релігії? 3. Спробуйте пояснити, чому давні вірування були здебільшого політеїстичними.

31–32.2. Релігійні уявлення Давнього Сходу

Релігійні уявлення Давнього Сходу були насамперед язичницькими. В **Єгипті** божества могли набувати різного вигляду, зазвичай напівтваринного. Богом Сонця та загалом найважливішим божеством в Єгипті був *Ра* (Амон-Ра). Його зображали у вигляді людини із головою сокола, вважали, що він створив усе живе на землі. *Ізіда* була богинею-матір'ю, захисницею та помічницею нужденних (її змальовували як жінку з головним убором у вигляді трону). *Осіріс* навчив людей землеробству, садівництву та виноградарству, проте шанувався також як бог підземного світу і мертвих. Його уявляли як муміфіковану людину з головним убором із пір'я. *Тот* — бог знань, який дарував єгиптянам писемність, медицину та математику. Його зображували як людину із головою птаха ібіса.

Докладніше про тогочасні вірування єгиптян оповідають міфи. Так, злий *Сет*, утілення насильств та руйнувань, заманив брата Осіріса в пастку та підступно убив. Дружина Осіріса Ізіда знайшла тіло чоловіка та оживила його. У червні води Нілу міліли — тоді, вірили люди, Сет убив власного брата. Однак коли Ніл розливався, єгиптяни раділи — Ізіда повернула свого чоловіка до життя!

Осіріс, VI ст. до н. е.

Зображення Ісіди, XII ст. до н. е.

Руїни Луксорського храму, сучасне фото

На честь цих та багатьох інших богів та богинь Єгипту (усього їх було близько 2000!) зводили розкішні храми. Найвідоміші — Луксорський храм, храм Ізіди у Філах, храм Амона-Ра в Карнаку. Єгиптяни вірили в потойбічне життя. Вони вважали, що люди мають «ка», наше тіло, та «ба», що можна назвати «душею». Якщо зберегти їхню єдність, то померлому буде затишно в потойбіччі. Ось чому єгиптяни використовували бальзамування чи муміфікацію (щоби зберегти тіла померлих).

Так само політеїстичними були **вавилоняни**. Їхнім головним божеством був *Мардук*, що мав аж 50 різних титулів. Іноді його зображали зі своїм домашнім драконом. Не менш шанованими були *Еа*, бог мудрості та заклинань; *Шамаш*, бог сонця і бог правосуддя; *Іштар*, богиня кохання та війни; *Адад*, бог вітру, бурі та потопу. У віруваннях вавилонян особливе значення мали ритуальний догляд та поклоніння статуям. Вважали, що боги жили водночас у статуях, храмах та в природних силах, які вони уособлювали. Тому в разі загрози язичницькі скульптури вивозили

в безпечне місце, оскільки їх знищення віщувало правителям втрату божественного заступництва.

Богиня Іштар, барельєф, XXII ст. до н. е.

Ворота Іштар, Пергамон-музей, Берлін

Бог Мардук верхи на священній тварині

Із II тис. до н. е. почав формуватися **юдаїзм** — релігія єврейського народу. На відміну від інших тогочасних вірувань, вона була монотеїстичною, ґрунтувалася на вірі в єдиного бога-творця Ягве. Основні канони цього вірування відображені в Торі («Законі»). Тлумаченням давніх текстів та виконанням ритуалів займалися рабини (вчителі), які й сьогодні є головними опікунами єврейських релігійних громад в Ізраїлі та по всьому світу.

Стіна плачу — частина Єрусалимського храму, святині юдеїв, сучасна світлина

Ярмулка (кіпа, головний убір) і Менора (семисвічник) з колекції президента США Гаррі Трумена

***1.** Укладіть порівняльну таблицю «Боги Давнього Сходу». **2.** Визначте спільні та відмінні риси в релігійних уявленнях народів Давнього Сходу. **3.** Чому, на вашу думку, давні юдеї перейшли до монотеїстичного вірування?*

31–32.3. Вірування мешканців Давніх Китаю та Індії

***1.** На яких основних ідеях базується індуїзм? **2.** У чому полягає основна відмінність конфуціанства від інших відомих релігій давнього часу? **3.** Які вчення буддизму сприяли перетворенню цієї релігії у світову?*

https://cutt.ly/x8tnZb0

31–32.4. Язичництво в Давніх Греції та Римі

Давні елліни мали свої уявлення про формування світу. Колись, вірили вони, панував *Хаос* (безодня), і Всесвіт почав з'являтися від *Ероса* (сили любові). Богиня землі *Гея* народила циклопів і титанів, серед яких панував *Кронос*. Його владу повалив син *Зевс*, який став верховним богом, творцем і покровителем людей, богом-громовержцем. Своїм осідком він обрав гору Олімп на півночі Греції, тож усі верховні грецькі боги називались олімпійськими. Брат Зевса, *Посейдон*, правив морською стихією. Інший брат, *Аїд*, — потойбіччям, світом мертвих. Греки вірили, що Аїд вчинятиме над ними суд після смерті, відправляючи праведників до краю щастя та вічної весни, а грішників — у суворий пекельний Тартар.

Олімпійські боги та богині, барельєф, I ст. до н. е.

Шанували елліни також інших богів: воїна *Ареса*, красеня-митця та лікаря *Аполлона*, коваля *Гефеста*, пастуха, мандрівника та шахрая *Гермеса*. Головними олімпійськими богинями були: покровителька жінок і

шлюбу *Гера*, хліборобка *Деметра*, уособлення мудрості та ремесел *Афіна*, вправна мисливиця *Артеміда*, найвродливіша *Афродіта* й домашня господиня, богиня держави *Гестія*. Елліни наділяли своїх богів людськими характерами, тож вони сварилися, мирилися, заздрили. Спірні питання виносили на «суд богів», де богині могли разом голосувати проти волі братів та батьків-олімпійців.

Храм Юпітера в ліванському місті Баальбек

Римляни переймали релігійні вірування від багатьох народів (фінікійців, греків, етрусків). Остаточно їхні верховні боги зазнали впливу еллінів. Бог-громовержець став *Юпітером*, покровитель моря — *Нептуном*, потойбічного світу — *Плутоном*. *Вулкан* опікував ковалів, війною зайнявся *Марс*, *Аполлон* був покровителем мистецтва та лікування, *Меркурій* — богом пастухів, торговців та злодіїв. До вищих богів долучився також *Діонісій* — покровитель виноробства. Серед богинь виокремлювалися покровителька жінок *Юнона*, богиня землеробства *Церера*, полювання і диких звірів *Діана*, опікунка ремісників *Мінерва*, богиня краси і кохання *Венера*. Важливим та шанованим був культ домашньої берегині *Вести*. Її жриці-весталки, які походили зазвичай зі знатних сімейств, користувались особливою повагою в суспільстві. Якщо весталка зустрічала на вулиці засудженого до смерті злочинця, його звільняли. Після створення імперії почалось обожнення влади правителя, культ якого став обов'язковим для шанування як у столиці, так і у провінціях. Про імперії та їхніх правителів детальніше йтиметься в наступному розділі.

У Давній Греції та Давньому Римі богам зводили величні храми, де жерці підносили статуям дари й виконували жертвоприношення. У греків та римлян існувало уявлення, що боги обов'язково відгукнуться на прохання, якщо правильно звернутися й щедро їх винагородити. На честь богів проводили помпезні й видовищні змагання (наприклад Олімпійські ігри в Елладі) та інші святкування

(зокрема римські сатурналії, коли навіть раби могли сісти за один стіл зі своїми господарями).

***1.** Наведіть приклади найвідоміших грецьких богів. **2.** Доберіть римські відповідники до грецьких богів. **3.** Чому, на вашу думку, у Римській імперії обожнювали владу імператора?*

31–32.5. Зародження християнства

Ісус Христос зцілює жінку, малюнок із римських катакомб, IV ст. н. е.

Близько 63 р. до н. е. Римська імперія підкорила Палестину, історичну область у Західній Азії. Там поширились уявлення про кінець світу та прихід Спасителя — Месії. Особливої популярності набув Ісус Христос. Римські джерела сповіщають про нього небагато: Ісус (Ієшуа) походив із Галілеї, його проповіді швидко стали популярними. Значно повніше про нього написано в Євангеліях — кожній із перших чотирьох книг Нового Заповіту, які були укладені апостолами Матвієм, Марком, Лукою та Іоанном. Ісус навчав бути милостивими, смиренними, терпимими, доброчесними. Своїми чудесними діяннями він демонстрував велич єдиного Бога, що виразно відрізняло його вчення від інших політеїстичних культів Близького Сходу. Проти його популярності та впливу повстали юдейські священнослужителі — фарисеї. Вони засудили Ісуса до страти, а римський намісник Понтій Пілат схвалив цей вирок. Ісуса розіп'яли, але, згідно із біблійним Писанням, він воскрес на третій день та вознісся на небо, чим ще раз продемонстрував свою божественну суть.

Апостоли — учні та послідовники Ісуса Христа — поширили християнство по всій Римській імперії. Зокрема, апостол Петро проповідував його в Римі, апостол Андрій — у Малій Азії, Скіфії (Причорномор'ї) та Греції.

Кількість християнських громад зростала. Вони славили єдиного бога, спочатку збиралися на службу таємно, потім почали облаштовувати власні молитовні доми — церкви. Їхній стиль життя суперечив усталеним правилам Риму, тому що християни не визнавали язичницьких богів і, що важливіше, не поклонялися генієві римського імператора. Вони не вчиняли жертвоприношень та відмовлялися служити у війську («не убий!»). Влада розпочала проти них гоніння, які оберталися для вірян масовими стратами, усілякими утисками та поневіряннями. Щоби уберегтися, християни організовували свої таємні зустрічі в катакомбах — римських підземних похованнях.

Ісус Христос та апостоли, V ст. н. е.

Статуя Христа-Спасителя, м. Ріо-де-Жанейро, Бразилія, 2022 рік

Християнська віра міцніла і гартувалася. Станом на III ст. н. е. чимало мешканців Римської імперії вже були християнами, зокрема й представники еліти. На чолі християнських громад стояли єпископи. У часи кризи до єдинобожжя звернулися римські імператори. Зокрема, Константин Великий (272 – 337) у 325 р. скликав церковний собор у Нікеї. На ньому ухвалили Символ віри, відповідно до якого єдиний Бог виступав у рівнозначних іпостасях Бога-Отця, Бога-Сина і Святого Духа. Рішення собору закріпили визнання християнства на рівні із традиційними язичницькими культами. Лише наприкінці IV ст. вчення Ісуса Христа визнали єдиною релігією. Язичницькі капища, храми та жертовники почали знищувати. Сьогодні християнство — одна із монотеїстичних світових релігій, що є найпоширенішою у світі.

1. На яких ідеях базується християнство? 2. Чому, на вашу думку, християнство сьогодні є однією із найпопулярніших світових релігій? 3. Проаналізуйте основні етапи становлення християнства.

Машина часу

«Лідери думок».
Папа Іван Павло II і Далай-лама XIV.
https://cutt.ly/R8tnV6p

Вправа «Одна сторінка». Спільно в парах чи групах створіть інформаційну картку на одну сторінку про одну з давніх релігій. Подайте найважливішу інформацію. Доберіть відповідні ілюстрації, створіть схеми.

Онлайн-цікавинка:

3-Д модель гробниці Менни
(скористайтеся Google Translate)
https://cutt.ly/VwtSa7BW

Віртуальна мандрівка «Ізраїльський музей. Єрусалим» (скористайтеся Google Translate)
https://cutt.ly/J0QBFz9

Віртуальна мандрівка «Скарби національного музею Індії» (скористайтеся Google Translate)
https://cutt.ly/t0QNibG

Корисна гра:
«Найдавніші релігії»
https://cutt.ly/Y8er2vX

Перевірте себе

1. Складіть запитання до тексту параграфа, починаючи кожне такими словами: Коли _? Що _? Хто _? Де _? Звідки ми можемо дізнатися про ___? Чому ___? Як ___? Який результат ___? Запропонуйте свої запитання в класі.
2. Укладіть таблицю «Світові релігії». **3.** Розкажіть, яких давніх богів ви запам'ятали. **4.** Укладіть словник до теми параграфа. **5. Вправа «Займи позицію».** Визначте, чи залишаються актуальними сьогодні вчення світових релігій. Обґрунтуйте власну позицію. **6. Вправа «Дослідник».** Віднайдіть цікаву інформацію в додаткових джерелах про одну з давніх релігій. Поділіться нею з однокласниками / однокласницями.

§ 33. Духовний світ давнього населення України (практикум)

Згадайте...
— кого називають трипільцями, скіфами;
— хто мешкав у степах сучасної України в ранню залізну добу.
Як ви розумієте... — значення слів «культ», «богиня-матір»?
Чи знаєте ви, що...
— серед віднайдених трипільських артефактів вирізняються кількістю та розмаїттям жіночі глиняні статуетки;
— словом «баба» науковці називають кам'яну брилу (не кожну, щоправда)?

33.1. Теорія

I. Духовний світ трипільців
II. Вірування населення України раннього залізного віку
III. Вірування давніх слов'ян

https://cutt.ly/352oPfH

33.2. Практика

I. Орієнтуємося в історичному часі й просторі

1. Вправа «Скільки та коли?» Трипільське протомісто в Небелівці (Кіровоградська область) було відкрите в результаті досліджень, що проводив співробітник Уманського краєзнавчого музею, краєзнавець Василь Стефанович на початку 1960-х років. Із 2008 року на поселенні розпочала роботу україно-британська археологічна експедиція Інституту археології НАН України та Департаменту археології Даремського університету Великобританії. Цей спільний проєкт українських та британських учених має назву «Trypillia mega-site».

Макет-реконструкція трипільського храму в Небелівці

У липні-серпні 2012 року українсько-британська експедиція дослідила залишки трипільського храму — споруди розмірами близько 20 х 60 м. Основа конструкції двоповерхової споруди була виготовлена з дерева, потім обмазана глиною. Наразі це перша будівля таких розмірів, досліджена на поселеннях трипільської культури за понад 120 років проведення розкопок. У ній на першому поверсі було виявлено залишки семи вівтарів, підвищення-подіум завдовжки 18 м (на другому поверсі). Ширина головного входу зі східного боку становила 1,7 м.

(За матеріалами https://cutt.ly/8weQwNGn).

1.1. Визначте, скільки років тому розпочала роботу українсько-британська археологічна експедиція. 1.2. Скільки років минуло від початку роботи експедиції до віднайдення залишків храму? 1.3. У якому столітті В. Стефанович відкрив Небелівське протомісто? 1.4. Складіть власну історичну задачу за матеріалом параграфа. Запропонуйте її розв'язати в класі.

2. Вправа «Скіфські кургани: де і які?»
2.1. Випишіть, скориставшись мапою, назви найвідоміших скіфських курганів-поховань. 2.2. У яких сучасних областях України вони знаходяться?
Детальніше мапу можна розглянути тут:
https://cutt.ly/4wemNW5c

3. Вправа «Де? Коли?»
Заповніть таблицю «Вірування давніх мешканців України», зазначивши час існування та особливості релігійних уявлень.

II. Працюємо з інформацією історичного змісту

4. Вправа «Світовид».
4.1. Прочитайте про знахідку Збруцького ідола https://cutt.ly/w8tn0OL та перегляньте цей артефакт у 3-D проєкції (рубрика «Онлайн-цікавинка»).
4.2. Визначте, які релігійні уявлення давніх слов'ян відображає ця статуя.

Онлайн-цікавинка:
Збруцький ідол у 3-D (скористайтеся Google Translate для перекладу)
https://cutt.ly/60QN6Vf

III. Виявляємо повагу до гідності людини та соціальну активність

5. Вправа «Як уберегти?» Скіфські скульптури датуються VI–III століттям до н. е. і зустрічаються від Румунії до гір Кавказу. Переважно всі зображення скіфів передають бородатих чоловіків. У композиційно-художньому втіленні вони виконані примітивно. Це доволі дивно для народу, носія високохудожнього скіфського «звіриного стилю», вихованого на контактах із давньогрецьким класичним мистецтвом. Цей «парадокс» завжди дивував учених.

На стелоподібних корпусах скіфських статуй зазвичай зображені три-чотири предмети: ріг, сагайдак, кинджал-меч. Ріг поміщений у правій руці на рівні грудей, сагайдак — на лівій стороні, кинджал або меч — у лівій руці на рівні пояса.

На жаль, через неналежне зберігання, воєнні дії скіфські статуї перебувають у небезпеці.

5.1. Спробуйте пояснити «парадокс» скіфських скульптур.
5.2. Запропонуйте власні ідеї проєктів зі збереження скіфської спадщини.

Скіфські баби з колекції Кіровоградського обласного краєзнавчого музею, м. Кропивницький

Скіфська кам'яна статуя

§ 34–35. Освіта, наука і виховання в давніх суспільствах

Згадайте...
— що таке ремесло;
— на які касти поділялося суспільство індуїстів.

Як ви розумієте... — значення термінів «педагог», «граматика», «раб»?

Чи знаєте ви, що...
— санскрит (дослівно: «майстерно створена мова») — давня літературна мова, що сформувалася в Індії близько 3,5 тисяч років тому і використовувалася віддавна як мова науки і спілкування освічених людей;
— поняття «філософія» (з грецької — «любов до мудрості») означає науку про найзагальніші закони розвитку природи, суспільства та мислення, а також власне розмірковування стосовно чогось?

34–35.1. Освіта й виховання в Єгипті та Дворіччі

Давні єгиптяни дбали про освіту дітей. Від 7–8 років хлопчиків віддавали в школи, які працювали при храмах. За навчання платили, здебільшого харчами. Особливо почесною вважали професію писаря. Ремісничі професії зазвичай були спадковими, відповідне навчання здійснювали батьки. Так само могли навчати дівчаток, які робили успішну на ті часи кар'єру. Наприклад, перша відома у світі лікар-жінка Песечет працювала в Мемфісі ще в III тис. до н. е. Діти військових та навіть спадкоємці трону також навчалися в храмових школах.

Давньоєгипетське подружжя з дитиною, XIV ст. до н. е.

Навчання в єгипетській школі

Провідна роль у вихованні дітей **месопотамської цивілізації** належала сім'ї. Збірка законів вавилонського царя Хаммурапі, укладена у XVIII ст. до н. е., передбачала відповідальність батька за освіту і виховання синів.

Як і в Єгипті, у Межиріччі цінували роботу писарів. Писали різцями на глиняних табличках, тож школу письма (клинопису) називали **едуба** — «будинок табличок». Учитель виготовляв таблички-зразки з різноманітними списками і переліками. Учні («колеги» чи «брати») заучували (зубрили) їх і відтворювали в табличках-вправах. Практикували тілесні покарання. Більші едуби мали управителів, окремих учителів письма, математики, малювання, співу. Поруч займалися діти жерців, чиновників, інших мешканців. Навчали усному й письмовому перекладу з шумерської мови на аккадську і навпаки. У цьому двомовному регіоні поступово мовою спілкування стала аккадська, а шумерську тисячоліттями використовували в освіті. Випускники едуби мали знатися на законодавстві, релігійних ритуалах, уміти грати на музичних інструментах тощо. Знання математики застосовували для розрахунків землемірних робіт, нормування харчів на виробництві. Навчання було платним, для заохочення вчителів батьки учнів надавали їм додаткові дарунки.

Машина часу

«Загадки едуби».

Збереглися дві версії давньої шумерської загадки: 1) «недосконалий входить, досконалий виходить», 2) «злиденний входить, заможний виходить». В обох варіантах відповідь одна — едуба. Освіту сприймали і як спосіб розвитку людини, і як засіб досягнення матеріального добробуту, життєвого успіху. З текстів едуби дізнаємося про день школяра: «Учню, куди ти ходиш з раннього дитинства? — Я ходжу в школу. — Що ти робиш у школі? — Я вчу свою табличку, я розповідаю свою табличку, я пишу свою табличку…».

***1.** Що спільного було в освіті Єгипту і Межиріччя? **2.** Чому, на вашу думку, у суспільствах Давнього Сходу цінували роботу писарів? **3.** Яким умінням навчали в школах, а чого мали навчати батьки?*

34–35.2. Освіта й виховання дітей у Давніх Індії та Китаї

***1.** Чим різнилися виховання та навчання в послідовників індуїзму та буддизму? **2.** Яку роль відігравало сімейне виховання в Давньому Китаї? **3.** Чи всі діти в давніх суспільствах здобували однаковий рівень освіти? Від чого це залежало?*

https://cutt.ly/t52oNne

34–35.3. Як навчали та виховували в Давніх Греції та Римі?

Школи з'явилися в Елладі доволі пізно. Наприклад, героїв «Іліади» та «Одіссеї» виховували домашні вчителі. Ці безстрашні царі та воїни вільно читали, говорили яскраво та образно, знали древні сказання та переповідали міфи, розказували про свій рід, уміли співати та грати на музичних інструментах, зналися на ручній праці. У житті вони хотіли перевершити славу та діяння своїх батьків. Надалі розвиток грецьких міст-полісів VI–IV ст. до н. е. обумовив появу двох типів виховання: *спартанського* та *афінського*.

«Юні спартанці», художник Едгар Дега, 1860 рік

У Спарті (область Лаконія в Греції) головним завданням вважалася підготовка сильних, витривалих та мужніх воїнів. Місцеві діти до 7-ми років перебували при матерях, проте надалі здобували державну освіту. Їх виховували в беззаперечному підпорядкуванні старшим, виробляли звички ходити в простому та легкому вбранні, не користуватися взуттям, спати на жорсткому ліжку тощо. Письму та читанню дітей у Спарті навчали небагато. Красномовство теж не віталося — спартанець повинен був висловлюватися коротко (лаконічно), інколи із дотепом. Основну увагу приділяли фізичним вправам, витривалості, військовим навичкам. Разом із

юнаками бігали, навчалися боротьби, метали диски та списи спартанські дівчата.

В Афінах (область Аттика в Греції) дітей до 7-ми років також виховували матері. Надалі їх передавали під опіку **педагогів** — домашніх рабів, що супроводжували своїх вихованців до школи, а потім забирали додому. Хлопчики навчалися переважно в кількох учителів. Спочатку — читання, письма та лічби, потім — музики та фізичних вправ. З 12-ти років здобуття знань ставало платним — література, красномовство, поезія, мистецтво були доступні не всім. Атлетичні вправи та військова служба робили з юнака повноцінного громадянина Афін. Надалі він міг вивчати мистецтво *діалектики* (вміння правильно міркувати), проте це було доступно лише тим, хто розраховував на політичну кар'єру. Дівчатка в Афінах виховувалися та навчалися вдома. Матері вчили їх господарювання, основ медичних знань. У заможніших сім'ях дівчата з дитинства також допомагали вести домашнє господарство, вміли наглядати за рабами.

Дівчина читає, римська бронзова статуетка за елліністичним зразком, I ст.

Навчання дітей у **Давньому Римі** залежало від можливостей їхніх батьків. Найбідніші верстви населення навчали та виховували дітей удома, передаючи знання про своє ремесло. Дівчатка майже без винятків навчалися вдома. Хлопчиків із 7-ми років віддавали до **людоса** — початкової школи. Зазвичай, учителями тут були вільновідпущеники (колишні раби) з Еллади, які навчали письма, читання та простої лічби. Надалі заможніші батьки наймали домашніх учителів, які ознайомлювали учнів із геометрією, музикою, історією. Можна було також вчитися в **граматиці** — середній школі, де за освіту потрібно було платити. Для римлян ознакою освіченості було знання грецької мови, тож чимало політиків та видатних ораторів відправляли своїх наступників на навчання в Грецію, де ті досконало опановували *риторику* — мистецтво публічних виступів.

Дев'ять муз — покровительки мистецтв та наук, римський саркофаг, I ст. до н. е.

***1.** Кого в Давній Греції називали «педагогом»? **2.** Чим різняться афінська та спартанська системи виховання? **3.** Які висловлювання називають «лаконічними»? Звідки походить цей термін?*

34–35.4. Наукові знання та винаходи цивілізацій Давнього Сходу

Бажання людини зрозуміти довколишній світ сприяло виникненню наукових знань. Єгиптянин **Імхотеп**, який був вищим чиновником при дворі фараона Джосера (2630–2611 рр. до н. е.), запропонував зводити ступінчасті піраміди. Його лікарські знання та вміння були відомі далеко поза межами рідного Єгипту. Греки шанували його як покровителя медицини Асклепія, й самі єгиптяни згодом повірили, що Імхотеп був сином бога Пта.

Ступінчаста піраміда фараона Джосера, сучасна світлина

Імхотеп був жерцем. Саме представники цього стану насамперед були носіями наукових знань. Вони вивчали астрономію, складали календарі та перші мапи зоряного

неба, проте часто астрономія розвивалася поруч із астрологією. У Вавилоні астрономами були особливі писарі, які спостерігали за рухом зірок і планет. Вони записували свої спостереження, а потім розповідали цареві про те, як побачені на небі знамення можуть вплинути на майбутнє держави.

Водночас майстри та ремісники мали власні секрети. Єгиптян вважають винахідниками скла, яке вони навчилися виготовляти із розігрітого в печі піску. Важливими були будівельні таємниці. Знання геометрії й точні обчислення давали змогу єгипетським архітекторам зводити вічні піраміди. Так само вавилонські знавці математичних обрахунків будували величні і священні вежі-зикурати, на вершинах яких, як вважалося, жили боги.

Вавилонський астроном

«Човен Хеопса», світлина Бертольда Вернера, 2010 рік

Шовк, візерунок на тканині, IV ст. до н. е.

Оскільки річка Ніл відігравала особливу роль у житті єгиптян, будівництво кораблів було вкрай важливим. Єгиптяни майстрували човни з ліванського кедра і навіть з очерету-папірусу. Цікаво, що човен із папірусу зміг переплисти Атлантичний океан (експедиції Тура Хеєрдала 1960 і 1970 років)! Археологи зуміли реставрувати віднайдений біля піраміди Хеопса (Хуфу) човен, конструкція якого відома із зображень у гробницях, що ілюструють загробну подорож фараона до бога Сонця Ра.

Вагомими були досягнення науковців у Давньому Китаї. Місцеві лікарі піклувалися про здоров'я пацієнтів за допомогою чаю, кореня женьшеню та багатьох інших цілющих рослин, масажу та голкотерапії. Не меншими були знання з астрономії: китайські мудреці відкрили та описали близько 800 зірок. Знаменитим стало винайдення паперу і компаса. Водночас погляд мудреців був спрямований на розуміння місця й завдання людини. Поруч із *конфуціанством,* розвивався *даосизм*. Філософ **Лао-Цзи** (604 – 531 рр. до н. е.) вважав, що речі та люди з'являються завдяки особливому шляху — «дао». Цей шлях неосяжний для розуміння, тому слід стати ближчими до природи, відмовитися від наукових знань на користь інтуїції.

***1.** У яких сферах, окрім будівництва пірамід, застосовували математичні знання? **2.** Як були пов'язані наукові знання та технічні досягнення давніх цивілізацій Сходу? **3.** Чому, на вашу думку, жрець Імхотеп знався водночас на медицині й будівництві? Обґрунтуйте свої міркування.*

34–35.5. Як розвивалася наука в Давніх Греції та Римі?

Задумливий Архімед на уявному портреті Доменіко Фетті, XVII ст.

Мешканці Еллади відомі науковими досягненнями. Своїми здобутками прославився математик та філософ **Піфагор** (570 – 497 рр. до н. е.), чий внесок у науку досі не втратив свого значення (теорема Піфагора). Вважають, що слово «філософ» («той, хто любить мудрість») запровадив саме він. **Архімед** (287 – 212 рр. до н. е.) відзначався інженерними здобутками, знаннями з фізики (закон Архімеда), математики. Його ім'я прославилося завдяки службі в правителя Сиракуз — грецького міста на острові Сицилія. Свої знання він використовував

для створення військових метальних машин, винайдення гвинтового насоса, розробки систем важелів і гвинтів, які давали змогу піднімати вантажі. Начебто він одного разу сказав: «Дайте мені точку опори — і я зрушу цей світ!». Видатним цілителем V ст. до н. е. був **Гіппократ**, «клятва» якого стала символом вірності лікаря своєму обов'язку.

Біля витоків історії знаходилися вже відомі вам **Геродот** та **Фукідід** (460 – 390 рр. до н. е.). Останній спробував пояснити вчинки людей не волею долі чи богів, а їхніми особистими поглядами. Філософську науку в V ст. до н. е. розвинув **Сократ**, який твердив, що можливості людського пізнання обмежені, але істини існують. У IV ст. до н. е. його послідовник та засновник афінської Академії (філософської школи) **Платон** вважав, що світ створений за божественним задумом і пізнати його неможливо. **Арістотель** (384 – 322 рр. до н. е.) одним із перших спробував обґрунтувати уявлення про душу.

Давні римляни чимало запозичили з Еллади. Як і греки, вони були чудовими архітекторами, близько I ст. до н. е. винайшли *бетон*, що дало змогу зводити помпезні будівлі. До того ж, римським досягненням стали *кам'яні дороги* на бетонній основі. Усього таких магістралей археологи віднайшли понад 300, деякі римські шляхи і досі використовують для руху сучасних автомобілів. Інженерна думка Давнього Риму втілилася в системі водогонів (акведуків), будівлях терм (міських лазень), амфітеатрів. Побутує думка, що «акведуки приходили туди, куди приходив Рим». Окрім того, водогони будували в Ассирії, Єгипті, Індії, Персії, у Греції.

Конструкція акведука

Важливу роль відігравала юриспруденція. Римське право й досі використовують. Поняття приватної власності, суду присяжних, контрактів, заповітів, корпорацій базуються на принципах, що сформувалися в ті далекі часи.

***1.** Назвіть осіб, які є найяскравішими представниками науки Давніх Греції та Риму. **2.** Якими технічними досягненнями славилися давні римляни? **3.** Дізнайтеся походження крилатого вислову «всі дороги ведуть до Рима». Розгляньте мапу «Давній Рим» на стор. 144. Як, на вашу думку, розвиток держави пов'язаний зі створенням водогонів, доріг, каналів тощо?*

Онлайн-цікавинка:
3-D модель «Римський акведук»
https://cutt.ly/x0QMGRj

Корисна гра:
«Видатні науковці старовини»
https://cutt.ly/5we1iXDb

1. Вправа «Колаж». Спільно в парах чи групах створіть колаж із основних наукових досягнень Стародавнього світу.

2. STEM-завдання «Клепсидра. Водяний годинник».
https://cutt.ly/88dcAiL

Перевірте себе

1. Складіть запитання до тексту параграфа, починаючи кожне такими словами: Коли _? Що _? Хто _? Де _? Звідки ми можемо дізнатися про ___? Чому ___? Як ___? Який результат ___? Запропонуйте свої запитання в класі.

2. Доберіть власні приклади застосування в наш час знань та винаходів населення Давніх Сходу, Греції та Риму.

3. Укладіть «каталог» наукових та технічних досягнень цивілізацій Стародавнього світу. **4.** Складіть таблицю «Освіта та виховання в давній час». **5. Вправа «Уявне інтерв'ю».** Підготуйте запитання для уявної пресконференції з діячами науки Античності. **6. Вправа «Давні конструктори».** Віднайдіть у додаткових джерелах інформацію про роботу найдавніших механізмів. Спробуйте відтворити їх із підручних матеріалів.

§ 36–37. Літературні пам'ятки Стародавнього світу. Бібліотеки

Згадайте...

— де сформувались ієрогліфічна та клинописна писемні системи;
— які матеріали для письма використовувало людство;
— як називають систему письма, створену фінікійцями.

Як ви розумієте... — твердження «література є продуктом писемності»?

Чи знаєте ви, що...

— література (від лат. litterae — буква, літера) — спосіб передачі думки і досвіду через письмо;
— розрізняють наукову (зокрема технічну, навчальну, науково-популярну, довідкову) та художню літературу, яку вважають видом мистецтва?

36–37.1. Літературні пам'ятки давнини

Стела шулік, реконструкція

Фрагмент напису на Стелі шулік

Як вам уже відомо, писемність виникла на рубежі IV і III тисячоліть до н. е. Саме з тих часів у Дворіччі (Месопотамії) збереглися короткі написи, пов'язані з будівництвом каналів, храмів. Згодом обсяг написів зростав, у них згадані імена правителів, війни, описані події. Такі написи ставали щораз докладнішими, образними. Їх уже можна сприймати як найдавніші літературні пам'ятки. Мабуть, найдавнішим описом битви є напис на Стелі шулік правителя міста Лагаш, що дійшла до нас із XXV століття до н. е.

Із написів, поширених у Шумері, а згодом у Вавилоні, дізнаємося про підготовку та хід будівництв, оздоблення будівель, матеріали для будівництва, привезені з інших країв. У приватних будинках Дворіччя також знайдено чимало літературних текстів, отже, писемними були не лише жерці та чиновники-писарі.

Серед власне літературних шумерських і загалом давньосхідних пам'яток переважають релігійні тексти: гімни, молитви, псалми, заклинання, погребальні та весільно-обрядові пісні. Окремо слід виділити «плачі» — твори про різноманітні лиха: ворожі набіги, руйнування.

Богослужбові тексти — гімни, у яких оспівують якесь божество, розраховані на групове виконання, часто містять цінні історичні відомості, особливо коли твір присвячено правителю, владу якого вважали божественною.

Стела з аккадським написом, XI ст. до н. е.

Збереглися назви 87-ми шумерських літературних творів, з них лише приблизно третина текстів уціліли. Серед них збірки з прислів'ями, афоризмами, анекдотами, притчами і казками. Одним із найдавніших літературних творів людства та найбільшим твором, написаним клинописом, є «Епос про Гільгамеша», або поема «Про того, хто бачив усе».

Додатковий матеріал про літературні пам'ятки давнини тут: https://cutt.ly/18dcBHl

1. Як виникла література? 2. Наведіть докази поширення писемності серед населення Дворіччя. 3. Перелічіть найдавніші літературні твори мешканців Месопотамії.

36–37.2. Бібліотеки

Найдавніша з віднайдених бібліотек існувала ще в 2500 р. до н. е. при храмі в місті Ніппур (Месопотамія). У ній була зібрана величезна колекція глиняних табличок. Цю книгозбірню також використовували для навчання учнів при храмовій школі.

Окрім храмових бібліотек, існували також палацові — книгозбірні правителів. Наприклад, бібліотека хетського царя Хаттусіліса III налічувала 11 тисяч клинописних табличок. Серед них царські послання, звернення, літописи, ритуальні тексти і навіть рекомендації по догляду за кіньми.

Однією з найбільших бібліотек глиняних табличок вважають бібліотеку ассирійського царя Ашшурбаніпала (VII ст. до н. е.). Її було віднайдено в місті Ніневія. Припускають, що в цій книгозбірні зберігалося від 10-ти до 30-ти тисяч глиняних книг. Кожна книга-табличка мала печатку «Палац царя царів». Такі книги зберігались у спеціальних глиняних глечиках і були впорядковані на окремих поличках за темами.

У єгипетських бібліотеках, які зазвичай існували при храмах і палацах, зберігали сувої папірусів. Доступ до книг-папірусів мали тільки фараони, жерці, знатні люди.

Перша *публічна бібліотека* заснована в Давній Греції. Поширеними стали і приватні (особисті) бібліотеки давніх греків. Однією з найбільших була книгозбірня Аристотеля, яка налічувала близько 40-ка тисяч книг. Власне в період Античності з'явилось і саме слово «бібліотека» від грецьких слів «biblion» (книга) та «theke» (сховище).

Таблички з бібліотеки Ашшурбаніпала, із колекції Британського музею

Графічна інтерпретація вигляду Александрійської бібліотеки

Александрійська бібліотека, заснована царем Єгипту Птолемеєм, стала найбільшим центром культури та науки античного світу. У ній працювали відомі вчені Ератосфен, Зенодот, Аристарх, Каллімах.

Бібліотеки Давнього Риму виникли в I ст. до н. е. Згодом їх налічувалося близько 28-ми. Римські бібліотеки також виконували функцію скрипторію — місця для переписування книг.

***1.** Які функції виконували найдавніші бібліотеки? **2.** Наведіть приклади найбільших бібліотек Стародавнього світу. **3.** Як ви розумієте значення слів «бібліотека», «скрипторій»?*

Машина часу

«Незвичні бібліотеки сьогодення».

У сучасному світі є безліч бібліотек. Щоб доступ до книг був у всіх людей, навіть створили пересувні бібліотеки. Так, у важкодоступні регіони Африки книги довозять на віслюках або верблюдах, а слони допомагають привезти книги в найвіддаленіші куточки Лаосу та Таїланду. А ось у чеському місті Брно діє бібліотечний трамвай, пасажири якого можуть безкоштовно завантажити електронну книгу за допомогою QR-кодів.

36–37.3. Література Давнього Єгипту

Папірус Давнього Єгипту

Літературна спадщина Давнього Єгипту — багатожанрова та різноманітна. Найдавніші твори — це поховальні тексти, релігійні гімни, вірші, листи. Тільки згодом виникла оповідна література: «Казка про двір царя Хеопса», «Казка про Правду і Кривду», «Красномовний селянин», «Сказання Сінухе», «Історія про взяття Іоппії», «Казка про приреченого царевича», «Повість про двох братів» тощо.

Важливу роль відігравали різноманітні біографічні та автобіографічні тексти, з яких можна дізнатися про перебіг військових подій, історичні факти Давнього Єгипту.

Єгипетська література багата на повчання, бесіди, діалоги, пророцтва. Також єгиптяни започаткували твори міфологічного характеру, схожі на байку. Головними героями таких оповідей є тварини. Наприклад, байка про

кішку і шуліку, лева та мишу. Кожна оповідь завершувалася поясненням — мораллю. Відгомін давньоєгипетської літератури можна відшукати у творах давньогрецьких та арабських авторів.

***1.** Які літературні жанри побутували у давньоєгипетській літературі? **2.** Наведіть приклади найвідоміших творів оповідного характеру. **3.** У чому полягає основна особливість байок?*

36–37.4. Біблія — «Книга книг»

Фрагмент біблійного тексту на папірусі (найстаріший із папірусів Бодмера), близько 200 р. н. е.

Одним зі світових літературних шедеврів є Біблія. Її поява пов'язана з історією єврейського народу. Слово «біблія» походить від назви фінікійського міста Бібл. Мешканці Бібла першими в Передній Азії почали виготовляти папір. А книги з такого паперу називали біблами чи бібліями. Традиційно Біблія складається з двох основних частин: Старого та Нового Заповітів. У Старому Заповіті ви можете прочитати оповіді про створення світу, вигнання перших людей з Раю, переселення єврейського народу в Ханаан та інші славні та трагічні події історії єврейського народу. Новий Заповіт розповідає про народження, життєвий шлях та смерть Ісуса Христа. У Біблії віднайдете цінну інформацію з історії народів Близького Сходу.

Біблія — священна книга християн.

***1.** Звідки походить назва «Біблія»? **2.** Із яких частин складається Біблія? **3.** Яку інформацію можна відшукати в Біблії?*

36–37.5. Літературні надбання Давніх Індії та Китаю

Веди

Найдавніші тексти індійської літератури, що збереглися, — «Веди», зокрема «Ригведа». Це збірки священних текстів, гімнів, пісень, молитов.

Особливе значення посідають поеми «Рамаяна» та «Махабхарата». У «Махабхараті» відображено відголосок міжплемінної війни: царі ведуть боротьбу за владу за допомогою богів. «Рамаяна» описує численні пригоди царевича Рами. У цих поемах збережено елементи давніх індійських казок, сказань, текстів.

Значне місце в індійській літературі належить буддійським творам — джатакам. Джатаки — це розповіді про життя Будди. Вони написані як прозою, так і віршами. Часто в них є повчальна кінцівка.

На межі ер в Індії зародилася авторська поезія. Найвідомішими авторами того часу вважають Калідасу, Бгартріхарі. Були створені також драматичні твори «Глиняний візок», «Шакунтала».

Зародження літератури Давнього Китаю пов'язують із давніми пророцтвами, записаними на кістках, панцирах і черепах. Згодом з'явилися поетичні, історичні та філософські тексти.

Твори Конфуція стали класикою для давньої китайської літератури. Його праці зібрано в класичний конфуціанський канон «У-цзін».

Одним із найвідоміших поетів давнього часу став Цюй Юань, а Сима Цянь написав історичний трактат «Історичні записки».

Бамбукові дощечки із цитатами творів Конфуція

1. Чому поеми «Махабхарата» та «Рамаяна» вважають перлинами давньоіндійської літератури? 2. Наведіть приклади найдавніших творів Індії та Китаю. 3. Порівняйте особливості розвитку літератури Давніх Індії та Китаю.

36–37.6. Літературна спадщина Давніх Греції та Риму

Становлення давньогрецької літератури пов'язане з іменем поета Гомера, автора поем «Іліада» та «Одіссея». У цих творах описується перебіг Троянської війни та довгі мандри до рідного острова Ітаки одного з героїв війни, Одіссея. А ось у поемі «Теогонія» іншого давньогрецького автора, Гесіода, розповідається про походження богів та світу.

Значного поширення в Греції набула поезія. Високо цінували твори Сапфо, Анакреонта, Алкея. Поетичні твори виконували під звуки ліри чи флейти. Звідси й походить термін «лірика».

Із V ст. до н. е. популярності набули драматичні твори. Трагедії Есхіла, Софокла, Еврипіда вважають шедеврами давньогрецької драматургії.

Літературні традиції Греції запозичили в Давньому Римі. Всесвітньо відомими сьогодні є імена римських поетів Вергілія, Горація, Овідія. Авторству Вергілія належить поема «Енеїда» про мандри Енея від Трої до Італії та його боротьбу з місцевим царем Латином.

Прозові твори, філософські діалоги на різноманітні теми, поеми, праці з ораторського мистецтва створив ще один відомий давньоримський діяч Цицерон.

Гомер, погруддя, IX ст. до н. е.

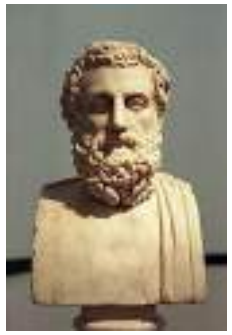

Есхіл, погруддя, 30 р. до н. е.

Пам'ятник Овідію у м. Києві

Історичну працю «Історія від заснування міста» написав Тит Лівій. Над нею автор працював 40 років! Ще одним відомим автором історичних творів, зокрема «Анналі» та «Історія», був Тацит.

Поширення християнства вплинуло на розвиток римської літератури. Популярності набули біблійні сюжети.

1. Які літературні жанри існували в Давній Греції? 2. Чому сюжети поем «Іліада» та «Одіссея» популярні в наш час? 3. Охарактеризуйте розвиток літератури Давнього Риму.

Онлайн-цікавинка:

«Рамаяна: візуальна історія» (скористайтеся Google Translate) https://cutt.ly/l0Q1dmD

Корисна гра:

«Літературні шедеври давнього часу» https://cutt.ly/8wysKGqM

1. Вправа «Буктрейлер». Спільно в парах чи групах створіть буктрейлер до відомих творів літератури періоду давньої історії.

2. STEM-завдання «Класна бібліотека».

Матеріали: ґаджет; доступ до інтернету.

Алгоритм виконання: 1. Об'єднайтеся в групи. 2. Підберіть цікаві для читання твори одного із регіонів Стародавнього світу. 3. За допомогою онлайн-програми створіть QR-коди із покликаннями на електронні тексти цих творів. 4. Укладіть каталог творів вашої класної бібліотеки. 5. Запропонуйте однокласникам / однокласницям прочитати один із творів, скориставшись QR-кодом. 6. Обговоріть враження від прочитаних книг.

Перевірте себе

1. Складіть запитання до тексту параграфа, починаючи кожне такими словами: Коли _? Що _? Хто _? Де _? Звідки ми можемо дізнатися про ___? Чому ___? Як ___? Який результат ___? Запропонуйте свої запитання в класі. **2.** Доберіть власні приклади літературних творів Стародавнього світу. **3.** Складіть таблицю «Література народів Стародавнього світу». **4.** Розкажіть, про кого з літературних діячів ви хотіли б отримати додаткову інформацію. **5. Вправа «Ілюстратор».** Створіть ілюстрацію до сюжету одного із літературних творів. **6. Вправа «Каталог».** Укладіть каталог найвідоміших літературних пам'яток Стародавнього світу.

§ 38–39. Мистецтво та архітектура первісної доби та давніх цивілізацій Сходу

Згадайте...

— хто й для чого побудував піраміди;

— які археологічні знахідки вчених свідчать про існування мистецтва в первісних людей.

Як ви розумієте... — значення слів «петрогліф», «монумент»?

Чи знаєте ви, що...

— найдавнішою єгипетською пірамідою вважають піраміду Джосера, яка була побудована в некрополі Саккара в XXVII столітті до нашої ери; піраміда Хеопса є найбільшою, її первинна висота становила 146,5 метра, а теперішня дорівнює 138,8 метра;

— у Біблії згадується про те, що жителі Вавилона спробували побудувати вежу до небес, за що були покарані Богом; у Месопотамії дійсно було побудовано низку високих споруд, зикуратів; у них проводили релігійні обряди, а з вершин веж вели астрономічні спостереження; найвищий зикурат заввишки 90 метрів?

38–39.1. Поява первісного живопису

У Європі та багатьох інших частинах світу за житла людям були печери. Тож відтворення сцен полювання і життя тварин (оленів, бізонів, коней) перетворилося на особливий печерний живопис. Малюнки з однаковою тематикою знайдено в різних куточках нашої планети — це може свідчити на користь спільного коріння людства. Можливо, що вони мали релігійне значення (як свого роду символічні жертвоприношення), проте їхню суть розгадати поки що неможливо.

Перші твори печерного живопису з'явилися близько 40–30 тис. років тому. Випадкове відкриття цих пам'яток стало подією. Наприкінці XIX ст. було відкрито **печеру Альтаміра** (Іспанія). Її стіни та склепіння прикрашали безліч малюнків. Пам'ятка, краси якої ще світ не бачив, вразила першовідкривачів та дослідників. Деякі навіть засумнівалися в істинності скельного живопису, звинувачуючи один одного у фальсифікаціях. Однак сьогодні доведено, що печеру використовували для життя від 36,5 тис. років тому й остаточно покинули лише 13 тис. років тому. Схожа історія відома й про **печеру Ласко** у Франції, відкриту в 1940 р. Її стіни прикрашають 1900 малюнків, створених близько 18–15 тис. років тому.

Урядовці Іспанії в печері Альтаміра, світлина Фернандо Кальво, 2019 рік

Для малювання наші предки використовували фарбу, яку отримували із розтертих камінців та рослинного соку. Їм були відомі кольори, хоча трапляються й монохромні зображення. За знаряддя для живопису правили кістки тварин, загострені шматочки вохри тощо. Один із таких «олівців» археологи віднайшли в Англії та датували щонайменше у 7 тис. років.

Європейськими «картинними галереями» скельного живопису називають печери у Франції (Ле Комбатель, Фон де Гом, Ле-Труа-Фрер), Україні («Кам'яна Могила», що в Запорізькій обл.), Індонезії (острів Сулавесі), Австралії, де віднайдено зображення кенгуру, якому понад 17 тис. років. Поступово люди поруч із зображеннями сцен дикої природи почали малювати себе.

Машина часу

1. «Наскельні малюнки "Кам'яної Могили"».

2. «Мегаліти світу і України».

https://cutt.ly/f8dc98l

1. Які матеріали для малювання використовували давні збирачі і мисливці? 2. Де збереглися найдавніші «картинні галереї»? 3. Чому, на вашу думку, серед зображень, що дійшли до нас із найдавніших часів, переважають сюжети з тваринами, зокрема полювання? Відповідь обґрунтуйте.

38–39.2. Образотворче мистецтво та архітектура Давнього Єгипту

Перше, що спадає на думку, коли говоримо про культуру Єгипту, це піраміди. Але насправді ця давня

цивілізація залишила в історії значно ширшу, неповторну та яскраву, палітру пам'яток. Єгиптяни першими освоїли техніку монументального будівництва, започаткували використання колон.

Розкопки Сфінкса в Гізі, між 1873 і 1895 роками

Усі піраміди Гізи, 2007 рік

На західному березі Нілу, на краю пустелі Сахара кілька тисячоліть височіють кам'яні гробниці фараонів. Найбільшою серед пірамід є усипальниця Хеопса, розташована поблизу Гізи, передмістя сучасної столиці Єгипту, міста Каїр. Це єдине із Семи чудес світу, яке збереглося до наших днів. Зазвичай спорудження цих велетенських гробниць починали навесні. До нього залучали селян, яких змушували виконувати так звані «царські роботи» (на користь держави або фараона). Будівництвом керував підготовлений жрець-архітектор. Обирали місце, готували міцний фундамент під споруду. Для цього по всій поверхні скелястого плато створювали систему неглибоких каналів, наповнених водою. Рівень води слугував позначкою для горизонтальної лінії, вище якої робітники зрубували скелясту породу, заздалегідь осушивши канал.

Для створення каркасу піраміди використовували велетенські блоки вагою понад 2 тонни кожен. Їх заготовляли в кам'яних кар'єрах і відвозили в долину. Ззовні піраміду щільно обкладали білосніжними плитами. Усередині піраміди було ціле сплетіння кімнат з потаємними ходами. Саркофаг із забальзамованим тілом фараона (мумією) містився в поховальній кімнаті. Поруч клали коштовності, одяг, принесених у жертву рабів і тварин.

Піраміди будували протягом XXVIII–XXV ст. до н. е. Їх спорудження було важкою та дорогою справою. Не всі фараони могли собі дозволити такі поховальні споруди, тому використовували інший тип гробниць, які вирубували в скелястих поверхнях.

Цариця Нефертіті та її діти, деталь вівтаря, 1345 рік до н. е.

Погруддя Нефертіті, дружини фараона Ехнатона

Похоронна маска фараона Тутанхамона

На жаль, більшість поховань розграбовано ще тисячі років тому, але залишилися настінні малюнки та скульптури, а також зображення, вирізьблені в камені, якими прикрашали гробниці. Єгипетські митці досягли особливої майстерності у створенні скульптур людей, у які, за віруваннями, поселялася душа померлого. Правила скульптурних зображень людей і богів були дуже суворими і незмінними впродовж тисячоліть. Збереглося чимало статуеток з дерева, алебастру. Їх використовували в ритуалах, а фігурки рабів і тварин клали в гробниці. Єгипетські художники майстерно відтворювали навколишню природу, а щоб підкреслити могутність фараонів, їх малювали вищими від усіх навколо.

Такими ж вражаючими, як піраміди, є побудовані давніми єгиптянами храми. Найзнаменитіші серед них — Карнакський та Луксорський, неподалік міста Фіви, які присвячені богу Амону. Протягом півтори тисячі років храм у Карнаку був головною святинею єгипетської держави.

Храм у Карнаку. Сучасний вигляд

Розміри храму становлять близько 40-ка гектарів. Він складається з численних споруд, так званих капел, кожна з яких присвячена окремому правителю. Наприклад, Червона капела побудована за правління Хатшепсут і містить зображення з її коронації. Центральною частиною Карнакського комплексу є храм Амона-Ра з величезною колонною залою.

***1.** Опишіть, як відбувалося будівництво пірамід. **2.** Відгадайте загадку, яку чудовисько-сфінкс (за грецькою легендою, з тілом лева, головою жінки, хвостом змії і крилами орла) задавало подорожнім: «Хто з живих істот вранці ходить на чотирьох ногах, вдень на двох, а ввечері на трьох?». **3.** Чому єгипетські піраміди, в основному, були пограбовані?*

38–39.3. Образотворче мистецтво та архітектура давніх цивілізацій Дворіччя і Передньої Азії

Особливістю монументального будівництва в Дворіччі була відсутність каменю і використання глини-сирцю. Це визначило архітектурні особливості споруд. Одним із найбільших і найкрасивіших міст Месопотамії був Вавилон. Місто було укріплене міцними стінами, завдовжки 18 км, та 360-ма сторожовими вежами. Характерним було використання кольорових матеріалів в оздобленні фасадів міських будівель. Сині мури із зображенням жовтих левів і фантастичних істот — це Ворота богині Іштар, крізь які пролягала Дорога процесій — шлях у центр Вавилона.

Дорога процесій — головна вулиця міста, яка вела до ступінчастої вежі (зикурату) — храму бога Мардука. Цей храм називали Етеменанкі («Наріжний камінь Неба та Землі»). Храмові будівлі Вавилона споруджували у формі ступінчастих пірамід, на вершині розміщували головне святилище.

Модель Воріт Іштар з Дорогою процесій

Модель Етеменанкі, Пергамський музей (Берлін), світлина Олексія Мустафіна, 2006 рік

«Царське полювання на лева», рельєф з палацу Ашшурбаніпала в Ніневії, 645–635 роки до н. е., Британський музей

Відомою пам'яткою архітектури Вавилона були висячі сади Семіраміди. Їх влаштовано на східчастих терасах, піднесених над землею на високих стовпах, від чого здавалося, ніби сади піднесені в повітря (саме тому їх називали «висячими»). Тераси були засаджені розкішними квітниками та рідкісними деревами. Сади — подарунок царя дружині — лідійській принцесі Амітиді (яку в Біблії помилково названо Семірамідою).

Не менш величними були й міста Ассирії, а особливо столиця Ніневія. Центральну частину міста займав палац царя Ашшурбаніпала, прикрашений різьбленими кам'яними рельєфами, на яких зображено сцени із полювання правителя на левів. Вхід у палац «стерегли» величезні статуї крилатих чудовиськ. Кожна мала тулуб лева чи бика і голову чоловіка. Головним завданням цих статуй було вберегти царя від злих сил.

***1.** Опишіть вигляд зикурата. **2.** Назвіть основні пам'ятки Вавилона та Ніневії. **3.** Порівняйте особливості архітектури Єгипту і Дворіччя.*

38–39.4. Образотворче мистецтво та архітектура Давніх Індії та Китаю

«Діти граються в осінньому саду», шовк, художник Су Ханьчен

1. *Назвіть особливості архітектури Давньої Індії.*
2. *Якою була мета будівництва Великої китайської стіни?*
3. *У чому унікальність поховання імператора Цінь Ши-Хуанді?*

https://cutt.ly/v52o8hQ

Онлайн-цікавинка:

Віртуальний тур у печері Шове від GoogleArt&Culture (скористайтеся Google Translate) https://cutt.ly/u2gWLHe

Корисна гра:

Онлайн-вправа «Мистецтво та архітектура Стародавнього світу»
https://cutt.ly/bwtSpRbJ

Перевірте себе

1. Складіть запитання до тексту параграфа, починаючи кожне такими словами: Коли _? Що _? Хто _? Де _? Звідки ми можемо дізнатися про ___? Чому ___? Як ___? Який результат ___? Запропонуйте свої запитання в класі. **2.** Які будівельні матеріали використовували майстри Давнього Сходу? **3.** Доберіть власні приклади архітектурних шедеврів різних регіонів Стародавнього світу. **4.** Відомим є арабське прислів'я: «Все на світі боїться часу, а час боїться пірамід». Полічіть, скільки століть виповнилося найстарішій піраміді, якщо відомо, що споруджена вона близько 2600 року до н. е. **5. Вправа «Малюнок на камені».** Виконайте STEM-завдання «Петрогліфи», скориставшись додатковою інформацією за QR-кодом з §§ 38–39.1 (стор. 197). **6. Вправа «Машина часу».** Укладіть повідомлення за темами рубрики «Машина часу» (стор. 197).

§ 40. Мистецтво та архітектура Давніх Греції та Риму. Антична культура

Згадайте...
— що таке «Еллада», хто такі «елліни»;
— які цивілізації сформувалися в басейні Середземного моря.
Як ви розумієте... — значення слів «колона», «храм»?
Чи знаєте ви, що...
— вислів «усі дороги ведуть до Рима» пов'язаний з тим, що центром відліку всіх римських доріг (одна з яких, «Апієва дорога», функціонує досі) був камінь, встановлений на головній площі Рима — Форумі;
— у місті Кносс на о. Крит 4,5 тис. років тому використовували водяні туалети з каналізацією, фрагменти цих найдавніших в історії людства «ватерклозетів» та каналів для відводу фекальних вод добре збереглися?

40.1. Архітектура і скульптура Давньої Греції

Ще в середині III тис. до н. е. на острові Крит у Середземному морі розквітла мінойська палацова цивілізація. Критські палаци вражали розмірами та складним плануванням. Споруди мали кілька поверхів, водопостачання та каналізацію. Окрасою палаців було різноманіття яскравих фресок та мозаїк. Міфічний палац Мінотавра — лабіринт (Кносський палац), який виявився реальною спорудою, складався з двохсот кімнат, з'єднаних між собою системою заплутаних переходів.

Частина східного крила палацу в м. Кносс

Дерев'яна реконструкція первинного вигляду палацу в м. Кносс, Ірακліонський археологічний музей

Тронна зала палацу в м. Кносс

На Балканському півострові розвивалася мікенська цивілізація, яку теж називають палацовою. Мікенські

споруди відзначалися масивними, важкими формами. Для будівництва стін використовували великі кам'яні брили.

Палац м. Мікени, художник, ймовірно, Евангелос Олімпіос

«Акрополь в Афінах», художник Лео фон Кленце, 1846 рік

Центром суспільного життя еллінів був храм. Його здебільшого будували в укріпленні всередині міста (акрополі). Храм мав прямокутну форму і був оточений колонами. Однією з найвпізнаваніших пам'яток давньогрецької архітектури є Парфенон в Афінах, зведений архітектором Іктієм у 447–438 рр. до н. е. Обов'язковим елементом античного храму, крім колон, були скульптури.

«Дискобол», скульптор Мірон, близько 140 року

У Парфеноні налічувалося понад 500 фігур. Центральною скульптурою була статуя Афіни Парфенос, над якою скульптор Фідій працював протягом дев'яти років. Фігура Афіни заввишки 13 м була виконана із золота та слонової кістки. Давньогрецькі майстри зображали красу, досконалість людського тіла, реалістично відтворювали цілу гаму емоцій на обличчях статуй. Одним із найвідоміших античних скульпторів був Мірон з Елевсина. Він автор витвору «Дискобол», де зобразив атлета в русі, уміло передавши напруженість його м'язів перед кидком. Давньогрецькі архітектура і скульптура стали взірцем для римлян.

***1.** Чому мінойську і мікенську цивілізації називають палацовими? **2.** Які типи колон були поширені в давньогрецькій архітектурі? (Див. рубрику «Машина часу» за покликанням https://cutt.ly/88dvclM або за QR-кодом). **3.** Назвіть основні риси давньогрецької скульптури.*

40.2. Образотворче мистецтво та архітектура Давнього Риму

Римська архітектура і мистецтво розвивалися та змінювалися разом із формами державності: від простоти царського та республіканського періодів до вишуканості й помпезності часів імперії. Римська культура поєднала в собі найкращі давньогрецькі, єгипетські, етруські зразки. У будівельній справі римляни удосконалили досягнення давніх греків і створили власні: вони використовували бетон, широко застосовували цеглу. Шедеврами архітектурної справи в Римі були не тільки палаци чи храми, окрасою міст ставали і громадські споруди: *лазні (терми), водогони-акведуки, амфітеатри*.

Колізей, м. Рим, аерофотозйомка, 2017 рік

Арка Костянтина, м. Рим, світлина, 2007 рік

Найбільш впізнаваною арковою спорудою міста Рима є **Колізей** або **амфітеатр Флавіїв**. У Колізеї проходили змагання, вистави, гладіаторські бої. Він побудований у формі чаші, стіни якої утворені поєднанням багатоярусних арок. Амфітеатр уміщав близько 50 тис. глядачів. Між арками розташовувалися півколони.

На честь святкування військових перемог імператори будували **тріумфальні арки**. Зовні вони нагадують браму. Арки прикрашали барельєфами, скульптурами, колонами. Будували їх не лише в столиці імперії, але й в інших містах.

Жодне велике римське місто не обходилося без терм (лазень) і фонтанів з питною водою. Римські будівничі перетворювали їх на шедеври архітектури. Терми при-

крашали численні колони, статуї, мозаїки. Акведуки — водогони, які забезпечували місто Рим водою, —будували з тесаного каменю у формі аркад (ряду однакових за розмірами арок). Довжина найдовшого акведука 90 км.

Акведук Сеговії, найбільший у Європі водогін римських часів, Іспанія, світлина, 2004 рік

Поперечний розріз Пантеону, схема

Найбільшим храмом міста Рима був **Пантеон** — храм усіх богів. Споруда зведена з бетону і має форму круглої зали. Видатним досягненням римської архітектури та будівельної майстерності є величезний бетонний купол Пантеону, діаметром понад 43 м.

Римляни віддавали перевагу портретній скульптурі, яка зображала реальних людей. Римські митці створювали фігури імператорів, багатих та впливових людей, які встановлювали на центральних площах (форумах), членів своїх родин чи простих римлян. Популярними були копії грецьких скульптур, якими прикрашали маєтки, терми, храми. Найвідоміша з таких копій — скульптурна група **«Лаокоон та його сини»**. Завдяки численним римським копіям ми маємо можливість пізнати давньогрецьку скульптуру, багато творів якої не збереглися в оригіналі.

1. Які нововведення в архітектурі належали римлянам? 2. Які споруди були неодмінним атрибутом римських міст та яке їх призначення? 3. У чому особливості римської скульптури?

40.3. Античність та еллінізм

Завдяки своїм спільним рисам, витокам, цінностям, давньогрецька і римська культури належать до однієї

історичної епохи — **Античності**. Антична цивілізація заклала основи сучасної європейської. Поряд із давньогрецькою та римською, у країнах Сходу та в Давньому Єгипті виникла **елліністична** культура. Її поява пов'язана із завоюванням величезних територій в Азії та Африці Александром Македонським і виникненням там нових держав, у яких поєдналися давньогрецька та місцева традиції.

Античність — період історії від 800 року до н. е. до 600 року н. е. у регіоні Середземного моря.
Еллінізм — період в історії античного світу від часу походів Александра Македонського (IV століття до н. е.) до захоплення Давнього Єгипту Римом (I століття до н. е.).

Культурні епохи в історії Давньої Греції				
Егейська, або крито-мікенська (III–II тис. до н. е.)	Гомерівська (XI–IX ст. до н. е.)	Архаїчна (VIII–VI ст. до н. е.)	Класична (V–IV ст. до н. е.)	Елліністична (друга половина IV – середина I ст. до н. е.)

Окрасою елліністичного світу було місто Александрія Єгипетська, засноване Александром Македонським. Правляча династія Єгипту, Птолемеї, заснувала тут науково-культурну установу **«Мусейон»**, що дослівно перекладається як «храм муз». Сюди з'їжджалися талановиті вчені та філософи з усього світу. У «Мусейоні» працював «батько» географії **Ератосфен**, який зумів досить точно обчислити довжину екватора (уявіть, це було у III ст. до н. е., і вчений навіть не покидав Єгипту, лише спирався на власні міркування і висновки). Науковці Архімед та Евклід працювали в галузях фізики і математики, їхніми дослідженнями ми користуємось і сьогодні. Александрійські вчені створили величезну бібліотеку, яка налічувала близько 700 тис. сувоїв.

Митці еллістичної доби намагалися відобразити у своїх скульптурах не лише зовнішні риси, а й внутрішній світ людини. Найвидатнішими скульпторами епохи були **Праксітель** (його авторству належить Афродіта Кнідська), **Скопас**. Уже відома вам скульптурна композиція

«Лаокоон», яка збереглася в римській копії, теж створена елліністичними майстрами Агесандром, Полідором та Атенодором. **Піфократ** із Родоса створив скульптуру Ніки Самофракійської.

«Лаокоон та його сини», римська копія, близько 200 року до н. е.

Афродіта Кнідська, реставратор Іполіто Буцці

«Менада, що танцює», скульптор Скопас, сер. IV ст. до н. е.

Ніка Самофракійська, скульптор Піфократ, II ст. до н. е.

Чи не найвеличнішою скульптурою епохи Еллінізму є Колос Родоський — 30-метрова статуя бога сонця Геліоса. Візитівкою елліністичної Александрії був маяк на острові Фарос. Архітектором-творцем 150-метрової вежі був Сострат із Кніда, вогонь на верхівці вежі світив морякам на відстань 50 км. Елліністичні пам'ятки входять до Семи чудес світу і є неоціненним надбанням людства.

1. Поясніть, як ви розумієте поняття «еллінізм». 2. Хто заснував Александрію Єгипетську, і чим вона славилася? 3. Назвіть пам'ятки елліністичного мистецтва.

40.4. Сім чудес світу

1. Перелічіть пам'ятки, які увійшли до Семи чудес світу. Яким давнім цивілізаціям вони належали? Скористайтеся мапою «Деякі з давніх цивілізацій» (стор. 13). 2. Яке з Семи чудес світу вас вразило найбільше? Чому? 3. Чи збереглися споруди і скульптури, названі «чудесами світу»? Звідки ми довідуємося про них?

Машина часу

«Підвалини європейської культури». https://cutt.ly/88dvRrT

1. Вправа «Колаж». Спільно в парах чи групах створіть колаж із зображеннями та короткою інформацією про найвідоміші пам'ятки Давніх Греції та Риму.

2. STEM-завдання «Парфенон у Minecraft».

Матеріали: ґаджет; доступ до інтернет-мережі; програма Minecraft; Architecture Craft Mod (на бажання).

Алгоритм виконання: 1. Об'єднайтеся в групи. Детально розгляньте 3-D модель Парфенону за QR-кодом або за покликанням https://cutt.ly/w2gRUOy. 2. У зошиті накресліть модель Парфенону для Minecraft. Розрахуйте необхідну кількість блоків для основи, кількість колон. 3. У програмі Minecraft за допомогою блоків створіть макет Парфенону, на бажання, можна скористатися Architecture Craft Mod. 4. Продемонструйте свої моделі однокласникам / однокласницям, обговоріть процес «будівництва».

Онлайн-цікавинка:

Експедиція «Давньогрецьке мистецтво» від Google Art&Culture https://cutt.ly/C2gR1ii

Корисна гра:

«Сім чудес світу» https://cutt.ly/1MXNkpb

Віртуальна мандрівка «Зазирніть у середину Парфенону в 3-D» (скористайтеся Google Translate) https://cutt.ly/y0QBxII

Перевірте себе

1. Складіть запитання до тексту параграфа, починаючи кожне такими словами: Коли _? Що _? Хто _? Де _? Звідки ми можемо дізнатися про ___? Чому ___? Як ___? Який результат ___? Запропонуйте свої запитання в класі.

2. Доберіть власні приклади архітектурних шедеврів періоду Античності та Еллінізму. **3.** Складіть таблицю «Антична архітектура та мистецтво». **4.** Розкажіть, яка інформація з параграфа вас найбільше вразила. **5. Вправа «Туристичні цікавинки».** Розробіть «рекламну продукцію» про архітектурні цікавинки античного світу. **6. Вправа «Сім чудес світу».** Віднайдіть інформацію та укладіть коротке повідомлення про ті з Семи чудес світу, що були створені в античний та елліністичний періоди.

§ 41. Антична культура. Театр. Змагання, спорт, ігри

Згадайте...

— що нового принесли греки в архітектуру і літературу.

Як ви розумієте... — значення поняття «духовний і фізичний розвиток»?

Чи знаєте ви, що...

— жінкам в античні часи не дозволялося бути актрисами театру, а всі жіночі ролі виконували чоловіки, переодягнені в жінок;

— квітка гладіолус має таку назву, бо її листя за формою схоже на меч, а латинське *gladius* означає «короткий меч»;

— гладіаторів-жінок звали «гладіатрисами»?

41.1. Театр Давньої Греції. Давньоримський театр

Давня Греція — батьківщина театрального мистецтва. Театр виник з релігійного святкування на честь бога Діонісія. На цих дійствах (діонісіях) влаштовували сценки зі співами та діалогами. *Діонісії* відбувалися кілька разів на рік, вистави починалися зранку і закінчувалися ввечері. Дійства відбувалися в особливому місці — театрі, що перекладається як «місце для видовищ».

Давньогрецький театр, схема
https://cutt.ly/C2gTvDM

У римському суспільстві театральні вистави також влаштовували на релігійні свята чи з нагоди урочистих подій. Згодом їх організацією стали займатися посадові особи міста, а не жерці. Тоді театр набув світського характеру, а вистави відбувалися не в храмах, а в спеціальних спорудах.

Детальніше про розвиток театрального мистецтва та театральні споруди тут:
https://cutt.ly/E8dvA1j

1. Які особливості проведення театральних вистав у Греції? 2. Назвіть грецьких драматургів. 3. Порівняйте сучасний та давньогрецький театри.

41.2. Спорт у Давній Греції. Олімпійські ігри

Спортивні ігри були частиною життя давніх греків. У кожному місті були спеціальні майданчики для тренувань, стадіони, гімнасії. Вважають, що перші загальногрецькі змагання влаштував Геракл і присвятив їх Зевсу. Оскільки дійство відбувалося в місті Олімпія, то ігри назвали Олімпійськими. Із **776 р. до н. е. Олімпійські ігри** почали проводити регулярно: раз на чотири роки.

П'ятиборство:
Метання диска
Стрибки в довжину
Метання списа
Біг на короткі дистанції
Боротьба

Олімпійські змагання в Елладі були настільки визначною подією, що в період їх проведення припинялися війни між полісами. Відбувались ігри влітку і тривали п'ять днів. Учасниками могли бути всі вільні греки-чоловіки. Олімпійці здобували першість у бігу, стрибках, боротьбі, метанні диска і списа, перегонах на колісницях. Останні часто закінчувалися трагічно, оскільки керувати колісницею, запряженою чотирма кіньми, на шаленій швидкості було дуже небезпечно. Згодом сформувалися кілька видів боротьби, зокрема панкратіон, де поєдинок міг тривати аж до недієздатності одного з бійців.

Олімпійський простір, реконструкція

Метання пращі і боротьба, срібна монета з Памфілії, 370–333 рр. до н. е.

Брати участь в Олімпійських іграх було великою честю, а перемога забезпечувала славу й популярність в Елладі. Нагороджували переможців перед храмом Зевса, покладаючи їм на голову вінки із гілок оливкового дерева. Рідне місто олімпійського переможця ставило атлетові пам'ятник і до кінця життя годувало безкоштовним обідом.

Змагання на колісницях, чорнофігурна посудина, приписують художнику Пріаму, Музей мистецтва Метрополітен, 510 рік до н. е.

Давньогрецький «футболіст» балансує м'ячем, частина мармурової могильної стели, знайденої в Піреї, 400–375 рр. до н. е.

«Дівчина, що біжить», бронза, 520–500 рр. до н. е.

Жінкам забороняли не лише брати участь в олімпійських змаганнях, але навіть бути глядачами. Тому в Греції існували окремі спортивні змагання для жінок. Їх проводили на честь богині Гери. Учасниці Герейських ігор одягали короткий хітон, який закривав лише ліву частину грудей.

Останні Олімпійські ігри Античності пройшли в 393 р. нашої ери. Припинення цих популярних змагань пов'язане із поширенням і узаконенням християнства як державної релігії в Римській імперії. Олімпійські ігри були заборонені як поганський, язичницький звичай.

Олімпійську спортивну традицію відновив у 1896 р. француз П'єр де Кубертен. Сьогодні неможливо уявити світовий спорт без проведення раз у чотири роки масштабних змагань — Олімпійських ігор. Символом їх є олімпійський вогонь, який запалюють у давній Олімпії і звідти доставляють до місця проведення кожної Олімпіади. Ця традиція існувала від часу проведення античних олімпіад. Олімпійський вогонь служив згадкою про подвиг Прометея, що, за легендою, викрав вогонь у Зевса та подарував його людям. Він символізує мир, прагнення досконалості й боротьбу за перемогу.

***1**. Якими були давньогрецькі Олімпійські ігри? **2**. Звідки виникла традиція запалювання олімпійського вогню? **3**. Чи важливе значення мала фізична краса людини для греків? Як це проявлялося в культурі? Обґрунтуйте свою думку.*

41.3. Розваги та відпочинок давніх римлян. Гладіатори

Давні римляни знали кілька різновидів гри в м'яч, стрибки, кулачні бої, кінні перегони, азартні ігри. Жінки в таких справах участі не брали. Для заможних людей доступними були звані обіди, з музикою, поетичними читаннями. Як і в Греції, популярним було ораторське мистецтво. Великим майстром красномовства був Марк Тулій Цицерон.

Для кінних перегонів та змагань на колісницях споруджували, як і в Греції, спеціальні іподроми. Проте в Римі вони були більшими і використовувалися також як місце торгівлі, азартних ігор, морських та гладіаторських боїв. Найбільшим іподромом у Давньому Римі був **Великий цирк**. Дослідники стверджують, що на ньому могло розміститися сидячи до 250 000 глядачів, решта могли спостерігати за змаганнями стоячи. Довжина споруди сягала 600 метрів, одночасно могли змагатися 12 колісниць.

Сцени з життя Давнього Риму: метання диска, перегони колісниць, гладіаторські бої, Вікторіанська колекція торгових карток, бібліотека Майамі, 1893 рік

«Ave Caesar Morituri te Salutant!» («Радуйся, Цезарю, вітаємо тебе ми, що маємо померти!»), Жан-Леон Жером, 1859 рік

Популярною «розвагою» громадян Римської держави було відвідування гладіаторських боїв. Гладіатори — це бійці, в основному раби, які боролися на арені цирку в Давньому Римі. Саме слово «гладіатор» походить від назви меча «гладіус» — короткого меча, який використовували в сутичках.

Гладіаторські бої набули в Римі такого розмаху, що існували спеціальні школи, які купляли і навчали молодих сильних рабів. Гладіатори в дні змагань бились один з одним або з дикими тваринами (левами, тиграми) на арені до смерті. Поранений боєць міг звернутися до глядачів з проханням подарувати йому життя. Долю гладіатора вирішував жест: якщо натовп підіймав великий палець угору — учасника бою залишали жити, униз — пораненого добивали.

Проте чимало гладіаторів були з походження вільними людьми і навіть римськими громадянами. За участь у боях вони отримували платню, за перемогу — славу.

«Дружина гладіатора», Едмунд Лейтон, 1884 рік

«Смерть Спартака», Герман Фогель, 1882 рік

Жінки-гладіатори (Амазонія та Ахілея) на рельєфі з Галікарнаса, Британський музей

Життя гладіаторів було нестерпним, воно проходило від бою до бою, а перемога над суперником не давала рабу жодних переваг. У 73 р. до н. е. в Римі почалося повстання рабів, яке очолив гладіатор Спартак. Два роки тривала боротьба, війна охопила увесь Апеннінський півострів. Урешті, 71 р. до н. е. римські війська завдали поразки Спартаку і повстанцям. З рабами жорстоко поквиталися — тих, хто не загинув у бою, розіп'яли на хрестах вздовж дороги, що вела до Рима.

1. Яким було дозвілля мешканців Давнього Риму? 2. Хто такі гладіатори? 3. Чому, на вашу думку, гладіаторські бої набули популярності в Давньому Римі?

Машина часу

«Сучасні Олімпійські ігри».

https://cutt.ly/y8hVbtM

Онлайн-цікавинка:

Експедиція «Ласкаво просимо на Давні Олімпійські ігри» від МОК (скористайтеся Google Translate) https://cutt.ly/w2gT0Wn

Корисна гра:

«Театр. Спорт. Дозвілля в період Античності» https://cutt.ly/ZwysCehg

1. Вправа «Афіша». У парах чи групах створіть афішу до репертуару античного театру.

2. STEM-завдання «Античний театр».

Матеріали: аркуш паперу; олівці / фарби / маркери; ножиці.

Алгоритм виконання: 1. Об'єднайтеся в групи. 2. Виріжте з цупкого паперу театральну маску для виконання драм. Задекоруйте її. 3. Підберіть фрагмент драматичного твору античних авторів. 4. Розподіліть ролі. Проведіть репетицію. На бажання, розставте парти та стільці в класі у формі амфітеатру. 5. Запропонуйте однокласникам / однокласницям переглянути інсценізацію фрагмента твору.

Перевірте себе

1. Складіть запитання до тексту параграфа, починаючи кожне такими словами: Коли _? Що _? Хто _? Де _? Звідки ми можемо дізнатися про ___? Чому ___? Як ___? Який результат ___? Запропонуйте свої запитання в класі.

2. Кожні чотири роки сучасні Олімпійські ігри отримують свого нового талісмана. Запропонуйте власний варіант промопродукції для Олімпійських ігор у Давній Греції. **3.** Складіть сенкан до теми «Античний театр» / «Олімпійські ігри» (на вибір). **4.** Розкажіть, яка інформація з цього параграфа вас найбільше вразила. **5. Вправа «Ретроспектива».** Використовуючи, додаткові джерела інформації, дізнайтесь, які спортивні змагання проводили в античних полісах на території України. Спробуйте описати, як вони могли б виглядати сьогодні. Опишіть. **6. Вправа «Дослідники».** Віднайдіть інформацію в додаткових джерелах про особливості проведення давніх Олімпійських ігор.

§ 42. Громадський простір

Згадайте...

— що таке «особистий простір», «громадський простір»;

— кого називають громадянами.

Як ви розумієте... — значення понять «амфітеатр», «тріумфальна арка»?

Чи знаєте ви, що...

— вершиною будівельної діяльності римлян є інженерні споруди;

— серед найдавніших цивілізацій були суспільства з розвинутим громадським простором, але були й такі, де взагалі не передбачалося середовища для спільного використання, відпочинку й творчості?

42.1. Ознаки громадського простору

Громадський простір пов'язаний з певними типами колективної діяльності, такими як спілкування, дозвілля. Він забезпечує умови для прогулянок, відпочинку, творчості та освіти, оскільки загальнодоступний. Це вулиці, парки, газони, сквери, площі, дитячі майданчики, набережні тощо. Але в давнину не весь такий простір міг бути громадським.

Ознаками громадського простору вважають доступність, безкоштовність, безпечність та захищеність, універсальність, комфортність. Також він повинен надавати можливість для прояву свободи і творчості населення, враховувати інтереси людей різного віку та статусу. Важливо, щоб громадський простір відображав історичні та культурні цінності регіону.

Поняття громадського простору не нове. Воно з'явилося в період Античності і пов'язане з існуванням грецьких міст-держав. Власне громадський простір тривалий час був ознакою міського способу життя. Однак у державах, де панувала жорстка влада однієї людини, громадського простору не було. Адже користуватися парками та садами могли тільки правителі або знатні особи.

1. *Як ви розумієте поняття «громадський простір»?*
2. *Охарактеризуйте основні ознаки громадського простору.*
3. *Поясніть, чому, на вашу думку, в деяких давніх державах не існувало громадського простору.*

42.2. Зародження громадського простору в Давній Греції

План забудови афінської агори

Ми вже згадували, що громадський простір виник у Давній Греції. Таким місцем була агора — центральна площа міста. Навколо неї розміщували храми, адміністративні споруди, криті колонади *(стої)*, ремісничі майстерні, торговельні крамниці. Споруджували агору або поблизу гавані, або в центрі міста.

Уперше агора згадується в поемі Гомера «Одіссея» як місце засідання старійшин у присутності усіх мешканців. Але частіше агору використовували як місце торгівлі. Згодом тут проводили народні збори. На міській площі відбувалися також певні релігійні свята, спортивні змагання. Наприклад, у Спарті населення сходилося на агору для вшанування загиблих героїв.

Афінська агора — один з найдавніших збережених громадських просторів. Спочатку ця частина міста була зайнята житловою забудовою. У VI ст. до н. е. міська влада наказала знести всі помешкання, закрити криниці. На площі побудували дренажі, фонтан та храм. Ці зміни пов'язані з іменем правителя-тирана Пісістрата. У піз-

ніший час агору продовжили розбудовувати. У V ст. до н. е. звели храми, висадили платани. Із цього часу афінську агору використовували для важливих голосувань — остракізму, детальніше про це ви дізнаєтеся згодом.

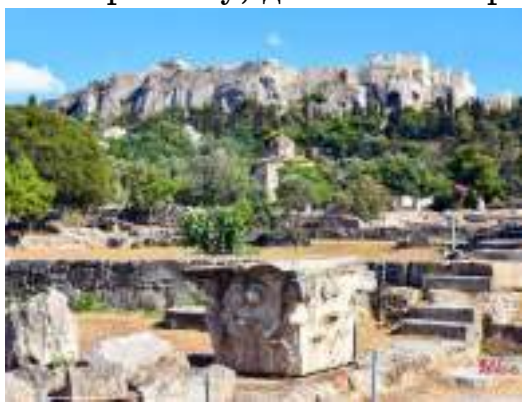

Афінська агора, сучасна світлина

Стоя Аттала, Північне Причорномор'я, реконструкція

1. *Чому грецькі торговельні площі вважають першими громадськими просторами?* ***2.*** *Які типи агор вам відомі?* ***3.*** *Які будівлі були характерними для забудови агори?*

42.3. Громадський простір у Давньому Римі

У Давньому Римі громадське життя було дуже насиченим. Тому обсяг громадського простору значно розширився. Тут, як і в Давній Греції, також сформувалася центральна площа — **Форум.** Він спочатку виконував торговельні функції, а згодом став центром суспільного життя. Це було місце, де проводили публічні церемонії, вибори, виносили вироки. На Форумі побудували храми та базиліки. Згодом таких центрів громадського життя стало більше, їх називали за іменами правителів, що опікувалися облаштуванням громадських споруд і простору навколо.

Базиліки — це величезні споруди для громадських зборів, торгових з'їздів, судових засідань, політичних зібрань. Їх будували прямокутної форми. Площу базиліки розділяли рядами колон на повздовжні зали — нефи. Відомою є базиліка Максенція на римському Форумі.

Модель римського Форуму

Базиліка Максенція

Ще одним популярним громадським простором були **амфітеатри.** Це приміщення для масових видовищ. У центрі будівлі знаходилась овальна арена для гладіаторських боїв. Під ареною проєктували цокольний поверх зі службовими приміщеннями. У деякі амфітеатри за допомогою акведуків подавали воду. Тоді бої гладіаторів відбувалися на плотах або мінікораблях. Найвідомішим амфітеатром є Колізей — амфітеатр Флавіїв. А ось для кінних перегонів зводили цирки. Вони мали повздовжню або підковоподібну форму.

Арена Колізею

Руїни Великого римського цирку

Руїни терм II–V ст. н. е. в місті Аргос, Греція

Лазерна реконструкція римських терм I–II ст. у м. Вайсенбург, Німеччина

До цікавих громадських споруд Давнього Риму можна віднести **театри, тріумфальні арки і колони, а також терми** — римські лазні. У комплекс терм входили бібліотеки, спортивні зали, зали для відпочинку. Терми були відчинені й доступні 24 години на добу.

1. *У чому полягають основні особливості громадського простору Давнього Риму?* ***2.*** *Перелічіть типи римських громадських будівель.* ***3.*** *Які з них використовують як громадський простір у наш час?*

Онлайн-цікавинка:
Віртуальна мандрівка «3-D реконструкція афінської агори»
https://cutt.ly/n2gUqUg

Корисна гра:
«Громадський простір»
https://cutt.ly/NwrwxAHs

1. Вправа «Архітектор». Спільно в парах чи групах створіть планування «ідеального», на вашу думку, громадського простору давнини.

2. STEM-завдання «Lego-макет громадського простору Давньої Греції чи Давнього Риму».
Матеріали: кубики та фігурки Lego.
Алгоритм виконання: 1. Об'єднайтеся в групи. 2. Скористайтесь інформацією підручника, щоб створити макет будівлі громадського простору Давньої Греції або Давнього Риму із Lego-деталей. 3. Запрезентуйте вашу модель у класі.

Перевірте себе

1. Складіть запитання до тексту параграфа, починаючи кожне такими словами: Коли _? Що _? Хто _? Де _? Звідки ми можемо дізнатися про ___? Чому ___? Як ___? Який результат ___? Запропонуйте свої запитання в класі.
2. Доберіть власні приклади будівель громадського призначення, що діяли в Давніх Греції та Римі. **3.** Складіть глосарій до теми «Громадський простір». **4.** Розкажіть, яка інформація з теми параграфа вас найбільше вразила. Чому? **5. Вправа «Хмаринка слів».** Складіть хмаринку слів за змістом параграфа. **6. Вправа «Комікс».** Створіть невеличкий комікс про пригоду, яка могла б трапитися в громадському просторі Давніх Греції чи Риму.

§ 43. Розвиток культури та мистецтва давнього населення України (практикум)

Згадайте...
— назви археологічних культур, що належали до кам'яного віку, енеоліту, епохи бронзи;
— які народи заселяли територію України в період раннього залізного віку.

Як ви розумієте... — значення понять «кераміка», «звіриний стиль»?

Чи знаєте ви, що...
— найдавніші зразки звіриного стилю відомі в Єгипті та Межиріччі з III тисячоліття до нашої ери; скіфський звіриний стиль склався під впливом мистецтва Ірану і Передньої Азії, а в Причорномор'ї він зазнав значного впливу еллінського мистецтва?

43.1. Теорія

I. Первісне мистецтво

II. Мистецтво населення України бронзової та ранньої залізної доби

III. Розвиток античного мистецтва на території України

https://cutt.ly/p52phEL

43.2. Практика

I. Орієнтуємося в історичному часі й просторі

1. Вправа «Скільки та коли?» Античне місто-держава Херсонес Таврійський засноване вихідцями із Гераклеї Понтійської в 422–421 рр. до н. е. Цілеспрямовані археологічні дослідження цього поліса розпочалися в 1827 році. У 1994 році за ініціативи професора Джозефа Картера спільні розкопки проводили Національний заповідник «Херсонес Таврійський» та Інститут класичної археології Техаського університету. На жаль, із 2014 року територія Кримського півострова окупована Росією, що унеможливлює належне дослідження та збереження пам'яток Херсонеса.

1.1. Визначте, скільки років тому засновано Херсонес.
1.2. Скільки років минуло від початку перших археологічних досліджень до початку роботи українсько-американської групи доктора Картера?
1.3. У якому столітті засновано Херсонес?
1.4. Складіть власну історичну задачу за матеріалом параграфа. Запропонуйте її розв'язати в класі.

2. Вправа «Де і що?»

2.1. Визначте, скориставшись мапою-схемою, назви царських скіфських курганів.
2.2. У яких сучасних областях України вони знаходяться?

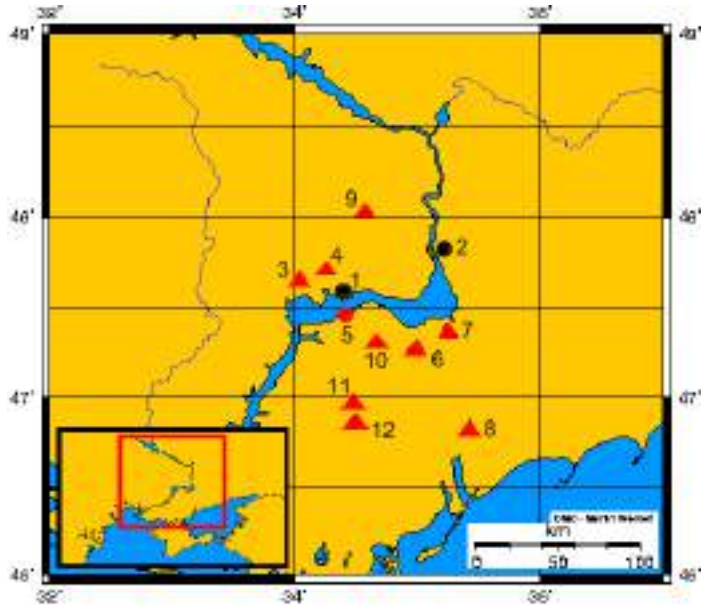

1. Нікополь. 2. Запоріжжя. 3. «Товста Могила». 4. «Чортомлик». 5. Поселення Кам'янське. 6. «Солоха». 7. «Гайманова Могила». 8. Мелітопольський курган. 9. Александропольський курган. 10. «Велика Цимбалка». 11. «Козел». 12. «Огуз».

II. Працюємо з інформацією історичного змісту

3. Вправа «Аттична кераміка». Опис аттичної чорнолакової кераміки з Археологічного музею Інституту археології НАНУ: «В Археологічному музеї ІА НАН України зберігається доволі численна та репрезентативна колекція античних старожитностей, що були знайдені в Ольвії. Це предмети культу, вироби зі скла, кістки, предмети побуту, прикраси, зброя та кераміка. Серед всієї колекції античного посуду вирізняється чорнолаковий. Найдавнішим серед аттичного *(з Аттики)* посуду, представленого в колекції, є т. зв. блюда на ніжці. Великі миски, ймовірно, застосовували для зберігання фруктів, горіхів, оливок. Форма складається з неглибокої широкої чаші та високої ніжки. Має стандартні розміри, 8,3 см заввишки, найбільший діаметр у вінцях 19 см.»

Блюдо на ніжці, Ольвія

1. Миска. 2. Солонка. 3. Рибне блюдо.

3.1. Огляньте зображення експонатів. 3.2. Визначте за текстом та зображеннями, які види сільського господарства та ремесел розвивались у Північному Причорномор'ї.

Онлайн-цікавинка:
Національний історико-археологічний заповідник «Ольвія»
https://cutt.ly/vwtpExZ0

III. Виявляємо повагу до гідності людини та соціальну активність

4. Вправа «Пишаємося». Мистецтво давнього населення українських територій — унікальне. Напишіть короткий текст для онлайн-публікації, в якому обґрунтуйте важливість мистецьких пам'яток давньої історії України для світового мистецтва.

Розділ 4. ЛЮДИНА, СУСПІЛЬСТВО, ВЛАДА В ДОІСТОРИЧНУ ДОБУ ТА ДОБУ СТАРОДАВНЬОГО СВІТУ

§ 44. Розвиток суспільства і держави

Згадайте...

— де і коли сформувалися найдавніші цивілізації;

— на які періоди поділяють минуле людства залежно від матеріалу виготовлення знарядь праці;

— про які ознаки держави ви дізналися в 5 класі.

Як ви розумієте... — значення слів «рід», «влада»?

Чи знаєте ви, що...

— частка «прото» (від грецького «протос» — «перший») на початку слів вказує на первинність, першооснову або попередній етап розвитку чого-небудь?

44.1. Розвиток людських колективів у доісторичний (дописемний) період

Період у минулому людства від появи людини до формування цивілізацій називають *первісним*, *доісторичним періодом* або ж *дописемним*, адже лише з появою писемності фіксують «оповіді про минуле». Первісною називають культуру (матеріальні та духовні здобутки людства), яка існувала до появи цивілізацій. Щодо спільнот без власної писемності, які згадуються в писемних пам'ятках сусідніх цивілізацій, уживають термін «протоісторія». Варто зауважити, що науці відомі людські спільноти, які й досі живуть в умовах первісності.

Первісні збирачі й мисливці розселялися теренами всіх континентів, пристосовуючись до природних умов, розвивалися. Біологічна еволюція людини завершилася виникненням виду Homo sapiens і формуванням великих **рас**, серед яких виділяють *європеоїдну*, *негроїдну*, *монголоїдну та австралоїдну*. Згодом біологічний вид Homo sapiens утворив десятки малих рас і сотні антропологічних типів.

Раса — група людей зі спільними спадковими зовнішніми тілесними ознаками, такими як форма черепа, колір шкіри, волосся, очей тощо.

Король Великої Британії та країн Співдружності Чарльз III, світлина, 2022 рік

Барак Обама, 44-й президент США, світлина, 2012 рік

Нарухіто, імператор Японії, світлина, 2019 рік

Не менш важливим був розвиток взаємин усередині людських спільнот у первісну епоху. Об'єднання збирачів і мисливців у колективи допомагало вижити фізично. Взаємна допомога під час полювання, піклування про дітей, обмін життєвим досвідом, спільна праця сприяли згуртуванню первісної громади. Спільноту представників Homo habilis і Homo erectus науковці тривалий час умовно називали *первісним людським стадом*. Сучасні науковці використання терміна «стадо» щодо людських спільнот вважають недоречним.

З появою Homo sapiens визначальними в людському суспільстві стали родинні стосунки. Громади складалися з представників кількох сімей (родичів у кількох поколіннях). Вони спільно проживали, працювали разом та гуртом вели спільне домашнє господарство. Такий вид організації суспільства називають **родовою громадою.**

Рід — колектив кількох сімей, кровно пов'язаних між собою, що походили від спільного предка і жили однією громадою (общиною).

Коли господарювання кроманьйонців ще мало привласнювальний характер, сформувався **материнський рід** (матрилінійний). Спорідненість членів роду визначалася за материнською лінією. Жінки доглядали за дітьми,

вогнищем, житлом, збирали ягоди, корінці рослин, господарювали, поки чоловіки ходили на полювання. Систему відносин, за якої жінки в сім'ї та суспільстві, в господарюванні та управлінні відіграють головну роль, називають *матріархальною*.

Рід, що мешкав на певній території, спілкувався зі спорідненими, близькими за звичаями родами, з якими розмовляв однією мовою. З представниками сусідніх родів вступали в шлюбні стосунки, організовували колективні справи. Кілька таких кровноспоріднених родів утворювали **плем'я** з певною територією, самосвідомістю і самоназвою, деякою господарською спільністю. Археологічні дослідження підтверджують формування племен у мезоліті. У пізніші періоди формувалися союзи племен.

Плем'я — спільнота людей, утворена з кількох кровноспоріднених родів зі спільним походженням, мовою, звичаями.

Поки знаряддя праці були кам'яними, господарювання вимагало великих спільних зусиль. Громада-рід гуртом доглядала худобу, розчищала ділянки землі для обробітку ґрунту мотикою, спільно користувалася пасовищами, лісом. Поступово розширювали сферу застосування фізичної сили чоловіків поблизу житла, зростав їхній авторитет у прийнятті колективних рішень.

Удосконалення знарядь праці і технологій (перехід від мотичного до орного землеробства, від кам'яних до металевих знарядь) сприяло збільшенню обсягів вирощеної їжі та дозволяло окремим сім'ям самостійно забезпечувати себе всім необхідним. Громада зростала кількісно, розділялася на менші групи, які прагнули господарювати індивідуально. Вирощеним врожаєм та худобою кожна сім'я розпоряджалася самостійно, намагаючись збільшити обсяг свого майна й оберігати його, а її добробут залежав від кмітливості та працьовитості. *Родова громада* ставала *громадою сусідською*. Управління громадськими справами

здійснювали «батьки» сімей, тому сусідську громаду ще називають *патріархальною* (грецькою «патер» — батько, «архе» — влада).

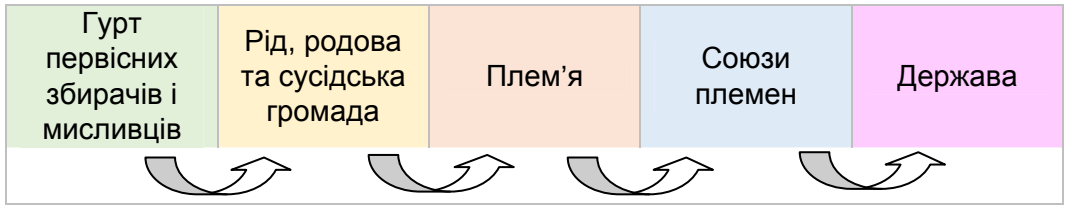

***1.** Що таке первісність? **2.** Які особливості існування матріархальних та патріархальних суспільств? **3.** Як ви розумієте терміни «рід», «плем'я»?*

44.2. Виникнення перших держав

Держави як суспільної організації в доісторичну епоху ще не було. Питання, що стосувалися життя спільноти, вирішували, як правило, на загальних зборах. Наприклад, загальні збори обирали *старійшин — найавторитетніших, наймудріших, найсильніших представників роду (племені), які здійснювали повсякденне управління громадою*. Тобто загальні збори спільноти наділяли обранців певною владою, натомість зобов'язуючи виконувати їхні веління. Участь у таких зборах мали право брати дорослі чоловіки роду чи племені, які водночас були воїнами-захисниками. Очільником війська (вождем) обирали найдостойнішого з воїнів. Так поступово суспільство розвивалось і на певному етапі стало державно організованим, а влада старійшин перетворилась у владу державну. Якщо вождь зумів забезпечити передачу верховної влади в племені від батька до сина, формувалася держава з монархічною формою правління.

Влада — здатність і можливість того, хто нею володіє, за допомогою авторитету, заохочення, або примусу впливати на дії інших.

Держава — владне утворення, організація влади в межах певної території, яке забезпечує єдність, цілісність, безпеку і загальний добробут, вирішує загальні справи за допомогою спеціального механізму і на основі права.

Отже, в певний період розвитку суспільства сформувалася **держава**. У народів Давнього Сходу цьому сприяла необхідність організації робіт для будівництва зрошувальних каналів. У Давній Греції головну роль у виникненні держави відіграло врегулювання суперечностей та конфліктів усередині суспільства. У римлян виникнення держави спричинене боротьбою між римською родовою знаттю (патриціями) і чужинцями, що прийшли на цю землю (плебеями), а германські племена зорганізувалися в державу задля ведення загарбницьких походів. В інків і майя утворення державності прискорив розвиток землеробства. У слов'ян держава виникла як наслідок поступового перетворення органів військової демократії на державні органи.

Найсуттєвішими з умов, за яких виникали держави, є: поява приватної власності та необхідності її захищати; необхідність упорядкування взаємин між людьми, що мають різний майновий стан; поява релігії та писемності; усвідомлення можливої поведінки (прав) та необхідної поведінки (обов'язків); потреба в такій організації співжиття, яка б захистила людей фізично і врегулювала та узгодила інтереси.

1. Що таке «влада» та «держава»? 2. Перелічіть основні причини виникнення держав. 3. Поміркуйте, для чого людству потрібні держави.

44.3. Форми державного правління

Як вам відомо з курсу 5 класу, розрізняють держави, в яких основним носієм влади є народ, і держави, де влада належить одній особі. Їх називають відповідно республіками та монархіями. Це сучасна класифікація, а мислителі давнини виокремлювали більше різновидів, серед яких найповнішим є перелік, запропонований Аристотелем. Це **демократія** (народовладдя), **політія** (організація суспільства в самостійній одиниці розселення, полісі), **аристократія** (влада представників родової знаті), **олігархія** (влада невеликої закритої групи найбагатших осіб), **монархія** (спадкова чи виборна пожиттєва влада однієї особи) і **тиранія** (одноосібна влада, встановлена насильницьким шляхом за підтримки армії).

Форма правління — спосіб організації верховної влади, який визначає її взаємовідносини з населенням держави, організацію вищих державних органів і особливості розподілу повноважень між ними.

Суть державної влади можна збагнути краще, якщо згадати протилежне явище — відсутність державної влади. Стан безвладдя, як свідчать історичні факти, супроводжується й характеризується тяжкими злочинами, грабунками, насильством. У давні часи народ більше боявся відсутності монарха (відсутності власного джерела влади), ніж чужоземного поневолення.

1. Перелічіть ознаки держави, які ви вивчали в 5 класі. Скористайтеся підказкою — хмаринкою слів. 2. Які з цих ознак ви вважаєте найважливішими для характеристики держави? 3. Які наслідки може спричинити бездержав'я?

Вправа «Фішбоун». Створіть схему-фішбоун «Причини утворення та значення держави для людства».

Корисна гра:

Онлайн-вправа «Попрактикуємось»
https://cutt.ly/EwysCOeD

Перевірте себе

1. Складіть запитання до тексту параграфа, починаючи кожне такими словами: Коли _? Що _? Хто _? Де _? Звідки ми можемо дізнатися про ___? Чому ___? Як ___? Який результат ___? Запропонуйте свої запитання в класі. **2.** Укладіть перелік типових ознак держави. **3.** Складіть словник термінів до теми. **4.** Укладіть схему «Форми державного правління». **5. Вправа «Скрайбінг».** Створіть скрайбінг (малюнковий супровід пояснення) на тему: «Перші людські суспільства». **6. Вправа «Обговорюємо».** Об'єднайтесь у групи. Візьміть участь у дискусії «Для чого потрібна держава?».

§ 45. Ранні імперії

Згадайте...

— які держави називають монархіями, а які — республіками;

— які форми правління виокремлював Аристотель.

Як ви розумієте... — значення слів «республіка», «депортації»?

Чи знаєте ви, що...

— однією з найдавніших історичних форм державно-політичного утворення є імперія;

— слово «імперія» походить від латинського *imperium* — «наказ, верховна влада, управління однією особою, монархом, на певній окупованій території»;

— слово «політика» походить з грецької мови й означає самоуправлінську діяльність у полісі, а також «мистецтво управління» державою і суспільством?

45.1. Як виникло поняття «імперія»?

Імперія — державне утворення, в якому окремі народи силою, політичним співробітництвом, економічною, соціальною чи культурною залежністю втримують панування над іншими.

Батьківщиною імперій традиційно вважають Близький Схід (I тис. до н. е.). Імперії є утвореннями поліетнічними, де один народ встановлює свій контроль над територіями, які населяють інші народи.

Латинський термін *imperium* первісно позначав повноваження та обсяг влади, які отримував певний державний чиновник. Термін «імператор» у давніх римлян мав інше значення: римського полководця, який здобував певну військову перемогу, воїни могли проголосити імператором. Ототожнювати з правителем цей термін почали в період ранньої Римської імперії. На початках самі римляни сприймали наявність імператора як продовження їхнього традиційного «республіканського» устрою.

Згодом виключно одноосібна влада правителя-імператора зміцнювалася і сприймалася підданими як належне. Тож, пізніші держави, які нагадували Рим доби імперії, почали називати «імперіями». Варто зауважити, що самі мешканці цих імперій називали свої країни і правителів

інакше. Імперія зазвичай є монархією, де єдиний сильний політичний центр військовою силою об'єднує під своєю владою кілька народів та територій, прагне постійного розширення, часто підкріплюючи свої наміри релігійними чи іншими ідеями.

Імператор Октавіан Август, I ст., музей Ватикану

Константин і його матір Олена — перші християнські імператори Римської імперії, ікона, Сирія, XIV ст.

Імператор Акіхіто та імператриця Мітіко, Японія, 2005 рік

1. *Де виникли перші держави, які умовно можемо називати імперіями?* ***2.*** *Кого називали імператорами в Давньому Римі?* ***3.*** *Сформулюйте і запишіть типові ознаки імперії.*

45.2. Регіональні особливості імперій давнини

Новоассирійська держава першою в давнину почала не лише завойовувати і приєднувати території, але й розробляти нові принципи управління новоприєднаними околицями. Ассирійці першими почали широкомасштабно практикувати **депортації** (примусове виселення) населення та інші заходи впливу на периферію імперії, тобто на віддалені від політичного центру терени. Саме ассирійці створили першу класичну модель імперії.

Традиції Новоассирійської імперії розвивали їхні наступники і суперники з **Нововавилонського царства**. Так, їхніми жертвами стало **Юдейське царство**, столиця якого, Єрусалим, була захоплена і розорена. Значна кількість єврейського населення депортована до Вавилонії, що

знайшло відголоски у біблійній історії про *«Вавилонський полон»* давніх євреїв.

Ассирійський цар Ашшурбанапал на полюванні

Більш терпимо до своїх підданих ставилися царі з **династії Ахеменідів**, які правили в **Персії**. На початках не всі піддані Ахеменідів спокійно приймали своє перебування у складі імперського організму. Тому, приміром, **Дарій I** (Даруш) після свого приходу до влади змушений був придушувати численні повстання, які спалахнули у провінціях. Після відновлення єдності імперії, він змушений був здійснити низку реформ. Дарій I впровадив власну *монету*, вправно збирав податки, створив нові адміністративні округи *(сатрапії)*, визначив повноваження чиновників на місцях. Також було створено мережу доріг та систему поштової служби.

Піддані народи, які перебували під владою Ахеменідів, під час військових кампаній забезпечували перську армію певним числом своїх вояків. Військо персів поставало у вигляді колоритного набору воїнів усіх народів, якими правили Ахеменіди. Ця особливість свого часу неймовірно здивувала греків, котрі у V ст. до н. е. пережили повномасштабне вторгнення перської армії на свої землі.

Якщо влада ассирійців трималася на впливах армії та на залякуванні, то Ахеменіди обрали більш гнучкий шлях — депортації використовували значно рідше. Чиновники лише зрідка втручалися в окремі справи, які вимагали їхньої уваги.

Жоден зі шляхів імперської політики не гарантував повної перемоги. Зокрема, перси зіткнулися з опором грецьких полісів в Іонії (Мала Азія), де греки об'єдналися з населенням завойованої Лідії. Постійно піднімав повстання проти перського панування Єгипет. Виступи в окремих частинах імперій часто сприяли їхньому розпаду. Нові утворення імперського типу, що виникали згодом, намагалися вкотре об'єднати території. Навіть якщо це вдавалося, то після піднесення наставав занепад.

Дарій I, частина Бехістунського монумента

Александр і Дарій III, мозаїка, Помпеї

Показовим прикладом стала доля імперії Ахеменідів, на уламках якої почав будувати вже свою імперію **Александр Великий** (Македонський). Втім, після його раптової смерті діадохи (соратники Александра Великого) зробили все, щоб цілісна держава їхнього друга, родича та

покровителя розпалася. Кожен із них отримав власну частину. Селевкіди, Птолемеї та інші намагалися повторити велич свого попередника, але їхні держави, маючи риси імперій, були лише місцевими лідерами.

На Сході цікаві моделі імперського типу виникли у другій половині I тис. до н. е. на теренах **Індії (імперія Маур'їв)**, а згодом — **у Китаї**. Перший правитель і засновник китайської **династії Цінь** — Ши-Хуан — після перемоги над своїми сусідами та утворення централізованої держави першим в історії Китаю прийняв імператорський титул «ді», який надалі використовували китайські імператори.

У той час, коли на Сході розвивалися різні моделі імперій, на Заході удосконалювалися громади-держави — грецькі *поліси* та римська *цивітас*, про які детальніше йтиметься в наступному параграфі. Вони були на початках локальними і кількісно обмеженими спільнотами. Але коли розмір і населення громад-держав збільшувалися, вони ставали на рейки імперської моделі. Старі механізми державного управління вже не допомагали.

Саме це відбулося в **Давньому Римі**. Збільшилася його територія за рахунок приєднання теренів та народів, що відрізнялися від римлян політично, економічно та культурно. Республіканська модель правління Риму з III століття до н. е. всіляко намагалась пристосуватися до цих процесів. Відбувся відхід від принципів територіальної громадянської держави. Було проведено земельну реформу, зміну принципів набору до війська, посилення залежності від примх полководця. Важливо пам'ятати, що для римлян термін **res publica** позначав не республіканську форму правління в сучасному розумінні, а загальну, «звичну» для них систему організації державної влади. При збереженні старого, республіканського «фасаду» органи центральної влади пристосувалися до управління державою імперського типу. Апарат провінційного управління насправді контролювався імператором. Для цього він суміщав більшість ключових державних посад, займаючи «старі» магістратури, які раніше треба було проходити послідовно. Однак, виключно для імператора робили й чимало інших «винятків».

Відкриту монархію римляни сприймали болісно, зважаючи на вигнання останнього римського «рекса» — «царя» у 509 році до н. е. Усіляка згадка про царів могла бути для римлянина найгіршим звинуваченням. Від цього страждали і брати Гракхи, і Гай Юлій Цезар. Класичного ж вигляду **римська імперська система** набула після II–III століття, коли римські правителі проголосили себе «Паном і Богом» — Dominus et Deus.

***1.** Що таке депортації? **2.** Визначте основні особливості імперій давнини. **3.** Який зміст давні римляни вкладали в поняття «республіка»?*

Машина часу

«У сучасному світі імперії приречені».
https://cutt.ly/L8dv9LU

1. Вправа «Правда-Неправда».
2. STEM-завдання «Царська дорога. Перська імперія».
https://cutt.ly/twtuencH

Онлайн-цікавинка:

«До краю імперії: 9 давньоримських міст»,
(скористайтеся Google Translate для перекладу)
https://cutt.ly/qwtpnPal

Корисна гра:

Онлайн-вправа «Давні імперії»
https://cutt.ly/hwrdXnLn

Перевірте себе

1. Складіть запитання до тексту параграфа, починаючи кожне такими словами: Коли _? Що _? Хто _? Де _? Звідки ми можемо дізнатися про ___? Чому ___? Як ___? Який результат ___? Запропонуйте свої запитання в класі.
2. Укладіть схему типових ознак ранніх імперій. **3.** Складіть перелік найдавніших імперій світу. **4.** Проілюструйте розвиток імперії на прикладі однієї з давніх держав. **5. Вправа «Асоціативне гроно».** Складіть асоціативне гроно на тему: «Ранні імперії». **6. Вправа «Обговорюємо».** Об'єднайтесь у групи. Візьміть участь у дискусії «Чому імперії занепадають?».

§ 46. Античний (полісний) шлях державотворення. Рання демократія

Згадайте...

— хто в Україні має право брати участь у виборах і референдумах;

— яких посадових осіб обирають громадяни України.

Як ви розумієте... — значення слів «громадянин», «власність»?

Чи знаєте ви, що...

— слова «рекс», «басилевс», «архонт» є назвами посад одноосібних правителів і за змістом наближені до звичного нам терміна «цар»;

— сьогодні словом «тиран» називають жорстокого правителя чи керівника, а в давнину тирана обирали, довіряючи йому наведення порядку в громаді?

46.1. Ранній поліс та особливості його розвитку

У I тис. до н. е. грецький **поліс** став одним зі стрижнів античної греко-римської цивілізації. На початках і грецький **поліс**, і римська громадянська спільнота (громада) **цивітас** розвивалися шляхом, який загалом був типовим для більшості держав давнини. Вони виникли на основі невеликих міських колективів, спершу мали (а деякі з них, як скажімо, Спарта, зберігали й надалі) сліди одноосібного керівництва і навіть існування монархічної форми правління.

Афінський акрополь, центр поліса, світлина A. Savin, WikiCommons, 2015 рік

Поліс Херсонес, Крим, світлина, 2005 рік

Грецький термін **поліс** має багато значень, може позначати *і місто, і державу, і власне особливий тип громади-держави*. Для греків принциповим був момент громадянського характеру їхнього колективу. **«Поліс — це люди, а не стіни чи кораблі»,** — написав у V ст. до н. е. давньогрецький історик Фукідід. Поліс не обмежувався межею міста (так, Афіни як поліс контролювали всю область Аттику). Подекуди поліс виникав на основі об'єднаних сільських громад без наявності чіткого міського центру (Спарта).

Орних ґрунтів у Балканській Греції та на островах Егейського моря було мало, тому земельне питання було надзвичайно болючим. Громада дуже ретельно регулювала питання *земельної власності*. Тож, **громадянином поліса** вважали чоловіка, який є *землевласником і який володіє угіддями та власністю в межах певного колективу*. Наявність землі давала такому чоловіку низку прав і обов'язків. Він зобов'язаний був захищати свою громаду та свою конкретну власність у військовому ополченні поліса. Той, хто володів землею та зброєю (рабам зброї не давали), отримував і політичні права. **Землеволодіння, військова служба** та **політичні права** складали основу розвитку давньогрецького поліса впродовж сотень років.

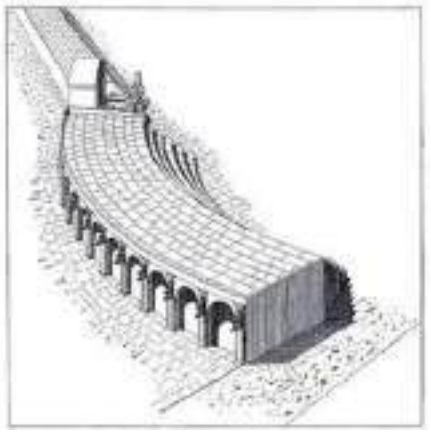

Rostra Vetera на римському Форумі — місце виступу політиків

Поліси чи їх об'єднання могли утворюватися з різною метою. Так, військовий союз полісів на Боспорі згодом переріс у Боспорське царство. Його правителі титулували себе царями — *басілеями* — для негрецького населення держави, але для греків називали себе *архонтами*.

Навіть ті поліси або їх об'єднання, де зберігалася монархічна форма правління, намагалися обмежувати владу правителя. Так, у Спарті ваго-

му роль відігравали народні збори. Так само було із владою «рексів» у Римі. Римське «рекс» сьогодні перекладають як «цар», що не зовсім справедливо. Римська громадянська спільнота мала змогу стримувати владу царя. Згодом царів взагалі вигнали, а їхню владу замінили колективні магістрати.

Схожі на поліси громади зустрічаємо і в ранньому Єгипті, і в містах Шумеру. Фінікійські міста Східного Середземномор'я найбільш схожі до грецьких полісів. На Сході теж існували народні збори, громади і чимало інших ознак, які є типовими для давніх цивілізацій у цілому.

***1.** Кого вважали повноцінним громадянином поліса?* ***2.** «Поліс — це «Що?» чи «Хто?»»? Спробуйте обґрунтувати два варіанти ствердної відповіді на це запитання.* ***3.** Порівняйте поліс і цивітас.*

46.2. Ранні форми демократії

Давнім грекам належить як авторство терміна **демократія** — *влада народу*, так і перші приклади її використання. Важливо розуміти, що демократичні органи влади зустрічались і поза грецьким світом. Та й сама давньогрецька, особливо класична **афінська демократія**, значно відрізняється від нашого розуміння демократії сучасної. Шлях до демократії у грецьких полісах часто був важким і навіть кривавим. Тому її утвердження, як, скажімо, це відбулося в Афінах, є радше показовим і колоритним винятком.

Афінська демократія — етап в історії Давніх Афін, від 500 по 321 р. до н. е., коли в афінському полісі існувала демократична форма правління.

Проблеми в розвитку давньогрецьких полісних колективів почали наростати з VII–VI століття до н. е. Нестача землі та зростання кількості населення часто призводили до соціальної боротьби. Десь подібні процеси закінчувалися нападами на землі сусідів. Такі поліси ставали *воєнізованими колективами* (як це відбулось у Спарті). Десь встановлювалось *олігархічне правління*, яке опиралося на старі органи влади, що гарантувало «владу небагатьом». А десь, за підтримки простолюду, правили *тирани*.

Театр давньої Спарти

«Гармодій та Арістогітон», афіняни, які здійснили замах на синів тирана Пісістрата, римська копія, Неаполь

Термін **тиран** у цей період не мав негативного значення. Тираном називали одноосібного правителя, якому народ, обираючи, надавав повноваження «навести лад» у їхньому полісі, відновити соціальну справедливість, вигнати багатіїв. Деякі з тиранів запам'ятались еллінам як відносно непогані правителі, а деяких вони хотіли швидше позбутися.

***1.** Які особливості організації влади в античному полісі?* ***2.** Що відрізняло міста-держави від інших державних утворень Античності?* ***3.** З якими труднощами зіткнулися ранні форми демократії?*

Машина часу

«Демократія & Олігархія?». Поняття демократії прийшло до нас із Давньої Греції. Але навіть в Афінах, колисці демократії, право голосу мали тільки дорослі вільні громадяни, які насправді становили меншість населення. В наш час таку форму правління назвали б олігархією, а в стародавньому світі вважалося, що результат виборів — свідчення всенародного волевиявлення. Слово

«олігарх» має також грецьке походження. Перекладається воно як «правляча меншість», оскільки управління містами відбувалося багатими громадянами грецьких міст-держав (полісів). Це була найпоширеніша форма правління на Балканському півострові в давні часи.

1. Вправа «Хмаринка слів». Спільно в парах чи групах створіть хмаринку ключових слів до теми параграфа.

2. STEM-завдання «Власна модель поліса».
Матеріали: паперовий макет (шаблон); ножиці; клей; фарби / маркери / кольорові олівці.

https://cutt.ly/twrgQZum

Алгоритм виконання: 1. Об'єднайтесь у групи. **2.** Із додаткових джерел дізнайтесь інформацію про особливості державного устрою античних полісів. **3.** Виріжте за допомогою шаблона макет для поліса, склейте по контурах. **4.** За допомогою фарб / маркерів / кольорових олівців зобразіть на макеті основні громадські споруди, які б відповідали устрою поліса. **5.** Придумайте назву вашому полісу. **6.** Запрезентуйте власну модель міста-держави, опишіть переваги життя у ньому.

Онлайн-цікавинка:

Онлайн-мандрівка «Античні поліси Північного Причорномор'я» https://cutt.ly/G2gOWYE

Перевірте себе

1. Складіть запитання до тексту параграфа, починаючи кожне такими словами: Коли _? Що _? Хто _? Де _? Звідки ми можемо дізнатися про ___? Чому ___? Як ___? Який результат ___? Запропонуйте свої запитання в класі.
2. Укладіть порівняльну таблицю «Політичний устрій античних полісів». **3.** Складіть самостійне письмове повідомлення про права людини в давньому суспільстві. **4.** Розкажіть про особливості становлення ранніх форм демократії. **5. Вправа «Поліси».** Складіть перелік найвідоміших грецьких полісів. **6. Вправа «Дискусія».** Об'єднайтеся в групи та укладіть тези на підтримку або спростування однієї з думок Аристотеля: *«Важко визначити при дослідженні, кому має належати верховна влада в державі: чи то народній масі, чи багатим людям, або ж людям порядним, або ж одному — найкращому з усіх, або ж тирану. Все це, виявляється, є дуже непростим для розв'язання.» («Політика»)*

§ 47. Правила і закони давнини. Рабство

Згадайте...
— як називається Основний Закон нашої держави;
— який орган державної влади в Україні має право ухвалювати закони.
Як ви розумієте... — значення слів «право», «закон», «раб»?
Чи знаєте ви, що...
— поняття «громадська власність», «приватна власність» походять від латинських слів «res» («річ, справа»), «publica» («громадське, суспільне»), «privata» (приватне»), водночас «res publica» в давнину означало і публічну річ, і громадську справу, і загалом суспільний інтерес;
— латинське *res publica* відповідає грецькому поняттю *politeia* («політія»), яке означало державну організацію міста-держави?

47.1. Від правил до права

Люди з часом виробляли правила співжиття, які забезпечували порядок у відносинах всередині певного суспільства. Спочатку ці норми поведінки існували в усній формі, їх дотримання забезпечувалося різними засобами громадського впливу. Тому ці загальні правила поведінки відомі як **соціальні норми**. Серед них — звичаї, традиції, релігійні, моральні норми. В результаті багаторазового застосування впродовж століть ці норми входили у звичку. Правила могли відповідати інтересам певної групи людей чи спільноти загалом, тоді держава в особі владних осіб їх дотримання брала під свій контроль. Такі правила, яким надавали загальнообов'язкового характеру, передбачаючи покарання за їх недотримання, стали **правовими нормами**.

Право — різновид соціальних норм, які є загальнообов'язковими; система регулювання суспільних відносин.

Для покращення управління суспільством ці правила поступово ускладнювалися, охоплювали різні сфери відносин. Правителі стали записувати встановлені часом, людьми та владою правила, створюючи збірники законів.

Так право отримувало втілення в законодавстві, набуваючи форми того чи іншого закону. Отож, право є первинним стосовно закону, а закон є втіленням права.

Особливу увагу в законах приділяли захисту приватної власності, визначенню обов'язків певних верств населення, зокрема сплати податків, встановленню покарань за порушення правил, регулювання системи суспільної ієрархії, ведення торгівлі, сімейних стосунків.

Покарання в Давньому Єгипті

Сплата податків

***1.** Як ви розумієте твердження «право виражене в законах»? **2.** Як співвідносяться соціальні та правові норми? Що вирізняє право з-поміж соціальних норм? **3.** Наведіть приклади законів, давніх чи сучасних, які вам відомі.*

47.2. Найдавніші збірки законів Давнього Сходу та Античності

https://cutt.ly/P8dbqNe

«Закони Хаммурапі» (фрагменти)

Найдавніший з відомих записаних збірник законів з'явився в Месопотамії. Цар **Хаммурапі**, правитель Вавилону, близько 1760–1750 років до н. е. створив спеціальне зведення законів. «Кодекс Хаммурапі», що складався із 282 статей, було вибито клинописом на чорній стелі. У верхній частині стели — зображення Хаммурапі, який одержує закони від бога сонця Шамаша. Артефакт віднайшли археологи на початку XX століття під час розкопок у місті Сузи.

«Закони Хаммурапі» врегульовували відносини у сфері праці, приватної власності, спадкування, шлюбу та зобов'язань, господарські та сімейні відносини, а також встановлювали сувору систему покарань, зокрема смертну кару за крадіжку. Понад 10 статей присвячено захисту життя, честі й гідності особи.

Суд Осіріса

Верхня частина стели із «Законами Хаммурапі»

У Давній Спарті діяли неписані закони («Велика Ретра»), які запровадив у першій половині VIII ст. до н. е. правитель **Лікург**. Він переділив землю, намагаючись знищити нерівність, залишив в обігу тільки залізні монети, заснував загальні трапези, регламентував страви, одяг, ремесла і навіть зачіски. Перші в Афінах закони записані в 621 р. до н. е. за наказом архонта **Драконта**. Вони були настільки суворими, що відомі під назвою «драконівські закони». Смертну кару призначали навіть за незначні проступки.

Перші писані закони в Давньому Римі відомі як «Закони XII таблиць». Вони створені в середині V ст. до н. е., їх виставляли на міській площі на 12 дошках, щоб ніхто не міг послатися на «незнання закону». Метою такої діяльності було врегулювання становища римських плебеїв (незнатне вільне населення), які до того були обмеженими в правах порівняно зі знатними патриціями. Було закріплено право кожного громадянина скаржитися народним зборам на несправедливе рішення магістрату

(вищої посадової особи). Регулювалися сімейні, спадкові відносини, зобов'язання тощо.

Про ставлення громадян античного поліса до свого громадянського статусу свідчить текст **присяги громадянина Херсонеса**, знайдений наприкінці XIX століття під час розкопок на центральній площі міста. Текст присяги викарбувано на стелі з білого мармуру.

https://cutt.ly/Y8dbsGa

Присяга громадян Херсонеса

1. Чому, на вашу думку, правителі давнини намагались оприлюднити закони? Якими способами це робили? 2. Звідки походить правовий принцип «незнання закону не є виправданням»? 3. Порівняйте норми права східних і західних давніх суспільств. Що в них спільного?

47.3. Рабство в давніх суспільствах

Чималу частину населення країн в усьому стародавньому світі становили **раби** (невільні люди). Зазвичай, раби не володіли жодними правами у суспільстві, вони не отримували зарплати, не мали змоги вибору роботи і не могли звільнитись. Інші залежні люди мали певні обмеження своєї свободи, але все одно були вільнішими за рабів.

Раби — люди, які не мали особистої свободи і перебували в примусовій службі у вільних осіб або держави.

Покарання рабів

Римський солдат веде закутих полонених, 200 р. до н. е.

В історичних джерелах згадки про цю суспільну групу з'являються рано. Рабство існувало в Китаї від 1200 р. до н. е. Про рабів на Близькому Сході згадували «Закони Хаммурапі», а в Індії вони відомі приблизно із 100 р. до н. е. В Афінах, центрі давньої Еллади, близько третини людей були рабами. У Давньому Римі раби працювали на фермах, веслували на військових кораблях, виконували будівельні роботи, проте існували й такі, що переписували книги, займалися наукою чи працювали вихователями (вчителями). Чимало рабів були домашньою прислугою, музикантами і танцюристами, рахівниками й лікарями.

Рабами переважно ставали військовополонені з інших країн. Принизливе становище в суспільстві також можна було успадкувати від батьків. Інколи до рабства призводила бідність. Люди не могли сплатити старих боргів та опинялися в залежності від інших, жертвуючи своєю свободою (чи свободою своїх дітей). Поширеною була також работоргівля — основними середземноморськими центрами продажу рабів вважають Ефес та Делос.

Рабині прислуговують знатній римлянці, мозаїка, терми Сіді Ґріб, Національний музей Карфагена

Раб міг стати вільним, якщо господар погоджувався відпустити його. Таких людей у Римі називали вільновідпущениками (лібертинами). Проте навіть на волі вони зберігали свій зв'язок із колишніми власниками, доступ до участі у громадському та політичному житті їм обмежувався.

Машина часу

«Законсервоване помешкання».

У 2021 році під час розкопок у Помпеях археологи відшукали кімнату рабів, яка збереглася майже в ідеальному стані. Приміщення знайшли під час розкопок вілли на околицях Помпеїв, яка мала панорамний вид на Середземне море. У кімнаті рабів було лише одне вікно та жодних прикрас на стінах, також там збереглися залишки трьох дерев'яних ліжок.

Світлина кімнати рабів із вілли у Помпеях

1. *Як поповнювалися лави рабів?* ***2.*** *Чому, на вашу думку, намагалися в давнину обмежити боргове рабство?* ***3.*** *Порівняйте ставлення до рабів у різних суспільствах, скориставшись додатковими джерелами інформації.*

Вправа «Ментальна мапа». Спільно в парах чи групах укладіть ментальну мапу «Найдавніші закони».

Корисна гра:

«Право і закони в давнину»

https://cutt.ly/6wrfh2Sg

Перевірте себе

1. Складіть запитання до тексту параграфа, починаючи кожне такими словами: Коли _? Що _? Хто _? Де _? Звідки ми можемо дізнатися про ___? Чому ___? Як ___? Який результат ___? Запропонуйте свої запитання в класі.

2. Як у давніх суспільствах використовували рабів? **3.** Назвіть імена відомих вам законодавців давнини. **4.** Складіть короткий текст про становище рабів у давніх суспільствах. **5. Вправа «Що раніше?».** Поміркуйте, як пов'язані виникнення права і держави. Що з них, на вашу думку, є первинним? Обґрунтуйте власну позицію. **6. Вправа «Чи однакові?».** Знайдіть у фрагментах із «Кодексу Хаммурапі» (стор. 242) статті, що встановлюють покарання за нанесення шкоди здоров'ю чи майну різних за статусом людей. Чиї життя, здоров'я чи майно цінувалися більше?

§ 48. Давньоєгипетська держава

Згадайте...

— що таке зрошувальне землеробство;

— в якому напрямку щодо сторін горизонту тече річка Ніл.

Як ви розумієте... — поняття «суспільство», «суспільні групи»?

Чи знаєте ви, що...

— спершу правителів округів називали «анджмер», що означало «той, хто копає канал»?

48.1. Початки Давньоєгипетської держави

Перетворення Єгипту в єдину державу відбувалося поступово. Спочатку в долині Нілу сформувалися невеликі самостійні округи — номи. Очолював ном місцевий правитель — номарх. Він мав багато обов'язків: був військовим вождем, жерцем, керував будівництвом каналів.

Ном — кілька поселень, об'єднаних однією зрошувальною системою, адміністративна одиниця Давнього Єгипту.

«Палетка Нармера», яка зображає сцени, пов'язані з об'єднанням Єгипту в добу Раннього Царства

Номи часто воювали між собою, сильніший підкорював слабшого. Наприкінці IV тис. до н. е. в долині Нілу виникли дві держави: Верхній Єгипет (біля витоків Нілу) та Нижній Єгипет (біля гирла Нілу). Прийнято вважати, що остаточно завершив об'єднання країни правитель Верхнього Єгипту цар **Міна**, який **близько 3000 р. до н. е.** переніс столицю на північ і заснував місто Мемфіс. Історичність цієї особи є предметом численних дебатів та дискусій, проте саме від нього бере свій початок та Єгипетська держава, яка проіснувала близько 2500 років і була ліквідована персами у 525 р. до н. е.

Правителів Єгипту (царів) із середини II тис. до н. е. називають фараонами (від єгипетського терміна «Пер-О» —

«великий дім»). Уся влада в Єгипті належала фараону. Він був не просто правителем держави, але й вважався сином бога сонця Амона. Хоч влада фараона було необмеженою, правитель мав багато обов'язків: був головнокомандувачем війська, відповідав за добробут єгиптян, чинив правосуддя. Наступником фараона ставав його нащадок, який успадковував титул після батька, продовжуючи *династію* (ряд правителів, які належать до одного роду).

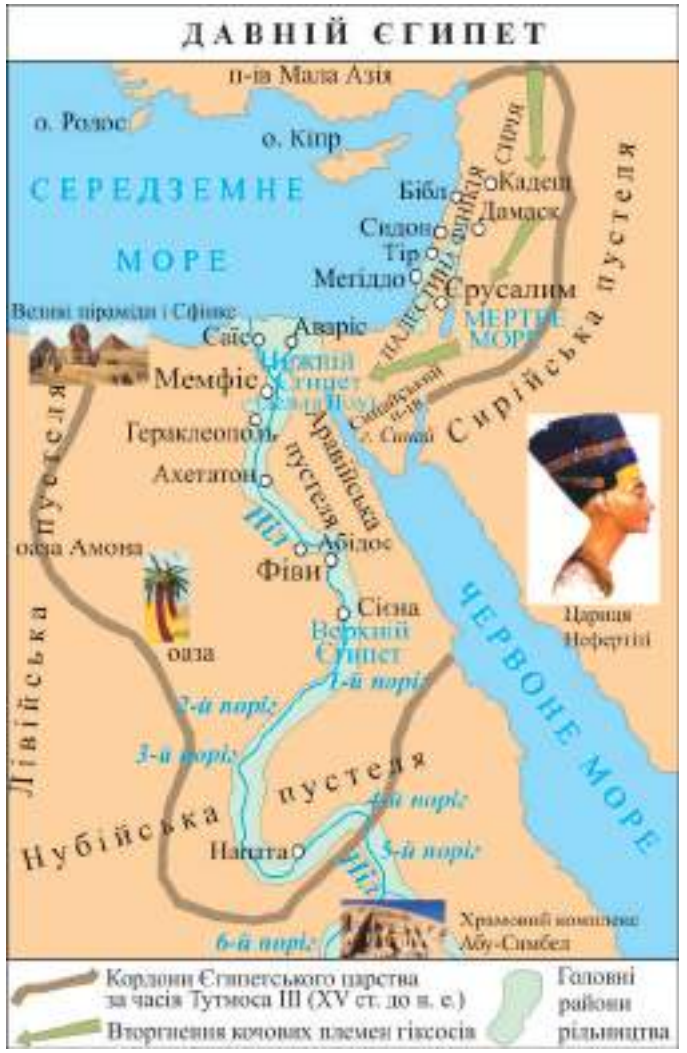

Принц Рахотеп і Нофрет. 4 династія

Аменемхет III. Середнє Царство

1. *Опишіть процес створення Давньоєгипетської держави.* ***2.*** *Нанесіть на стрічку часу дати створення та занепаду Єгипетської держави.* ***3.*** *За допомогою мапи визначте територію Давньоєгипетської держави та найбільші міста.*

48.2. Періодизація історії Давнього Єгипту

1. *Які періоди історії Давньоєгипетської держави виділяють дослідники?* ***2.*** *Який із цих періодів, на вашу думку, був періодом найбільшого піднесення Єгипетської держави? Відповідь обґрунтуйте.* ***3.*** *Чому, на вашу думку, іноземці завжди були зацікавлені в захопленні Єгипту?* ***4.*** *STEM-завдання «Періодизація історії Давнього Єгипту».* https://cutt.ly/X8dblah

48.3. Яким було давньоєгипетське суспільство

Єгипетське суспільство було неоднорідним. Воно поділялося на окремі групи, кожна з яких мала певні права і можливості, виконувала визначені обов'язки.

Значну частину єгипетського суспільства становили *селяни і ремісники*. Вони платили податки, віддаючи частину врожаю на користь *фараона* та його оточення, а також відробляли повинності (будували канали, храми тощо). Існувала система призову до *війська*: 10 осель селян та ремісників повинні були забезпечити одну людину для армії. За службу єгиптянин отримував платню.

Складовою Єгипетської держави було рабство. *Раби* були безправними людьми, їх могли використовувати як товар — продавати, купувати, обмінювати.

Хеміун, візир царя Хуфу

Доволі швидко в Єгипті сформувався адміністративний апарат. *Чиновники*, головним з яких був візир (чаті), збирали інформацію про підданих (скільки землі, вид заняття, прибутки) і стежили за сплатою податків. Серед чиновників виділялися писарі, які повинні були вміти читати та писати, володіти азами математичних знань. Освіта дозволяла підвищити рівень життя і не виконувати важку фізичну роботу.

Жерці прославляли богів, молилися за їхню прихильність, а також намагалися впливати на фараона (це їм часто вдавалося), інколи вступаючи із

правителем у відкриті конфлікти за владу. Жерці нерідко ставали найбагатшими людьми в єгипетському суспільстві.

Фараонів вважали втіленням божества, спочатку Осіріса, а згодом — сонця. Обожнювання влади фараона відображене в масштабних архітектурних проєктах. Серед них — знамениті піраміди доби Давнього Царства, споруджені на плато Ґізи в районі сучасного Каїра.

Статуя Хатшепсут у чоловічому образі

Загальний вид храму Хатшепсут у Дейр-ель-Бахрі

Статуя Тутмоса III в Луксорському музеї

Єгипетська історія знала приклади, коли при владі були жінки. Найвідомішою правителькою доби Нового Царства була **Хатшепсут**. Після того, як її чоловік, Тутмос II, помер і престол перейшов до пасинка **Тутмоса III**, Хатшепсут фактично здійснила переворот і сконцентрувала владу у своїх руках. Вона використовувала всі атрибути царя — навіть носила підвісну борідку. Було створено спеціальний міф, за яким її батьком оголосили не царя Тутмоса I, а безпосередньо бога Амона. Найвідоміша з експедицій Хатшепсут, торговельна, — у чудернацьку країну Пунту (знаходилася, ймовірно, на теренах Північно-Східної Африки, у районі північно-східних окраїн сучасного Сомалі), описана в одному з її монументальних храмів у західній Фіваїді, у місцевості Дейр-ель-Бахрі.

Після смерті Хатшепсут Тутмос III проводив активні військові кампанії на теренах Близького Сходу. Загалом він здійснив не менше 15 походів «в Азію», максимально розширивши межі своєї держави. Його наступники здебільшого зосереджувалися на внутрішніх справах.

Ехнатон

Фараон Аменхотеп IV спробував провести релігійно-політичну реформу. У нього стався конфлікт із жерцем бога Амона. Тому фараон започаткував поклоніння іншому богу сонця, Атону. Прийнявши нове ім'я, **Ехнатон**, він переніс резиденцію до нового міста — Ахетатона. Фараона часто зображали на сценах поклоніння Атону разом з дружиною **Нефертіті** та дітьми. В управлінні Ехнатон спробував спиратися на чиновників, які мали не надто знатне походження і були готові служити йому. Ці люди в текстах отримали назву «немху» — «сироти». Реформа Ехнатона зазнала невдачі, його наступники повернулися до вшанування Амона. Так, одружившись з однією з доньок Ехнатона, фараон Тутанхатон згодом змінив своє ім'я і став **Тутанхамоном.** Правив він недовго і не встиг проявити себе як умілий правитель, проте ім'я царя, який помер у молодому віці, стало всесвітньовідомим від листопада 1922 року. Саме тоді археолог Говард Картер, керівник експедиції лорда Карнарвона, у знаменитій Долині Царів натрапив на гробницю молодого царя, невелику за тамтешніми мірками, але чудово збережену.

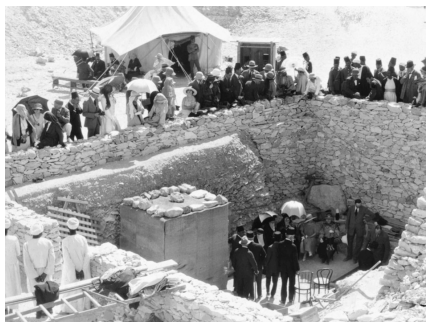

Відвідувачі біля гробниці Тутанхамона, лютий 1923 року

Храм Рамсеса II в Абу-Сімбел

Серед фараонів наступного періоду особливо прославився **Рамсес II.** Він зіткнувся з новим суперником — хетами, які проживали на теренах Малої Азії і які, як і єгиптяни,

претендували на вплив у Передній Азії. Мирний договір із хетами після битви поблизу міста Кадеш — один із найраніших зафіксованих писемних міждержавних договорів в історії людства. Нам відома його як єгипетська, так і хетська версія. Період правління Рамсеса II — доба найвищого розквіту Давньоєгипетської держави. А далі розпочалася навала «народів моря», держава пережила правління вихідців з Лівії, Нубії та інших середовищ. Зрештою, з VI століття до н. е. територію Єгипту включено до складу імперії Ахеменідів. Так завершилось існування Єгипетської держави, а країна єгиптян розвивалася під владою чужоземців.

***1.** На які соціальні групи поділялося давньоєгипетське суспільство? **2.** Охарактеризуйте правління найвідоміших фараонів. **3.** Чому, на вашу думку, єгипетських правителів вважали богами?*

Онлайн-цікавинка:

Віртуальна екскурсія «Давній Єгипет» у The British Museum (скористайтеся Google Translate) https://cutt.ly/H2gATsZ

Корисна гра:

Онлайн-пазл «Статуя Тутанхамона» (скористайтеся Google Translate) https://cutt.ly/I2gStWM

Вправа «Соціальна піраміда». Намалюйте соціальну піраміду давньоєгипетського суспільства. Скористайтеся допомогою вчителя / вчительки.

Перевірте себе

1. Складіть запитання до тексту параграфа, починаючи кожне такими словами: Коли _? Що _? Хто _? Де _? Звідки ми можемо дізнатися про ___? Чому ___? Як ___? Який результат ___? Запропонуйте свої запитання в класі.
2. Складіть глосарій за матеріалом параграфа. **3.** Укладіть таблицю «Найвідоміші фараони Давнього Єгипту». **4.** Розкажіть, яка інформація за темою параграфа вас найбільше вразила. Чому? **5. Вправа «Ілюструємо історію».** Намалюйте ілюстрацію / комікс до одного з епізодів з історії Давнього Єгипту, який найбільше вам запам'ятався / про одного з правителів Єгипту (на вибір). **6. Вправа «Вікторина».** Створіть цікаві завдання для вікторини за матеріалом параграфа. Проведіть змагання в класі.

§ 49. Держави та суспільства Передньої Азії в давнину

Згадайте...
— в долині яких річок виникла цивілізація Месопотамії;
— якими були основні заняття населення Передньої Азії.
Як ви розумієте... — значення слів «імперія», «місто-держава»?
Чи знаєте ви, що...
— Вавилон був справжнім мегаполісом у свій час, у період свого розквіту чисельність містян сягала 200000 осіб;
— за часів правління перського царя Дарія I розмір податку залежав від родючості земель окремих територій?

49.1. Давня Месопотамія

Бронзова голова статуї одного з представників династії Саргона Давнього

У Шумері, південній частині Месопотамії (Дворіччя), приблизно із середини IV тис. до н. е. поширилося поливне землеробство. Найдавніший народ регіону, який створив державу і писемність, — шумери. Правителі шумерських міст (таких як Кіш, Урук, Ур, Умма тощо) вже від III тис. до н. е. посилили свою владу та повели боротьбу між собою. Саргон Давній (Шаррум-кен, «істинний цар») та його нащадки зуміли завоювати не лише Шумер, але й довколишні близькосхідні території. Об'єднання проходило із труднощами — проти Саргона та його синів неодноразово повставали. Онук Саргона Нарам-Суен навіть оголосив себе богом та «царем чотирьох сторін світу», щоби зміцнити свою владу. Яскравими наступниками династії Саргона були представники III династії міста Ур, які відомі створенням перших законів (закони царя Шульгі).

У II тис. до н. е. головним центром життя Месопотамії став Вавилон. Цар Хаммурапі відбив усі претензії

войовничих сусідів й об'єднав Месопотамію. Він запровадив єдині закони («Закони Хаммурапі»), якими спробував «склеїти» багатоетнічну країну. Пропонувалося захищати власність, карати винних, правильно поводитися з рабами та іншими прошарками суспільства.

Попри це, царська влада Хаммурапі та його наступників не була безмежною. У «Законах» досить чітко записано про перші форми соціального захисту, дотримання справедливості та роль правителя у забезпеченні цього порядку. У 1595 році до н. е. на Вавилонію напали хети, й останні нащадки з роду Хаммурапі втратили владу в державі.

***1.** Перелічіть найбільші міста-держави Шумеру. **2.** Чим прославився цар Хаммурапі? **3.** Яке значення в історії «Законів Хаммурапі»?*

49.2. Ассирійська держава. Імперії I тис. до н. е.

Поряд із Вавилоном, починаючи із середини II тис. до н. е., розвивалась Ассирійська держава. У долині річки Тигр орних земель бракувало, тож ассирійці вдавалися до завойовницьких дій. Воюючи із сусідами, вони досягли успіхів від кінця X ст. до н. е. Захоплення Вавилона стало їх головним досягненням. На завойованих землях впроваджували єдину систему управління, щодо нескорених проводили депортації (виселення). Упродовж VIII ст. до н. е. ассирійські правителі Саламанасар V та Саргон II перетворили свою країну на могутню імперію. Проте вже від VII ст. до н. е. проявилися симптоми кризи — влада опинилася в руках непридатних для управління людей. Свавільний Сінаххеріб, наприклад, наказав знищити бунтівний Вавилон і затопити місто водами Євфрату.

Піддані все частіше бунтували проти ассирійської влади. Мідія, Вавилон та інші об'єднались і в 612 р. до н. е. захопили столицю Ассирії — Ніневію. На руїнах Ассирії повстало Вавилонське царство — історики називали його Нововавилонським царством, щоби не плутати із часами Хаммурапі. Однак схожий із ассирійським стиль правління призвів до його падіння. Месопотамія від 539 р. до н. е. включена до складу перської імперії Ахеменідів.

Стіни Ніневії, рельєф з палацу Ашшурбаніпала

Фрагменти оздоб процесійного шляху у Вавилоні

***1.** Визначте основні події з історії Ассирії. **2.** Охарактеризуйте діяльність найвідоміших правителів Ассирії. **3.** Чи можна вважати Ассирійську державу імперією? Обґрунтуйте свою думку.*

49.3. Імперія Ахеменідів

Ахеменіди спочатку здобули владу в межах одного з регіонів сучасного Ірану — на теренах історичної області, відомої як Персида. Проте вже в VI ст. до н. е. Кір II Великий досить швидко підкорив терени Месопотамії, Малої Азії та Кавказу. Його наступник Камбіз приєднав Єгипет. Щоправда, час володіння виявився нетривалим. Після загадкової смерті Камбіза проти персів повстали всі

підкорені землі. Однак цар Дарій продемонстрував неабиякі таланти дипломата і полководця, завдяки чому повернув собі владу над усіма ними. На честь своєї перемоги на скелі в місцевості Бехістун він викарбував напис, де описав історію придушення повстань проти своєї влади.

Дарій, щоб зміцнити імперію, створив нові округи, на чолі яких поставив сатрапів, які відповідали за збір податків, управління тощо. Система поштової служби та доріг поєднувала різні частини імперії. Ахеменіди дозволили частині народів, переселених ассирійцями та вавилонянами, повернутися на свої традиційні місця проживання. Арамейська мова, якою розмовляли семіти Передньої Азії, стала мовою ділового спілкування адміністрації та між різними частинами імперії. Ахеменіди толерантно ставилися до вірувань своїх підданих. Дарій почав карбувати власну срібну та золоту монети («дарик» та «сикль»), єдині для всієї імперії.

Персеполь, реконструкція

Бехістунський напис Дарія I

Піддані мали платити податки і приносити дари «царю царів». Військо Ахеменідів складалось із загонів, які надсилали всі народи імперії. Було створено царську гвардію, до якої входили 10 тисяч «безсмертних». Уже Дарій наприкінці свого правління зіткнувся з опором низки невеликих грецьких полісів Іонії, а згодом і острівної та балканської Греції. Проте ні він, ні його син Ксеркс не змогли досягнути успіху у війні проти греків.

Наступники Ксеркса змушені були постійно придушувати виступи сатрапів (наприклад, регулярно повставав Єгипет). «Царям царів» ставало все дедалі важче утримувати свою владу. Урешті, влада персидських царів

стала настільки слабкою, що Александру Македонському вдалося з обмеженим числом вишколених воїнів розбити та зруйнувати найбільшу давньосхідну імперію.

***1.** Опишіть систему управління Перською імперією. **2.** Які території завоювали перси? **3.** Чому, на вашу думку, Александру Македонському вдалося зруйнувати Персію?*

49.4. Держави Східного Середземномор'я в давнину

Найдавнішими і найбільш вагомими центрами Східного Середземномор'я були міста Тір, Бібл та Сідон. Дещо окремо стояло царство Угариту, яке знаходилося дещо північніше на узбережжі. Населення цих міст займалося здебільшого торгівлею, підкоряючись місцевим царям. Частина міст погано пережила навалу «народів моря». Окремі держави стали сферою впливу великих імперій Сходу (наприклад, для Ахеменідів Фінікія і фінікійці були основною силою їхнього військового флоту).

Окремою країною стало Ізраїльсько-Юдейське царство. Рання історія Ізраїля та Юдеї відома нам за уривчастими згадками в єгипетських та месопотамських джерелах, за даними археології і записами Старого Заповіту. Найдавніші відомості про перших царів, наведені в Біблії, підтвердити складно. Цар Давид став засновником об'єднаного царства Ізраїлю та Юдеї зі столицею в Єрусалимі. Версія, зафіксована в Біблії, говорить нам, що після повернення з єгипетського полону, представники єврейських родів та «колін» на чолі з Ісусом Навином повернулися на терени Близького Сходу, де їх чекав непростий шлях на утвердження свого місця на землі, яку їм пообіцяв Бог.

У ранніх євреїв вагому роль відігравали судді — шофети, яких наділяли повноваженнями від імені народу. Проте вони не обмежували влади царя. Наступник Давида Соломон укріпив своє становище, збудував знаменитий Єрусалимський храм. Уже в добу правління його синів давній Ізраїль та Юдея стали окремими царствами й упродовж VIII–VI ст. до н. е. стали жертвами агресивної політики своїх сусідів — Ассирії та Нововавилонського царства.

Решітки Угарита

Єрусалимський храм у давнину, реконструкція

1. *Які держави існували у Східному Середземномор'ї?* ***2.*** *Охарактеризуйте розвиток Ізраїльсько-Юдейського царства?* ***3.*** *Які відносини склалися між державами Східного Середземномор'я та імперіями Передньої Азії?*

Онлайн-цікавинка:

Віртуальна екскурсія «Ворота Іштар у Пергамському музеї» (скористайтеся Google Translate) https://cutt.ly/jwrTUwk2

Корисна гра:

«Давні правителі» https://cutt.ly/0wrvpciM

Вправа «Колаж». Спільно в парах чи групах створіть колаж про одну із держав Передньої Азії.

Перевірте себе

1. Складіть запитання до тексту параграфа, починаючи кожне такими словами: Коли _? Що _? Хто _? Де _? Звідки ми можемо дізнатися про ___? Чому ___? Як ___? Який результат ___? Запропонуйте свої запитання в класі.

2. Укладіть коротку енциклопедичну статтю про одного з давніх правителів Передньої Азії. **3.** Поміркуйте, яка з держав Передньої Азії, на вашу думку, досягла найбільшої могутності. Відповідь аргументуйте. **4.** Використовуючи текст Біблії, віднайдіть інформацію про правителів Ізраїльсько-Юдейського царства. 5. **Вправа «Порівняльна таблиця».** Укладіть порівняльну таблицю «Держави Передньої Азії» за самостійно дібраними критеріями. 6. **Вправа «Сенкан».** Складіть сенкан за темою параграфа.

§ 50. Держава і суспільство Давніх Індії та Китаю

Згадайте...

— які цивілізації існували на території півострова Індостан.

Як ви розумієте... — значення слів «реформа», «каста»?

Чи знаєте ви, що...

— довжина Великої китайської стіни 6,5 тисяч км, що більше за довжину сухопутного українського кордону?

50.1. Давня Індія: основні риси суспільного розвитку

Перші осередки державності на території півострова Індостан сформувалися в долині річки Інд. Упродовж першої половини — середини I тис. до н. е. тут утворились окремі монархії зі своїми правлячими династіями.

У суспільному устрої цих держав важливу роль відігравав релігійний чинник, зокрема традиційний **індуїзм.** Давньоіндійське суспільство було поділене на низку **варн** (груп населення): жерців — *брахманів*, воїнів — *кшатріїв*, селян та ремісників з торговцями — *вайшів*, а також *шудрів* — робітників та залежних груп населення. Поза цими категоріями окремо стояли так звані *«недоторкані»*, які змушені були робити найбільш важку та негідну роботу. Приналежність до варни зберігалася все життя.

Крім того, що людина належала до однієї з варн, вона ще входила до певної **касти.** Касту формували особи однієї професії, які мешкали в одному районі. Були касти ремісників, торговців, музикантів тощо. Вони мали свої органи управління, спільні кошти, разом відзначали різні свята.

Наприкінці IV ст. до н. е. до влади прийшла династія, засновником якої був **Чандрагупта Маур'я.** Цей правитель скинув попередню династію Нандів і, за переказами, зустрічався з Александром Великим під час індійської частини його східного походу. З одним із наступників Александра, Селевком Нікатором, Чандрагупта зумів домови-

тися про обмін окремих територій держави Селевка (зокрема Пенджабу в північно-західній частині Індії) на 500 бойових слонів, які йому передав правитель Індії.

Колона Ашоки у рештках міста Вайшалі

«Закони Ашоки» на колоні

Рештки Наланди — міста доби Гуптів

Наступники Чандрагупти, зокрема **Ашока**, розширювали територію імперії на північ. Цей правитель, ймовірно, прийняв буддизм, але так і не зробив його державною релігією. Водночас, життя в країні регулювали «Закони Ашоки». У II ст. до н. е. держава Маур'їв розпалася, і чергове об'єднання Індії відбулося лише у IV ст. н. е. під владою династії Гуптів.

***1.** Коли відбулося формування перших держав у долині Інду? **2.** У чому проявились особливості індійської цивілізації? Порівняйте варни і касти. **3.** Навіщо, на вашу думку, Ашока встановлював на колонах і скелях тексти своїх законів?*

50.2. Історія давньокитайської державності

Найдавніші держави на території Китаю розташовувалися в різних районах басейну Янцзи та поступово переміщалися в басейн Хуанхе. У ранніх китайських історичних текстах фігурує міфологічний герой — Юй, з яким пов'язують початки державності. Він заснував першу династію Ся, приборкав бурхливі води Хуанхе, збудувавши численні греблі.

З XVIII ст. до н. е. і до кінця I тис. до н. е. на землях, що розташовані на північ від Хуанхе, існувала держава **Шан**. Її правителя називали ван. В XI ст. до н. е. народ, який називав себе чжоу, завоював Шанське царство — й утворилася велика держава Чжоу, яка на початку VIII ст. до н. е. розпалася на окремі менші країни.

Від середини I тис. до н. е. почалась епоха «воюючих царств». Незважаючи на військовий безлад, правитель Шан Ян започаткував традицію, яка утверджувала принцип верховенства держави над усіма сферами суспільного та особистого життя. У 221 р. до н. е. боротьба закінчилась утвердженням династії Цінь. Голова роду Їн Чжен прийняв імператорський титул. Його повне ім'я **Цінь Ши Хуан-ді** (частки «хуан» — «володар» та «ді» — «імператор») буквально означало «Перший імператор Цінь».

Цінь Ши Хуан-ді створив централізовану державу, де вагому роль зайняли професійні чиновники. Він поділив володіння на нові округи та призначив своїх управителів. На чолі імперії поставив кількох досвідчених чиновників-міністрів, заснував нову імператорську резиденцію, де гуртувалася знать, створив єдині закони для всіх тери-

торій. Саме за період правління Цінь Ши Хуан-ді було покладено початок будівництву *Великої китайської стіни*, яка мала захистити північні кордони імперії від нападу кочівників.

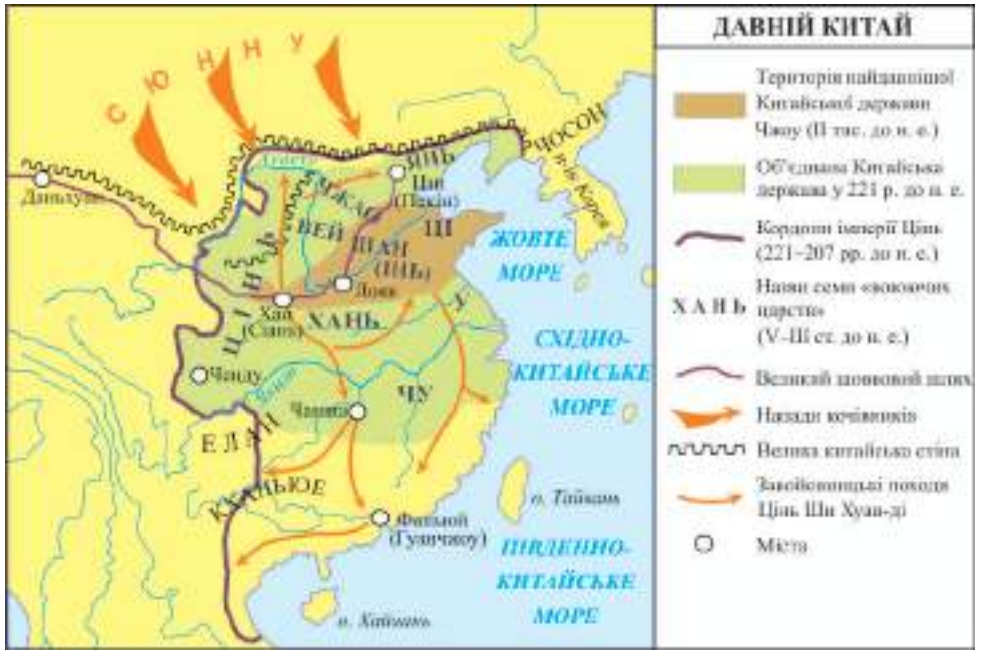

Теракотова армія з гробниці Цінь Ши Хуан-ді

Цінь Ши Хуан-ді

Імператор У Ді та його почт

Жорстока і деспотична політика правителя призвела до повстання проти його наступників. Уже в 207 році до н. е. Лю Бан заснував нову династію Хань. Одним із найуспішніших її правителів став У Ді, за якого виник *Великий шовковий шлях*, що поєднав торгівлею Китай і Європу.

Із дванадцяти імператорів восьмеро займали престол ще в дитячому віці. Тож влада перейшла до рук професійних чиновників-управлінців, які на власний спосіб поєднали жорсткі імперські порядки із релігійно-етичними нормами конфуціанства. Численні повстання та напади кочівників підривали могутність Китаю. У 220 р. Ханська імперія розпалася на три царства, що одразу почали воювати між собою.

***1.** Які зміни відбулися в Китаї за правління династії Цінь? **2.** Для чого було побудовано Велику китайську стіну? **3.** Назвіть причини розпаду Ханської імперії.*

Онлайн-цікавинка:

Віртуальна мандрівка «Велика китайська стіна» (скористайтеся Google Translate) https://cutt.ly/iwrTXRmb

Корисна гра:

«Давні Індія та Китай»
https://learningapps.org/watch?v=phsyo62bj22

1. Вправа «Стрічка часу». Спільно в парах чи групах створіть стрічку часу та нанесіть на неї основні події з історії Давніх Індії та Китаю.

2. STEM-завдання «Настільна гра «Хто я?»».

Матеріали: ножиці; картон / папір; маркер / кольорові олівці / фарби / таймер.

Алгоритм виконання: 1. Об'єднайтеся в групи. **2.** Створіть картки для настільної гри «Хто я?» з історії Давніх Індії та Китаю. **3.** Пригадайте правила гри (можна скористатися мережею «Інтернет»). **4.** Пограйте у створену вами гру «Хто я?». 5. Поділіться враженнями від гри. На яку тему з історії Стародавнього світу ви хотіли б створити аналогічні картки?

Перевірте себе

1. Складіть запитання до тексту параграфа, починаючи кожне такими словами: Коли _? Що _? Хто _? Де _? Звідки ми можемо дізнатися про ___? Чому ___? Як ___? Який результат ___? Запропонуйте свої запитання в класі.

2. Створіть сенкан на одну із тем: «Давня Індія», «Давній Китай».

3. Складіть перелік правителів Давніх Індії та Китаю. Укладіть історичний портрет одного з цих історичних діячів. **4.** Розкажіть, яка інформація за темою параграфа вас найбільше вразила. Чому?

5. Вправа «Уявне інтерв'ю». Складіть запитання для уявного інтерв'ю із Чандрагуптою Маур'я, Цінь Ши Хуан-ді (на вибір).

6. Вправа «Дослідник». Віднайдіть додаткову інформацію про розвиток Давніх Індії або Китаю та обговоріть її.

§ 51. Розвиток суспільства і держави в Давній Греції: від епохи палаців до поліса. Афіни та Спарта

Згадайте...

— що таке поліс;

— яку роль у грецьких містах відігравала агора.

Як ви розумієте... — значення слів «палац», «тиранія»?

Чи знаєте ви, що...

— чотирма основними давньогрецькими племенами вважають ахейців, дорійців, іонійців, еолійців;

— з ахейцями пов'язують основні досягнення бронзової доби на території Давньої Греції, а початок розселення дорійців співпав зі втратою писемності і занепадом рівня матеріальної культури;

— період 1200–800 років до н. е. в історії Греції називають «темними століттями», або ж Гомерівською Грецією?

51.1. Крито-Мікенська доба в історії Греції

На території Давньої Греції існували три види державних утворень. Перший із них походить з крито-мікенської епохи, з ранньої палацової цивілізації.

1. *Назвіть дві палацові цивілізації бронзової доби. Що спільного, а що відмінного було в організації їхніх держав?* ***2.*** *Чому, на вашу думку, в поселеннях егейської (критської, мінойської) цивілізації відсутні оборонні укріплення?* ***3.*** *Знайдіть на мапі острів Крит, міста Кносс, Мікени, Афіни, Спарту.*

https://cutt.ly/N8dbEaK

51.2. Афінський поліс

Давні Афіни володіли майже всією територією півострова Аттика. Влада в полісі належала **народним зборам** та виборним **архонтам**, які здійснювали виконавчу владу. Судові функції виконував **ареопаг** — рада старійшин, яка засідала на пагорбі, названому на честь бога війни Ареса. Наприкінці VII ст. до н. е. в Афінах зафіксовані перші записані закони Драконта, а також перша спроба встановлення тиранії.

Боргові проблеми та обезземелення частини бідняків призвели до того, що на початку VI ст. до н. е. архонт **Солон** отримав від народу вотум довіри на проведення реформ. Він скасував борги і поділив усе населення поліса на чотири розряди за майновим принципом. Від кожного з чотирьох розрядів обирали по 100 осіб до «буле» (орган управління полісом), яку назвали «рада чотирьохсот».

Реформи Солона не вдовольняли ні прихильників більш радикальних змін, ні стару аристократію. Солон згодом покинув Афіни. У VI ст. до н. е. виникли передумови для встановлення на теренах Аттики повноцінного раннього тиранічного режиму. Цього досяг тиран **Пісістрат** (він був родичем Солона), який зміг навіть передати владу своїм синам. Ранні тирани у грецьких полісах встановлювали свою владу під гаслами соціальних реформ, заходів проти аристократів та олігархів. Загалом правління Пісістрата

запам'яталось афінянам як доба економічного та культурного розвитку їхньої держави. Однак його синів не полюбили та вигнали з Афін.

Кінець VI – початок V ст. до н. е. стали добою знаменитої афінської демократії, початки якій дали реформи **Клісфена**. Він підніс роль народних зборів (екклесії). «Буле» розширили до 500 осіб, але до цієї ради почали набирати інакше: старі роди втратили змогу диктувати свої умови.

Послабилася роль ареопагу. Судові функції від VI ст. до н. е. виконувала **геліея**, до якої за жеребом обиралося 6 тис. громадян. Це число стало негласним «мінімумом», який потрібен був для голосування у народних зборах під час процедури **остракізму** («суд черепків»). Таким способом усували надто впливових діячів, політичних суперників. На уламку посуду (остраконі) писали імена тих афінян, яких визнавали небезпечними для поліса. «Переможець» голосування мав покинути Афіни на 10 років зі збереженням майна, але без права участі в житті держави.

Остракони з іменем афінського політика Фемістокла

Перікл

Виборність, звітність і постійна присутність жеребу при зайнятті певних посад мали запобігати повторенню тиранії. Натомість посаду одного з 10 стратегів дозволялось обіймати більше одного разу. У другій половині V ст. до н. е. афінського політика Перікла обирали стратегом близько 15 разів. Поняття державної влади не лише як права, але і як обов'язку громадянина та максимальне залучення афінських громадян до життя свого поліса створили феномен політичної повсякденної активності афінян. Згодом для стимулювання їхньої участі в політиці впровадили навіть оплату за перебування на певній посаді.

1. Назвіть найвідоміших діячів Афінського поліса. Які посади вони обіймали? 2. Яку роль мав ареопаг? 3. Чому, на вашу думку, за перебування на посаді треба платити зарплату?

51.3. Давня Спарта

Специфічний устрій склався в Спартанському полісі, розташованому в області Лаконія на півострові Пелопоннес. Дорійці, які туди прийшли, змушені були піти на певні компроміси з місцевим ахейським населенням. Тому в Спарті було два царі (архагети), які походили з дорійського та ахейського родів. Їхня влада була спадковою, а самі спартанці наявність двох царів пояснювали пригодами нащадків легендарного Геракла.

Поліс утворено шляхом об'єднання п'яти сільських громад. Через нестачу землі інші поліси вдавалися до колонізації, а спартанці вирішили цю проблему по-іншому. Вони наростили власну військову потугу і підкорили сусідню область Мессенію. Тих, хто чинив спротив, перетворювали на рабів. Належали раби (ілоти або гелоти) всій громаді, а не окремим особам. Землю між спартанцями поділили порівну. Самі спартанці на землі не працювали, податків також не сплачували. Обробляли землю громадські раби, які невимовно страждали від принижень спартанців. Тягар оподаткування ліг на місцевих мешканців, які добровільно визнали владу спартанців і зберегли особисту свободу, хоч і не мали громадянських прав.

«Лікург», художник Жак-Луї Давид

Традиційно вважають, що суворий спосіб життя у Спарті встановив цар Лікург. Молодь проходила вишкіл в умовах загальної рівності, відсутності грошей та зневажливого ставлення до високої культури. Владу царів обмежували **народні збори** (апелла), куди входили всі повноправні чоловіки віком від 30 років. До слова, «голосували»

вигуками. Два специфічні органи — **рада старійшин** (герусія) та 5 виборних **ефорів** — за певних умов мали повноваження навіть карати царів.

Реальність була складнішою. Ефори конфліктували з царями, траплялися вигнання царів. Навіть спартанський звичай, за яким у військовий похід мав вирушати лише один з царів, був наслідком не славної традиції, а прикрих реалій. Так, якось наприкінці VI ст. до н. е. двоє командувачів одночасно не змогли дійти згоди щодо проведення військової кампанії.

Відомо, що збіднілі спартіати втрачали свій земельний наділ, ілотів допускали до війська, а за певні суми вихідці з інших полісів могли пройти систему спартанського вишколу. Тому ідеальний образ аскетичного суспільства (скромного та стриманого) був радше уявним, ніж реальним. Спартанці, хоч і створили найбільш боєздатне сухопутне військо на території Еллади, все ж не були непереможними.

***1.** На яких засадах базувалася влада в Давній Спарті? **2.** Назвіть основні органи влади Спарти. **3.** Чому, на вашу думку, спартанцям не вдалося створити ідеальний образ аскетичного суспільства?*

Онлайн-цікавинка:

Віртуальна мандрівка «Давньогрецька Спарта» https://cutt.ly/R2gGDz0

Корисна гра:

«Афіни та Спарта» https://cutt.ly/nwrvWeAX

Перевірте себе

1. Складіть запитання до тексту параграфа, починаючи кожне такими словами: Коли _? Що _? Хто _? Де _? Звідки ми можемо дізнатися про ___? Чому ___? Як ___? Який результат ___? Запропонуйте свої запитання в класі. **2.** Укладіть порівняльну таблицю «Політичне життя Афін та Спарти». **3.** Складіть глосарій за темою параграфа. **4.** Розкажіть, яка інформація за темою параграфа вас найбільше вразила. Чому? **5. Вправа «Колаж».** Створіть колаж на тему: «Палацові цивілізації Давньої Греції». **6. Вправа «Туристичні цікавинки».** Віднайдіть додаткову інформацію про цікаві для туристичних візитів об'єкти, пов'язані з політичним життям Давньої Греції. Обговоріть цю інформацію у класі.

§ 52. Держава Александра Македонського

Згадайте...

— що таке «поліс», «Еллада»;

— де і коли утворилася перська держава.

Як ви розумієте... — значення понять «імперія», «еллінізм»?

Чи знаєте ви, що...

— Александр Македонський намагався поєднати східну і грецьку цивілізації, зблизити підданих і для цього одружив своїх 10 тисяч воїнів з персіанками?

52.1. Як Македонія підкорила Грецію?

Мапа Пелопоннеської війни з Військової академії США

У V ст. до н. е. між грецькими полісами виникли непорозуміння й конфлікти, основною причиною яких було намагання домінувати над іншими містами. Найбільше стосунки загострилися між Афінами і Спартою. Це протистояння вилилось у Пелопоннеську війну, яка тривала майже 30 років — від 431 по 404 рр. до н. е. У цьому конфлікті брало участь багато полісів, котрі воювали на боці Спарти або Афін. Зрештою, перемогу здобула Спарта.

Мир в Елладі тривав недовго, у 395 р. до н. е. спалахнула Коринфська війна проти гегемонії (одноосібного панування) Спарти. Постійні військові конфлікти знесилили міста-держави Греції, коштували багато життів і руйнувань господарства. Найбільшу вигоду від цих кровопролитних протистоянь отримала давня суперниця Греції — Персія. Врешті-решт, в Елладі не знайшлося поліса, здатного об'єднати міста в єдину державу і забезпечити мирне співіснування.

Північною сусідкою Греції на Балканах була **Македонія**. У IV ст. до н. е. вона перетворилася на сильну

державу на чолі з царем Філіпом II (359–336 рр. до н. е.). Його правління опиралося на військову міць македонської армії, основою якої була македонська фаланга. Ослаблені внутрішніми війнами і чварами, грецькі поліси не змогли об'єднатися, щоб протистояти Македонії, та один за одним потрапляли під владу Філіпа II. В Афінах точилися дискусії між прихильниками македонського царя, очолюваними оратором Ісократом, та прибічниками збройного опору загарбникам з півночі, яких представляв Демосфен. Запізніла спроба афінян військовою силою зупинити армію Філіпа II завершилася поразкою в **битві при Херонеї в 338 р. до н. е.** Цікаво, що саме після цієї битви греки втратили свою незалежність більш ніж на 2000 років, їх землі були під владою різних держав аж до 1830 року.

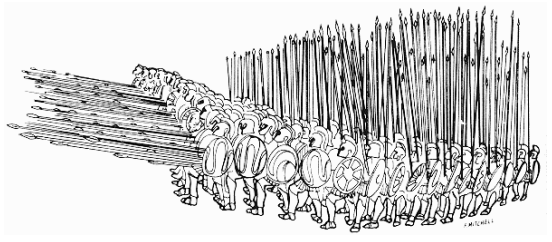

Македонська фаланга, графіка 1984 року, Військова академія США

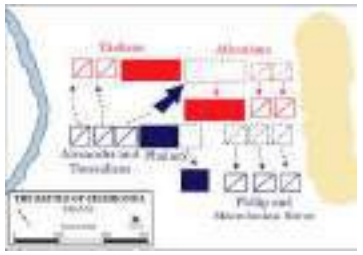

Битва при Херонеї, мапа Військової академії США

***1.** Між якими грецькими полісами і чому спалахнули конфлікти? **2.** Коли і внаслідок чого Греція втратила незалежність? **3.** Що допомогло Філіпу II підкорити Грецію?*

52.2. Александр Македонський і його завоювання

Близько року знадобилося Філіпу II, щоб остаточно підкорити Грецію. Наступним своїм кроком цар визначив боротьбу з Персією, але здійснити задумане вдалося вже синові Александру. Македонський цар Філіп II був убитий під час змови в 336 р. до н. е. Смерть Філіпа II спричинила низку повстань серед поневолених полісів усередині Греції, тому 20-річний цар змушений був одразу вступити в боротьбу за утримання влади. Усі заколоти були швидко придушені, і Александр Македонський продовжив справу батька — підготовку до походу на Персію.

Александр і Буцефал, фрагмент мозаїки «Битва при Іссі» з будинку Фавна в Помпеях, близько 100 р. до н. е.

Весілля Александра Македонського та Барзіни (Статейри), фреска з Будинку Золотого Браслета в Помпеях

Похід розпочався навесні 334 р. до н. е. Македонське військо вступило на територію Малої Азії. Греки поступалися чисельністю перській армії, але добре вишколене й організоване військо здобуло свою першу перемогу над персами, здолавши їх біля річки Гранік поблизу Трої. Шлях до Азії був відкритий.

Перський цар Дарій III зібрав велике військо, щоб зупинити Александра Македонського. Але сили персів складалися переважно з підкорених ними ж народів, які неохоче воювали на боці своїх гнобителів, що негативно позначалося на дисципліні та бойовому дусі в цілому. У 333 р. до н. е. відбулася велика битва біля м. Ісси в Сирії. Александр знову переміг. Крім багатої здобичі, взяв у полон дружину і двох доньок перського царя.

Підкоривши Сирію, Фінікію і Палестину, македонське військо рушило до Єгипту. Єгиптяни радісно зустріли Александра Македонського, визволителя від персів. Жерці оголосили його сином бога. У дельті Нілу Александр заснував місто Александрію, яке стало окрасою Стародавнього світу. 331 р. до н. е., після року відпочинку в Єгипті, македонське військо продовжило похід, вирушивши в Месопотамію. Вирішальна битва Александра з Дарієм відбулася біля селища Гавгамели. Сили обох армій були при-

близно однаковими, але хід битви вирішила втеча Дарія III з поля бою. Залишившись без головнокомандувача, перси здалися в полон.

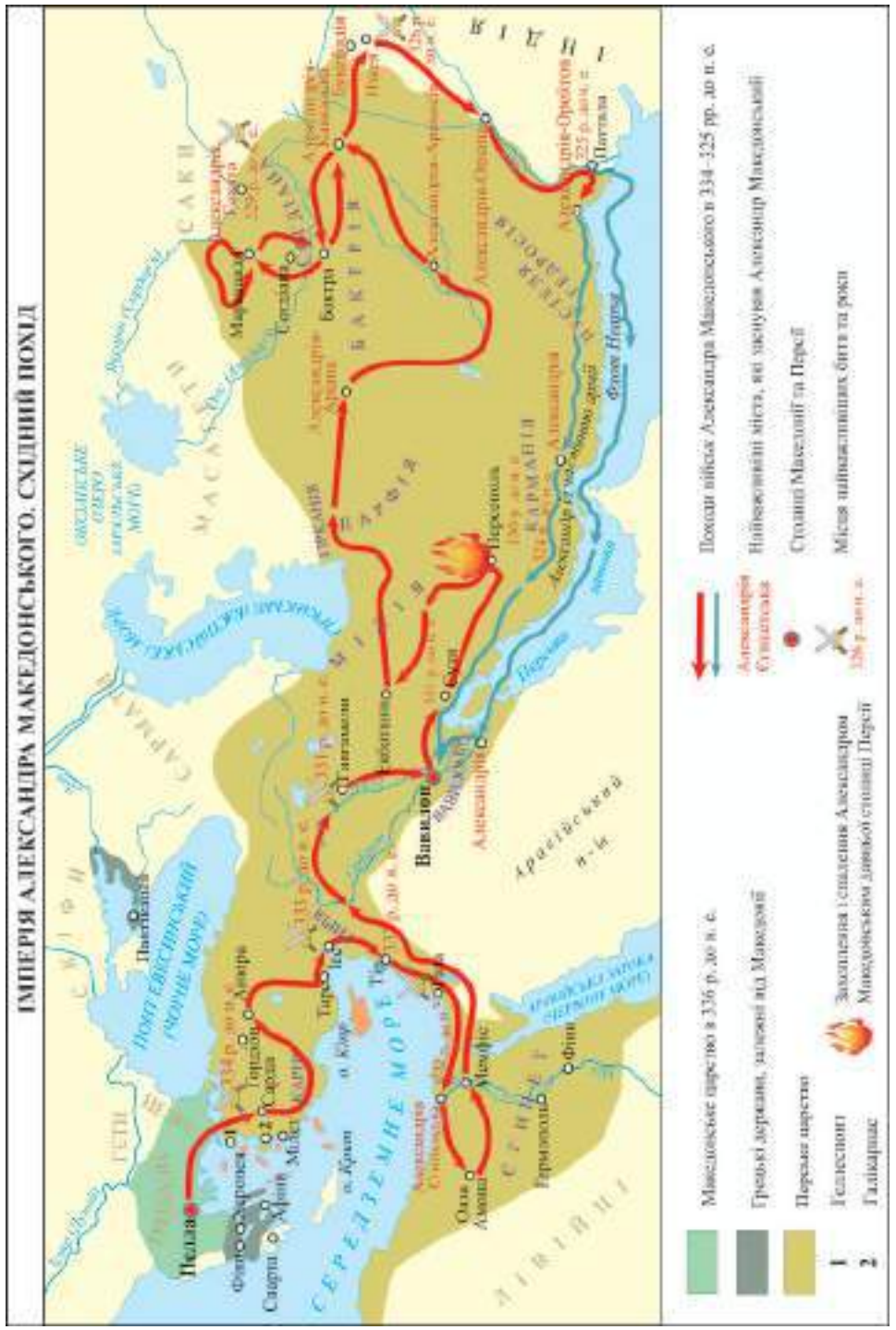

Невдовзі македонські війська ввійшли у Вавилон, далі у столицю Персії Персеполь. Дарія III вбили його ж воєначальники. Так держава Ахеменідів перестала існувати — її було приєднано до Македонського царства.

327 року до н. е. Александр Македонський вирушив у черговий похід — до Індії, шукаючи шлях до «краю світу». Похід виявився складним і виснажливим як через опір місцевих жителів, так і через незвично вологий клімат, джунглі, численних отруйних тварин. Урешті-решт, військо Македонського відмовилося йти далі. Александр повернувся у Вавилон і зробив це місто столицею своєї величезної імперії.

***1.** Чому Александр рушив із військом на Персію? **2.** Які землі підкорив Александр Македонський? **3.** Як закінчився похід до Індії?*

52.3. Елліністичні держави: поєднання грецької та східної цивілізацій

Імперія Македонського, яка мала території на двох континентах, трималася на військовій силі та авторитеті самого царя. Тому, коли 323 р. до н. е. Александр Великий помер, на місці однієї імперії виникла низка держав: Македонія, Греко-Бактрійське та Пергамське царства, Єгипет династії Птолемеїв та Сирійське царство Селевкідів. Цей рік став початком доби еллінізму.

Александр Македонський на завойованих землях поширював грецьку культуру і мову, запрошував греків переселятися в побудовані міста. Відбувалась еллінізація — поширення грецького укладу життя, звичаїв мови, культури на простори Азії, Африки. Процес збагачення культурними та науковими здобутками був взаємний. Саме в елліністичних державах відбулося поєднання грецької та східної цивілізацій.

Наймогутнішим з елліністичних держав став Єгипет, його столицею — Александрія (місто, де похований Александр Македонський). Правителем Єгипту був соратник Александра Македонського Птолемей, з іменем якого пов'язана назва династії (Птолемеїв), яка володарювала

300 років. Александрія Єгипетська була культурним та науковим центром елліністичного світу.

Найбільшою за територією елліністичною державою стало царство Селевкідів, зі столицею в місті Антіохія. До нього належали землі від Месопотамії аж до Середземного моря. Через царство Селевкідів проходили важливі торговельні шляхи, які сприяли його збагаченню та розквіту.

Кінець епохи еллінізму у 30 р. до н. е. пов'язаний із підкоренням територій елліністичних держав Римом.

1. Чому не вдалося зберегти цілісність держави Македонського? 2. Які держави утворилися внаслідок розпаду імперії Македонського? 3. Якою була мета політики поєднання грецької та східної культур?

Онлайн-цікавинка:

Онлайн-пазли «Александр Македонський. Фрагмент мозаїки»
https://cutt.ly/PwtVswv2

Корисна гра:

«Походи Александра Македонського»
https://cutt.ly/k8swunn

1. Вправа «Репортаж з минулого». Спільно в парах чи групах укладіть текст про одну з відомих битв Александра Македонського для інформаційної телепередачі.

2. STEM-завдання «Створюємо мапу». https://cutt.ly/R8dbGa8

Перевірте себе

1. Складіть запитання до тексту параграфа, починаючи кожне такими словами: Коли _? Що _? Хто _? Де _? Звідки ми можемо дізнатися про ___? Чому ___? Як ___? Який результат ___? Запропонуйте свої запитання в класі. **2.** Доберіть з доступних джерел додаткову інформацію про особу Александра Македонського. **3.** Створіть стрічку часу. Нанесіть на неї основні події, пов'язані з правлінням Александра Македонського. **4.** Розкажіть, яка інформація за темою параграфа вас найбільше вразила. Чому? **5. Вправа «Сенкан».** Складіть сенкан «Александр Македонський». **6. Вправа «Історичний портрет».** Створіть історичний портрет Александра Македонського. Обміняйтеся думками з однокласниками / однокласницями.

§ 53. Влада і суспільство у грецьких містах Північного Причорномор'я. Держава скіфів

Згадайте...

— що таке «колонізація»;

— кого називають кочівниками.

Як ви розумієте... — значення понять «монархія», «республіка»?

Чи знаєте ви, що...

— скіфи володіли прийомом «скіфський постріл», коли вершник повертався в сідлі спиною до напрямку руху і міг відстрілюватися, не зупиняючи коней (це давало можливість уникати переслідування з боку суперника)?

53.1. Влада і суспільство у грецьких містах Північного Причорномор'я

Греки у VIII–VII ст. до н. е. активно розселялися на берегах Середземного та Чорного морів, зокрема і на території сучасної України. Протягом VII–VI ст. до н. е. тут виникла мережа грецьких міст, яка простягалася від гирла Дністра до Керченського півострова. Серед найвідоміших — Тіра, Ольвія, Керкінітида, Херсонес, Феодосія, Пантікапей.

Міста-колонії поступово ставали самостійними утвореннями, але все ж зберігали тісні політичні, торговельні та культурні зв'язки з метрополіями. Херсонес та Ольвія — поліси з демократичною формою правління. Найбільше повноважень мали **народні збори**, в яких брали участь усі громадяни міста. Вони обирали **колегію архонтів,** яка керувала життям міста впродовж певного часу. Військовими питаннями та обороною в античних державах Північного Причорномор'я опікувалася **колегія стратегів.**

480 р. до н. е. виникло **Боспорське царство** зі столицею в місті Пантікапей (сучасне м. Керч), воно об'єднало понад 20 грецьких міст. Боспорське царство було монархією. На чолі держави стояв цар, який зосереджував у своїх руках

всю владу. Із середини V ст. (438 р. до н. е.) влада перейшла до династії Спартокідів. Згодом Боспор увійшов до складу Понтійського царства, а потім потрапив у політичну залежність від Риму.

Панівною групою населення у грецьких містах була **знать** (аристократія), більшість якої становили нащадки перших колоністів. Важливе суспільне значення мали **жерці**, які користувалися довічними привілеями. Основною верствою в полісах був **демос**, тобто все вільне населення, яке мало права громадян. Це були: середні і дрібні власники, купці, ремісники, землероби.

Негрецьке населення в обмін на військову службу теж отримувало громадянські права, землю і ставало частиною античного суспільства.

Монета Національного банку України, присвячена Боспорському царству

Руїни монетного двору в Херсонесі, світлина, 2011 рік

***1.** Які дві форми правління склалися в містах-державах Північного Причорномор'я? **2.** Поясніть, що означає бути громадянином держави. **3.** Розгляньте мапу «Античні міста на території України», скориставшись QR-кодом або покликанням* https://cutt.ly/452pE0b, а також мапу на стор. 156. *Укладіть перелік найбільших грецьких міст на теренах сучасної України, розташувавши їх а) за часом заснування, б) за географічним розташуванням зі сходу на захід.*

53.2. Суспільна організація кочівників Північного Причорномор'я

Від VII ст. до н. е. войовничими сусідами й одночасно торговельними партнерами грецьких полісів у Північному Причорномор'ї стали скіфи. Найповніші свідчення про їх історію та спосіб життя залишив Геродот. Грецький історик докладно описав успішні походи скіфів до Передньої Азії, участь у війнах між Ассирією, Мідією та Нововавилонським царством.

Свою військову силу, вправність, хитрість скіфи продемонстрували в боротьбі з персами. У 513 р. до н. е. військо Дарія рушило на територію сучасної України. Перси значно переважали свого суперника, тому скіфи уникали відкритого бою. Вони раптово нападали на супротивника невеликими загонами, завдаючи йому великих втрат, і так само швидко тікали, уникаючи переслідування. Заманивши персів у безкраї степи, скіфи виснажили їхню армію. Похід Дарія завершився поразкою.

Держава Велика Скіфія сформувалася в V ст. до н. е, вершини розквіту досягла в IV ст. до н. е. за правління царя Атея. Скіфія була монархією, у якій уся влада була зосереджена в руках царя. Панівною групою скіфського суспільства були царська сім'я, військова аристократія, родоплемінна знать, багаті купці. Вільні скіфи відбували військову службу, платили данину, виконували різні повинності. Існувало у скіфів рабство. Рабів використовували як додаткову поміч у домашньому господарстві і як товар у торгівлі з грецькими містами-державами.

Після загибелі Атея Велика Скіфія почала занепадати. На тогочасні українські терени прийшли нові племена кочівників — сармати, які поступово відтіснили скіфів.

***1.** Як називають державу, засновану скіфами? **2.** Опишіть війну скіфів із персами. **3.** Розгляньте інформацію поштового блоку «Культурні епохи України. Скіфи». Позначте на лінії часу битви скіфів з персами та македонцями.*

https://cutt.ly/v52aVrw

Машина часу

«Нафта і Боспор».

У Боспорській державі видобували й використовували нафту. Ці родовища були відомі вже в перші століття нашої ери, знайдені вони поблизу сучасного міста Керч. Це найдавніше застосування нафти на теренах сучасної України.

Онлайн-цікавинка:

Онлайн-екскурсія «З історії Великої Скіфії» від Національного музею історії України
https://cutt.ly/Q2gHCF4

Корисна гра:

«Античні поліси Північного Причорномор'я»
https://cutt.ly/5wrvJ9UK

1. Вправа «Репортаж з минулого». У парах чи групах систематизуйте інформацію параграфа. Складіть текст для інформаційного відеоролика про «Грецькі міста-держави на території України»/«Велику Скіфію» (на вибір).

2. STEM-завдання «Відеорепортаж з минулого».
Матеріали: ґаджет; доступ до мережі «Інтернет».
Алгоритм виконання: 1. Об'єднайтеся в групи. **2.** Обговоріть тексти повідомлень із вправи 1 «Репортаж з минулого». **3.** Підберіть візуальний ряд для відео на історичну тематику. **4.** Розподіліть у групі обов'язки. **5.** Зніміть коротке відео на тему: «Грецькі міста-держави на території України» / «Велика Скіфія» (на вибір). **6.** Розмістіть відео в онлайн-спільноті вашого класу.

Перевірте себе

1. Складіть запитання до тексту параграфа, починаючи кожне такими словами: Коли _? Що _? Хто _? Де _? Звідки ми можемо дізнатися про ___? Чому ___? Як ___? Який результат ___? Запропонуйте свої запитання в класі. **2.** Укладіть схему «Соціальна структура грецьких міст-держав». **3.** Укладіть перелік трьох найцікавіших для вас грецьких полісів Північного Причорномор'я. Обґрунтуйте свій вибір. **4.** Створіть ілюстрацію про військові походи скіфів. **5. Вправа «Атей».** Складіть коротку інформаційну довідку про найвідомішого царя Великої Скіфії. Скористайтеся додатковими джерелами інформації. **6. Вправа «Дослідник».** Віднайдіть у додаткових джерелах інформацію про античні міста-держави Північного Причорномор'я та обговоріть її.

§ 54. Давній Рим: від царів до імперії

Згадайте...
— хто і коли засновував свої колонії на теренах сучасної Італії;
— які цивілізації виникли в Середземномор'ї.
Як ви розумієте... — значення слів «республіка», «імперія»?
Чи знаєте ви, що...
— Рим — єдине місто у світі, всередині якого в наш час існує окрема держава — Ватикан;
— у часи розквіту Риму в місті проживало близько 1 мільйона мешканців; після падіння імперії їх залишилося близько 50 тисяч?

54.1. Рим у добу царів

«Днем народження» міста Рим вважають **21 квітня 753 року до н. е.** За легендою, біля його витоків стояли два нащадки легендарного троянця Енея — брати-близнюки Ромул і Рем. Ромул у сутичці убив свого брата і став першим *«рексом»* — царем міста.

«Еней тікає із Трої», художник Помпео Батоні, 1753 рік

«Туллія, що проїжджає колісницею по тілу свого батька», художник Мішель-Франсуа Дандре-Бардон, 1735 рік

Царський період історії Риму охоплює період від **753** до **509 років до н. е.** Із семи римських царів історичними вважають лише кількох останніх. Проте саме царі заклали основи соціального устрою римського суспільства (реформи Сервія Тулія), розширили Рим, будували в ньому храми

тощо. Знаємо, що влада «рекса» не була безмежною. Досить рано з'явилися *коміції* (народні збори) та *сенат* (рада старійшин), чисельністю у 300 осіб.

Останній римський цар Тарквіній Гордий розсварився із сенатом та народом, бо претендував на необмежену владу. У 509 році до н. е. римляни скасували посаду царів, вигнали представників роду Тарквініїв та встановили владу двох консулів. З цього часу почався **період Республіки.**

***1.** Визначте основні події з царського періоду історії Риму. **2.** Які органи влади існували в цей час? **3.** Які причини повалення царської влади та проголошення Риму республікою?*

54.2. Римська республіка

У добу Римської республіки виникли перші документи римського права («Закони XII таблиць»), нові посади та система управління. До кінця III ст. до н. е. Рим опанував увесь Апеннінський півострів. Лише внаслідок Союзницької війни у I ст. до н. е. італіки отримали права нарівні із громадянами Риму (зокрема, брати участь у політичному житті Риму).

Виступ народного трибуна Гая Гракха перед коміціями

Існування республіки супроводжувалося протистоянням знатних *патриціїв* та *плебеїв* (простолюдинів). Плебеї наполегливо та довго добивалися права обиратися на найвищі державні посади. Для них було створено *народні збори*, або *трибутні коміції*. **Плебейські трибуни** володіли правом **вето** (заборони) на рішення сенаторів та інших римських посадовців.

Найвищою була посада **консулів**, яким формально належала найвища влада в державі. Двох консулів народні збори обирали на один рік. Вони очолювали армію під час військових походів. Низка едилів, преторів, квесторів, цензорів відповідала за найрізноманітніші сфери життя римлян — від перепису населення до контролю за державною скарбницею. Колективним законодавчим органом був **сенат**, який розглядав більшість поточних питань внутрішньої та зовнішньої політики. Водночас, у часи великої військової чи суспільної небезпеки надзвичайні повноваження отримував **диктатор**.

Починаючи з кінця II століття до н. е., Римська республіка опинилася у кризі. Старі закони і звичаї не були розраховані на управління багатоетнічною країною. З'явилися чималі зловживання, земля переставала бути власністю народу. Спроби народних трибунів **Тіберія** та **Гая Гракхів** захистити у 133 та 123–122 рр. до н. е. права плебеїв зазнали невдачі. Втрата землі більшістю римських громадян призвела до проблем у війську. Раніше його укомплектовували плебеями, однак ті втрачали засоби до існування і не могли служити. Тому службу в армії зробили добровільною та оплачуваною. Полководець, який розпочинав певну війну, отримував кошти і змогу набирати армію «під себе». Амбітні воєначальники поступово почали використовувати військо для боротьби зі своїми політичними супротивниками.

Гай Юлій Цезар, ймовірно, єдине збережене його прижиттєве зображення

Щоби унормувати становище після смерті Гая Марія, політик **Гай Юлій Цезар**, військовий аристократ **Гней Помпей** і найзаможніший городянин **Марк Ліциній Красс** уклали негласний союз, який увійшов в історію як *перший тріумвірат*. Кожен із них мав свої інтереси, які стара система управління державою не могла забезпечити. Цезар згодом прославився своїми кампаніями на території Галлії, і зростання його популярності лякало Помпея.

Втім, відкритий розкол між двома політиками стався після 53 року до н. е., коли в поході проти Парфії загинув Красс. Помпей та Цезар використали вірні їм армії для боротьби один з одним. Зрештою, перемогу та посаду диктатора у понищеній громадянською війною країні здобув Цезар. Однак вже

15 березня 44 р. до н. е. під час засідання сенату його вбили змовники, які щиро вважали, що повернуть республіканський лад.

Після смерті Цезаря майже півтора десятиліття тривав черговий період громадянських воєн в історії Риму. Основна боротьба розгорнулася між молодим і амбітним племінником Цезаря Октавіаном Августом та вірним другом Цезаря Марком Антонієм. Перемогу здобув Октавіан, який у 27 році до н. е. закріпив свою одноосібну владу і став творцем **Римської імперії.**

1. Визначте суть конфлікту між патриціями та плебеями. 2. Якими повноваженнями володіли консули? Як ви розумієте цей термін? 3. Охарактеризуйте політичну діяльність Цезаря.

54.3. Рим доби імперії

Статуя Августа з Пріма Порта

Октавіан Август стверджував, що він відновив звичний стан справ у державі. Насправді ж, він та його наступники отримали повну владу, одночасно поєднуючи кілька магістратур попередньої доби з повноваженнями народного трибуна. Термін «імператор» щодо них почали використовувати не одразу, але Август заклав **династію Юліїв-Клавдіїв** та передав владу своєму пасинку Тіберію.

Римські історики ставилися до імператорів упереджено. Приміром, спадкоємець Тіберія, Гай Калігула в уявленні римських авторів був «неадекватом», який оголошував війну богу морів Нептуну та й загалом вів не надто достойний спосіб життя. Водночас, Тіберію дорікали його жорстокістю, наступнику Калігули, Клавдію, — слабодухістю, пасинку Клавдія, Нерону, — тим, що він спалив Рим для того, щоб написати поему про падіння Трої. Скільки в цих звинуваченнях та чутках було правди, подекуди сказати важко.

Після смерті Нерона в 68 році н. е., його полководці, які стояли у провінціях, почали використовувати свої армії для того, щоби здобути престол. З'ясувалося, що імператором можна стати і не в Римі. Перемогу в боротьбі здобув **Флавій Веспасіан**, людина практична і досвідчена. Його період правління (та часи двох синів — Тита і Доміціана) називають **добою Флавіїв.** Саме в цей час у Римі було споруджено знаменитий амфітеатр Флавіїв (який з не до кінця зрозумілих причин отримав назву Колізей). Внутрішнє та зовнішнє життя імперії стало спокійнішим.

Наступна династія, **Антонінів,** складалася з п'яти «добрих імператорів», які не були кровними родичами, але передавали владу шляхом всиновлення. Нетривале правління Нерви змінив активний полководець Марк Ульпій Траян — перший «провінціал» на римському престолі, уродженець Іспанії, який майже два десятиліття вів активні війни у Дунайському регіоні та на Близькому Сході. Наступник Траяна, Адріан, провадив більш миролюбиву політику. Окрім того, він любив подорожі та об'їхав всю територію Римської імперії, закладав нові

храми та будівлі, проводив фінансові реформи. У роки останніх правителів доби Антонінів тривали війни на Сході та на Дунаї, поширилася важка хвороба (можливо, віспа).

Марк Ульпій Траян

Марк Аврелій, єдина збережена бронзова кінна статуя римського імператора, яка дійшла до наших днів, Капітолійський музей, Рим

У III ст. настали непевні часи **династії Северів**, а згодом — період політичної кризи III століття, коли змінилося чимало правителів. Ослаблена імперія оборонялася від численних нападів сусідів.

Подолати труднощі зміг Діоклетіан, запровадивши **домінат** (від латинського dominus — «пан»). Рим відмовився від завойовницьких війн. Діоклетіан розподілив імперію між чотирма спадкоємцями, а сам перебрався до одного із власних маєтків. Коли його наступники пересварилися і сенатори звернулися до нього по допомогу, він відповів: «Ви бачили, яку я на городі виростив капусту?».

Наступник Діоклетіана, Костянтин Великий, сприяв пожвавленню торгівлі і зміцненню економіки. Він більше уваги приділяв східним територіям, і навіть на початку IV століття переніс столицю з Рима до грецького міста

Візантій, яке згодом перейменували на Константинополь. У 313 році Костянтин Великий дозволив сповідувати християнство на всій території Римської імперії, згодом його проголосили християнським святим.

Величезними територіями держави було щораз складніше управляти, а особливо організовувати їх захист. У **395 році** Римську імперію розділили сини імператора Феодосія на **західну** та **східну** частини. Західна Римська імперія охоплювала терени Північної Африки і Західної Європи, її столицями були міста Медіолан (Мілан), Равенна, знову Рим. Східна частина згодом отримала назву Візантія (за першим іменем своєї столиці міста Константинополь), існувала до 1453 року.

1. Які династії римських імператорів вам відомі?
2. Охарактеризуйте діяльність найвідоміших імператорів.
3. Яке значення в історії Риму належить періоду імперії?

Онлайн-цікавинка:
Постер «Римські імператори-Принципат».
Проєкт Денієля Вошарта
https://cutt.ly/8wtVsVMh

Корисна гра:
«Давні правителі Риму»
https://cutt.ly/owyqhmHr

Вправа «Стрічка часу». Спільно в парах чи групах створіть стрічку часу, на яку нанесіть основні дати з історії Давнього Риму.

Перевірте себе

1. Складіть запитання до тексту параграфа, починаючи кожне такими словами: Коли _? Що _? Хто _? Де _? Звідки ми можемо дізнатися про ___? Чому ___? Як ___? Який результат ___? Запропонуйте свої запитання в класі.
2. Позначте на стрічці часу етапи розвитку Давнього Риму. **3.** Поміркуйте, який із періодів історії Давнього Риму був часом його розквіту. Поясніть свою думку. **4.** Використовуючи додаткові джерела інформації, укладіть повідомлення про одного з правителів Давнього Риму. **5. Вправа «Генеалогічне дерево Римської імперії».** Спробуйте схематично зобразити «родовід» Римської імперії. **6. Вправа «Сенкан».** Складіть сенкан за темою параграфа.

§ 55–56. Міждержавні конфлікти Стародавнього світу

Згадайте...

— що таке депортації, хто і коли їх вперше застосував;

— де і коли утворилася Перська держава.

Як ви розумієте... — значення понять «імперія», «еллінізм»?

Чи знаєте ви, що...

— дослідникам відомо про понад 40 війн, що відбувалися з найдавніших часів до кінця II тисячоліття до н. е., і понад 80 війн, що відбулися лише впродовж I тисячоліття до н. е.?

55–56.1. Що таке війна і як її досліджують?

Війна — збройний конфлікт у країні або між країнами, з'ясування стосунків за допомогою армії та зброї; комплекс заходів, спрямований на захоплення чужих природних, енергетичних та людських ресурсів.

1. Як ви розумієте термін «локальний конфлікт»? 2. Назвіть терміни, які використовують у дослідженні історії воєн. Розташуйте їх у логічний ланцюжок. 3. Як можна уникнути війни? Висловте свою думку.

https://cutt.ly/b8dnw7w

55–56.2. Завойовницькі походи давнини

Так склалося, що держави Стародавнього світу міцніли й зростали саме у війнах. **Єгипетська держава** в часи Нового царства (1580–1085 рр. до н. е.) переживала найбільший розквіт. Вона стала могутньою, коли фараон Тутмос III намагався підкорити Палестину, Сирію, Фінікію. В Єгипті існували система призову та оснащення воїнів, поділ війська на роди; використовували колісниці, пристосувавши їх для бою. Великим завойовником був і Рамсес II. Щоб підтвердити контроль над близькосхідними територіями, він просувався в напрямку Хетської держави (територія Малої Азії), де вперше зустрів рішучу відсіч під Кадешем у 1274 р. до н. е. Вже в 1259 р. до н. е. він змушений був укласти мирний договір. Згодом Єгипетська держава ослабла.

На початку II тисячоліття до н. е. на Балканському півострові оселились ахейці. У XII ст. до н. е. вони напали на місто Трою в Малій Азії. Саме про цю десятилітню **Троянську війну** розповідається у відомих давніх поемах Гомера «Іліаді» та «Одіссеї». Самих ахейців врешті підкорили греки-дорійці, які переселилися з півночі материкової Греції на півострів Пелопоннес.

Ще однією могутньою та жорстокою імперією того часу була **Ассирія**. «Лігвом левів» назвали її столицю Ніневію, а про безжальність ассирійських воїнів складали легенди. У VIII ст. до н. е. Ассирії вдалося загарбати Сирію, Фінікію, Ізраїльське царство. Чи не першими ассирійці задіяли **депортації** — *примусові масові переселення підкорених народів*. Вивільнені землі заселяли арамейським населенням, або іншими депортованими. Внутрішні зв'язки між окремими частинами імперії були слабкими, тому вона розпалася.

У середині VI ст. до н. е. значно зміцніла **Персія**. Скориставшись внутрішніми чварами, перси майже безперешкодно завоювали Халдейське царство у 539 році. Вони також підкорили Єгипет, Палестину, Ізраїль, Фінікію, Сирію, інші території колишнього Мідійського царства, Малу Азію, територію Центральної Азії та частину земель до річки Інд. Ці завоювання здійснив амбітний правитель Кір II. Його син Камбіз II приєднав Єгипет. Загарбницьку політику попередників продовжив перський цар Дарій I Гістасп (522–486 рр. до н. е.). Він зумів придушити чергове повстання непокірних вавилонян. Однак невдалим виявився його похід проти скіфів, які проживали на теренах сучасної України. Не підкорили перси й волелюбних греків, хоча здійснили не одну спробу поневолити цей народ.

1. Хто з єгипетських фараонів уславився своїми завойовницькими походами? У який період історії Єгипту це було? 2. Подумайте, для чого ассирійці вдавалися до вимушеного переселення підкорених народів. Що вам відомо про депортації, які відбувалися порівняно недавно, у XX столітті? 3. Які народи вдалося підкорити персам? Які народи залишилися непідкореними?

55–56.3. Греко-перські війни

Перські правителі з династії Ахеменідів підкорили грецькі поліси Іонічної Греції. У 500 році до н. е. іонійські греки разом з лідійцями підняли повстання проти персів. Їх підтримали Афіни та Еритрея. Спочатку перевага була на боці греків. Згодом повстання придушили й оголосили війну Афінам та Еритреї.

У 492 р. до н. е. перси вирушили в похід. Вони переправилися через протоку Геллеспонт (тепер Дарданелли), але шалений спротив фракійців виснажив піше військо. Перський флот потрапив у шторм і був розбитий. Тоді перси відступили.

У 490 р. до н. е. перське військо намагалось висадитися на Марафонській рівнині, за 42 км від Афін. 12 вересня 490 р. до н. е. славнозвісна грецька фаланга атакувала перські сили, які повністю ще не висадилися з кораблів. Незважаючи на чисельну перевагу персів, афінянам вдалося перемогти.

«Солдат Марафону», художник Люк-Олів'є Мерсон, 1869 рік

«Морська битва при Саламіні», художник Вільгельм фон Каульбах, 1868 рік

У кампанії 480 р. до н. е. перську армію очолив особисто цар Ксеркс I. Через протоку Геллеспонт перси збудували понтонні мости, вирили канал через півострів Халкіда, щоб скоротити шлях просування військ.

Природною перепоною на шляху до завоювання Еллади була Фермопільська ущелина. Прохід до Середньої Греції прикривали сухопутні сили греків на чолі зі спартанським царем Леонідом. Загалом до 7 тис. греків під командою

Леоніда вдало стримували натиск перського війська. Однак, грек-зрадник показав персам інший шлях, в обхід ущелини. Леонід зі спартанцями та кількома сотнями воїнів з інших полісів вступили в бій. Усі вони загинули.

Перси рухалися в сторону Аттіки. Афіни були ними захоплені, розграбовані та спалені. Дітей, жінок та літніх людей перевезли на острів Саламін, неподалік Афін. Стратег Фемістокл зміг організувати афінський військовий флот. 28 вересня 480 року до н. е. відбулася Саламінська битва. Могутні, але неповоротки перські кораблі були вщент розгромлені грецькими трієрами.

Боротьба між греками і персами, ваза «художника Дарія», 340–320 рр. до н. е.

Остаточну перемогу над ворогом греки здобули в **479 р. до н. е.** біля міста **Платеї**. Об'єднане грецьке військо дощенту розбило персів, а в **449 році до н. е.** було укладено **«Каліїв мир»**. Перси втратили контроль над Егейським, Іонічним та Чорним морями. Це дало поштовх для небувалого розвитку грецької економіки та торгівлі. Афіни стали сильною морською державою, зуміли об'єднати грецькі поліси й утворити Перший Афінський морський союз для захисту від зовнішніх ворогів.

1. Що пов'язує битву греків з персами у 490 р. до н. е. та сучасний спорт? Скористайтеся додатковою інформацією. 2. Чому, на вашу думку, цар Леонід та його воїни стали символом незламності? 3. Чому маленькі грецькі трієри виявилися більш ефективними, ніж великі бойові перські судна? Обґрунтуйте свої міркування.

https://cutt.ly/58dndO7

55–56.4. Війни Риму і Карфагену

У III ст. до н. е. однією з найбільших держав Середземномор'я став Карфаген — фінікійська колонія, заснована у IX ст. до н. е. У VI–V ст. до н. е. Карфаген контролював частину територій Північної Африки, Піренейського пів-

острова та навіть намагався втручатись у ситуацію в Південній Італії та на Сицилії. Суперницею Карфагену стала Римська республіка. Стосунки між Карфагеном та Римом переросли в масштабний воєнний конфлікт, відомий під назвою Пунічні війни (римляни називали карфагенян пунами, калькуючи грецьку назву фінікійців).

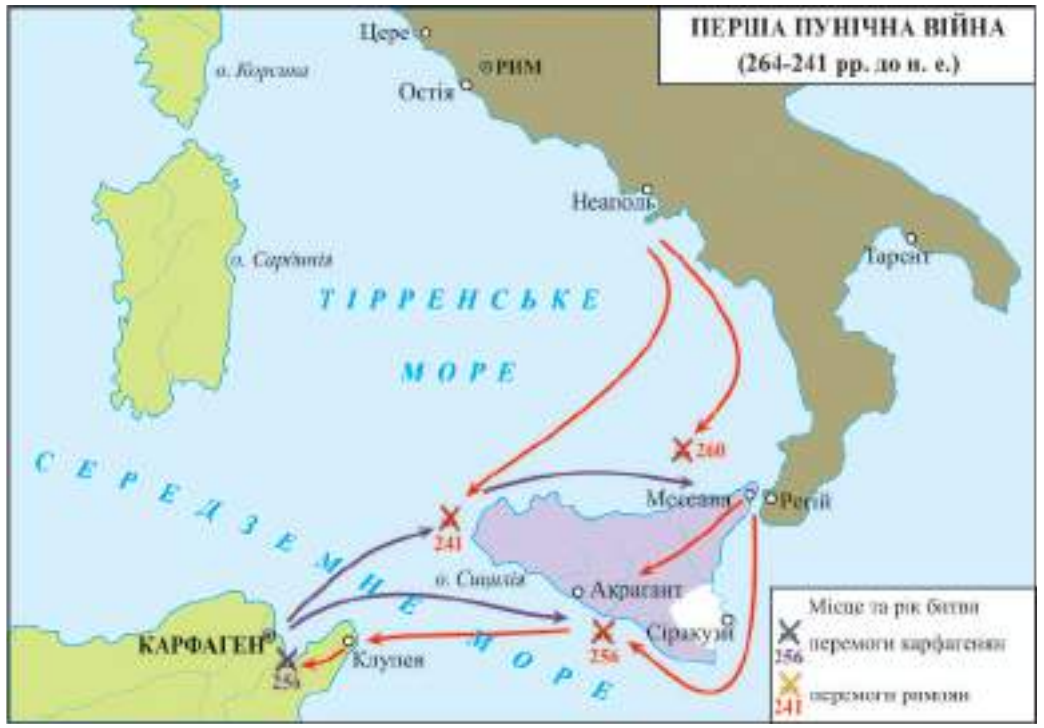

Перша Пунічна війна (264–241 рр. до н. е.). Маючи могутній флот, Карфаген спочатку здобував переконливі перемоги на морі. Війна точилася за острів Сицилію. Римляни ще не мали достатнього досвіду, щоб ефективно протидіяти раптовим нападам карфагенських мореплавців. Та згодом вони зрозуміли, що потребують такого ж могутнього флоту. Збудувавши 120 бойових кораблів, здобули перемогу над Карфагеном у 260 р. до н. е. Однак на суходолі римське військо зазнало поразки, а сильний шторм зруйнував їхній флот. Римляни відновили його та отримали вирішальну перемогу у 241 р. до н. е. Острів Сицилія відійшов під їхній контроль, а Карфаген сплатив їм контрибуцію (грошове відшкодування переможцю).

Друга Пунічна війна (218–201 рр. до н. е.). Невигідні умови миру та втрата лідерства підштовхували карфагенян до реваншу. Наступну війну вони ретельно планували: зійтися з римлянами потрібно було на їхній території. Почався похід в Італію через Піренейський півострів. Очолив військо **Ганнібал** — талановитий і амбітний полководець. Він з дитинства мріяв відродити могутність Карфагену та помститися римлянам. Друга Пунічна війна розпочалася з облоги міста Сагунт, яке було союзником Риму. Далі Ганнібал здійснив неймовірне — провів своє військо крізь Південну Галлію (південь сучасної Франції) та засніжені Альпи. У кровопролитних битвах римська армія програвала.

Черговий бій відбувся у 216 р. до н. е. біля міста Канни. Ганнібал із меншими силами зумів перемогти римське військо. Тоді загинуло близько 50 тис. римлян. Дорога на Рим була відкритою. Однак римляни продовжували боротьбу, виснажували сили Ганнібала. Згодом військо, яке очолював Публій Корнелій Сципіон, перекинули до Африки, перенісши війну на територію ворога. Наступного разу війська зустрілися у 202 р. до н. е. в битві біля міста Зама.

Карфагеняни зазнали в цій війні поразки і змушені були знову підписати невигідний мир. Карфаген сплатив Римській імперії ще більшу контрибуцію, знищив свій флот, потрапив у залежність від римського сенату. Рим став лідером у Середземномор'ї.

«Битва при Замі», художник Корнеліс Корт, 1567 рік

«Катапульта» (римські солдати під час облоги Карфагена), художник Едвард Пойнтер, 1868 рік

Третя Пунічна війна (149–146 рр. до н. е.). Навіть перемігши противника, римляни все ж побоювалися карфагенян, тому питання цілковитого знищення цієї держави стало надважливим. Один із римських сенаторів, Марк Порцій Катон, усі свої промови завершував словами: «А Карфаген має бути зруйновано!». Цей вислів став крилатим. Тож похід на Карфаген почався 149 р. до н. е. Римляни, маючи могутній флот, швидко змогли взяти місто в облогу. Карфагеняни ж зуміли організувати спротив ворогові. Все місто працювало як одне ціле: виготовляли зброю та обладунки, жінки відрізали коси і плели з них мотузки, відчайдухи здійснювали вилазки з обложеного міста, щоб створити нову карфагенську армію. Здавалося, вони от-от зуміють зламати натиск ворога і перемогти. Стурбовані ситуацією римські сенатори відправили до Карфагена Публія Корнелія Сципіона Молодшого, сподіваючись, що він, як і його відомий дідусь, зуміє отримати перемогу. І не помилилися. У 146 р. до н. е. римляни вдерлися в місто. І хоч карфагеняни боролися відчайдушно, та місто було знищено дощенту, загинули й усі його жителі. Місто захопили і зруйнували. Третя Пунічна війна закінчилася

знищенням Карфагена. Попри поширений міф, його не засіювали сіллю (цей факт не згадує жоден античний автор, і він став помилково поширений серед істориків лише з початку XX ст.). Згодом місто відродилося, стало римською колонією, а ще пізніше — провідним центром римської провінції Африка.

1. Чому Рим та Карфаген були суперниками? 2. Складіть план розповіді про Ганнібала. 3. Як ви розумієте крилатий вислів «Карфаген має бути зруйновано»?

Онлайн-цікавинка:

3-D фільм «Давній Карфаген»
https://cutt.ly/KwrTLGDK

Корисна гра:

«Війни Стародавнього світу»
https://cutt.ly/bwrbgeCn

1. Вправа «Коротко про…».
2. STEM-завдання «Їжа римських легіонерів».
https://cutt.ly/G8dbCIc

Перевірте себе

1. Складіть запитання до тексту параграфа, починаючи кожне такими словами: Коли _? Що _? Хто _? Де _? Звідки ми можемо дізнатися про ___? Чому ___? Як ___? Який результат ___? Запропонуйте свої запитання в класі.
2. Дехто з істориків називає греко-перські війни «війнами свободи і диктатури». Поясніть, як ви розумієте цю думку.
3. Поміркуйте, які з воєн можна назвати війнами за Середземне море. Поясніть свою думку. **4.** Використовуючи додаткові джерела інформації, дізнайтесь, які крилаті вислови, пов'язані із Троянською війною, ми використовуємо і сьогодні. **5. Вправа «Дискусія».** Спільно в парах чи групах проведіть дискусію на тему: «Чому відбувалися війни? Чому війни використовують і сьогодні?». **6. Вправа «Причинно-наслідкові зв'язки».** Впишіть у клітинки таблиці потрібну інформацію. Встановіть зв'язки між причинами, що викликали війну, та наслідками, які настали після її завершення.

	Греко-перські війни	Пунічні війни
Передумови		
Причини		
Наслідки		

§ 57. Велике переселення народів. Падіння Риму

Згадайте...
— що таке «імперія», «королівство»;
— коли і як утворилася Римська імперія.
Як ви розумієте... — значення понять «народ», «міграції»?
Чи знаєте ви, що...
— слово «варвар» грецькою означає «іноземець», «той, що бурмоче»;
— назва країни Угорщина (Гунґарія — Hungary) походить від назви гунів, хоча сучасні мадяри (угри) оселилися на її теренах значно пізніше?

57.1. Як відбувалося Велике переселення народів?

Римська імперія поступово втрачала давню велич. Напади **варварів** (так римляни називали всіх, чиєї мови не розуміли, а також чужинців) послаблювали державу. У I–II ст. н. е. великого клопоту імперії завдавали германські племена, які проживали на півночі Європи. Серед них — готи, англи, сакси, франки, бургунди, свеви, вандали та ін.

У II–III ст. н. е. розпочалося **Велике переселення народів** — *міграції варварських племен територією Європи*. Зміни клімату, перенаселення окремих територій, боротьба за владу всередині племен змушували величезні маси людності переходити на нові землі, залишаючи обжиті місця. Готи з узбережжя Балтійського моря вирушили на південь, пройшли через землі, заселені слов'янами, і в III ст. опинилися в Північному Причорномор'ї. Там, потіснивши сарматів, готи утворили власну державу. Навіть розколовшись на остготів (східних) і вестготів (західних), вони відчутно дошкуляли Риму.

Переселення активізувалися внаслідок приходу **гунів**, які вирушили з Центральної Азії у степи Північного Причорномор'я і наприкінці IV ст. витіснили *сарматів* і *остготів*. Вони ж потіснили *вестготів*, які вимушено переселилися на простори Римської імперії.

Людей супроводжували голод та поневіряння. До цього додалися ще й грабунки, які чинили римські чиновники. Невдовзі спалахнуло повстання. Вирішальна битва відбулась у **378 р.** при **Адріанополі** (сучасна Туреччина). Римське військо зазнало нищівної поразки від вестготів. Відтоді розселенню варварів на теренах Римської імперії ніхто не перешкоджав.

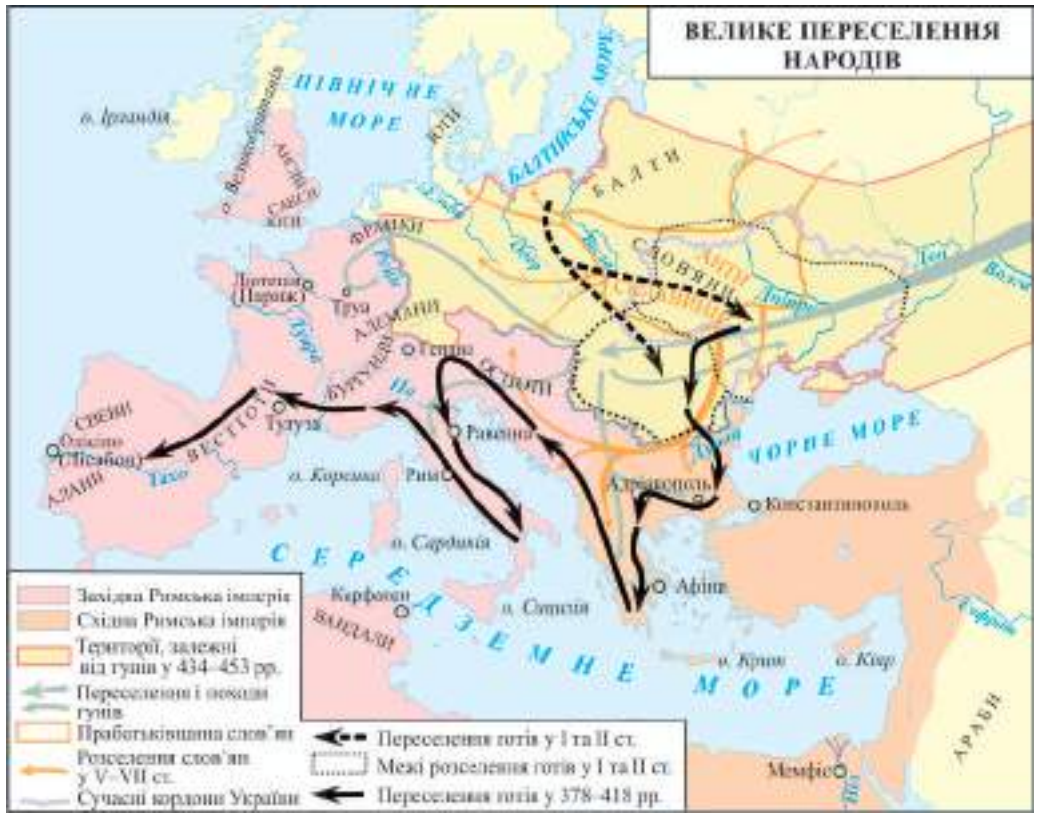

1. Чому процеси, які відбулися в Європі у II–VII ст., назвали Великим переселенням народів? 2. Які народи були задіяні в русі варварських племен? 3. Коли і де відбулася вирішальна битва між вестготами та римлянами?

57.2. Як припинила існування Західна Римська імперія? Як з'явилися перші варварські королівства?

На початку V ст. **вестготи** на чолі з вождем **Аларіхом** просунулися аж під Рим. Хоч місто було великим мегаполісом, ані міцні мури, ані слава не змогли спинити навалу, й **410 р.** Рим пограбували.

«Пограбування Рима Аларіхом — священні посудини приносять до церкви для безпеки», французька мініатюра, 1475–1480 рр.

«Аттіла», фрагмент фрески Ежена Делакруа, бл. 1843–1847 рр.

У 40-х роках V ст. напади на римські землі почали чинити гуни на чолі з вождем **Аттілою**. Правителі Східної Римської імперії відкупилися від поневолювачів. Західна Римська імперія не мала достатніх сил для відсічі, тому звернулася до інших варварських племен: франків, аланів, бургундів, вестготів. У **червні 451 року** на Каталаунських полях (біля міста Труа) вони зупинили гунів. Готський історик Йордан оповідає, що в битві було задіяно 165 тис. воїнів. Гуни не змогли вщент розгромити римське військо, а римляни разом зі своїми союзниками вистояли, але не ліквідували загрозу остаточно. Через два роки раптово помер Аттіла, його імперію погубили чвари між спадкоємцями.

«Пограбування Рима вандалами», гравер Генріх Лойтеман, 1860–1880 роки

«Римська вілла в Галлії, пограбована ордами гунів Аттіли», художник Жорж Рошгросс, до 1938 року

У 455 році до Рима підійшли **вандали** і захопили виснажене постійними загрозами місто. Варвари грабували і руйнували його два тижні поспіль. Саме відтоді сліпе нищення культурних цінностей називають «вандалізмом».

Останнім, хто намагався врятувати імперію, був Юлій Майоріан. Він впорядкував податки, допомагав відновлювати зруйновані міста, видав указ про скасування певних боргів. Римська знать без особливого захоплення сприймала ці нововведення, а варварські правителі не були зацікавлені у зміцненні Рима. Тож Майоріана вбили, а його наступники не змогли зберегти імперію. В **476 році** 16-річного імператора Ромула Августа усунули від влади. Західна Римська імперія перестала існувати. Політичний влив перемістився до Східної Римської імперії.

На землях Західної Римської імперії варвари створювали власні держави. Вестготи утворили своє королівство у 418 році в Аквітанії, а вандали — у 429 році на теренах Північної Африки. Тоді ж постали й інші варварські королівства, такі як бургундське чи англосаксонські, що на півдні Британії. Спочатку їх правителі визнавали залежність від римлян, але після 476 року стали самостійними.

***1.** Коли відбулася битва на Каталаунських полях? У чому її особливість? **2.** Подумайте, чому римська держава не змогла зупинити процес появи нових державних утворень на своїх землях. **3.** Які варварські племена утворили держави на землях Західної Римської імперії?*

Машина часу

«Варваризація Рима».

Історики роблять висновок, що варваризація Рима зруйнувала імперію. Восени 376 року вестготи під натиском гунів підійшли до кордонів Римської імперії та попросили притулку в обмін на прийняття християнства. Імператор Валент дозволив вестготам оселитися в межах імперії. Переправившись через Дунай, готи два роки розоряли Фракію. А 9 серпня 378 року в битві біля Адріанополя завдали поразки 40-тисячній римській армії. Імператор Валент був убитий у цій битві. Проникненню варварів в імперію вже ніщо не перешкоджало, а варварські королівства роз'єднали людей, незважаючи на все, що їх поєднувало доти.

Онлайн-цікавинка:
Реконструкція портрета Аттіли
з архіву Галереї історичних постатей
Джорджа С. Стюарта https://cutt.ly/FwrTDxpm

Корисна гра:
«Варварські королівства»
https://cutt.ly/zwtwNmQ9

1. Вправа «Ментальна мапа». Спільно в парах чи групах укладіть ментальну мапу на тему: «Велике переселення народів».

2. STEM-завдання «Lego-реконструкція. Битва на Каталаунських полях».
Матеріали: кубики та фігурки Lego.
Алгоритм виконання: 1. Об'єднайтеся у дві групи. **2.** Скористайтесь інформацією за QR-кодом чи за покликанням https://cutt.ly/DwtpQkHO та ознайомтеся з перебігом битви на Каталаунських полях. **3.** За допомогою кубиків та фігурок Lego відтворіть розташування двох таборів: римської армії та її союзників і армії гунів із союзними військами. **4.** На основі історичної інформації здійсніть реконструкцію битви. **5.** Поділіться враженнями. Обговоріть результати та значення битви на Каталаунських полях.

Перевірте себе

1. Складіть запитання до тексту параграфа, починаючи кожне такими словами: Коли _? Що _? Хто _? Де _? Звідки ми можемо дізнатися про ___? Чому ___? Як ___? Який результат ___? Запропонуйте свої запитання в класі. **2.** Висловте судження про те, чому підкорені народи Римської імперії часто підтримували варварів у їх боротьбі з Римом. **3.** Чому ми й досі використовуємо термін «вандалізм»? Хто такі сучасні вандали? **4.** Позначте на лінії часу основні етапи розпаду Західної Римської імперії. **5. Вправа «Причини».** Поміркуйте над причинами, які зумовлювали міграції (переселення) народів, зокрема й більш давніми, що розпочалися від кінця III тисячоліття до н. е. Спробуйте укласти з них логічний ланцюжок. **6. Вправа «Готи чи гуни?».** Відомо, що першою потужною міграцією в Європі було переселення германського племені готів з узбережжя Балтійського моря в Причорномор'я. Однак Велике переселення народів інколи пов'язують саме з приходом гунів. Запишіть власні міркування про роль гунів у переселенні варварів у межі Римської імперії в 5 реченнях.

§ 58. Терени України в час Великого переселення народів. Велике розселення слов'ян

Згадайте...
— що таке «Велике переселення народів»;
— що таке «археологічна культура».
Як ви розумієте... — значення понять «кочівники», «вождь»?
Чи знаєте ви, що...
— Александр Македонський намагався поєднати східну і грецьку цивілізації, зблизити підданих і для цього одружив своїх 10 тисяч воїнів з персіанками?

58.1. Хто такі слов'яни?

Предками слов'ян були індоєвропейські народи. Прабатьківщиною слов'ян вважають терени Центральної та Східної Європи в лісовій смузі басейнів річок Дніпро – Вісла – Одер (див. мапу на стор. 295). Походження назви «слов'яни» достеменно невідоме. Античні історики та географи I–II ст. Пліній Старший, Корнелій Тацит, Клавдій Птолемей згадували племена **венедів**, які могли проживати в басейні р. Вісла та сучасній Волині. Вже з IV–V ст. маємо відомості про **антів** та **склавинів**. Сучасні археологи ототожнюють їх із зарубинецькою археологічною культурою, яка вже могла бути слов'янською.

Після зарубинецької, на теренах України існувала черняхівська археологічна культура, яка об'єднувала різні племена й народи, зокрема й частину предків давніх слов'ян. Це було в II–IV/V ст. Цю культуру вчені пов'язують із готською державою, а також із племенами антів. Антський союз племен ще не був державою в сучасному розумінні цього слова. Ранні слов'яни в цей час воювали з Візантійською імперією. Вони навіть оселилися на правому березі Дунаю та на Балканах. Антський союз проіснував до VII ст. і розпався під натиском аварів (група тюркських племен).

Вам уже відомо, що в **II–VII ст.** в Європі відбувалося **Велике переселення народів**. Ці процеси не оминули

територію сучасної України. У **V–VII ст.** тривало **Велике розселення слов'ян.** Просуваючись зі своєї прабатьківщини на північ, захід та південь теренами Центрально-Східної Європи, вони розділилися на південних, західних і східних.

Про долю слов'янських племен також розповідає «Повість минулих літ» — історичне джерело, що було створене в Києві в XII ст. Згідно свідчень його автора Нестора Літописця, утворилися слов'янські племінні союзи полян, сіверян, древлян тощо. Вони стануть основою майбутньої могутньої держави Руси-України.

Підвіска з емалями, київська культура, Археологічний музей Інституту археології Національної академії наук України

Глиняна посудина, зарубинецька культура, Археологічний музей ІАУ

***1.** Які найдавніші назви слов'ян згадані в історичних джерелах? **2.** Які археологічні культури вчені асоціюють зі слов'янськими племенами? **3.** Коли відбулося Велике розселення слов'ян?*

58.2. Хто такі сармати?

У I ст. н. е. наймогутнішими на півдні сучасної України були сармати. Це спільна назва племен, які прийшли сюди ще у III ст. до н. е., витіснили скіфів у пониззя Дніпра, Дунаю та на Кримський півострів й оволоділи степами Північного Причорномор'я. Водночас, сарматські племена язигів та роксоланів зуміли навіть витіснити племена зарубинецької культури. У II ст. сарматські племена аланів дісталися до Римської імперії.

Поштовий блок «Культурні епохи України. Сармати», 2022 рік

Бій римлян супроти сарматів (фрагмент з колони Траяна)

Кочівники-сармати були скотарями, розводили велику рогату худобу, коней та овець. Вони займалися ремеслами та промислами, зокрема рибалили, виготовляли тканини, зброю, ліпний посуд. Також торгували з грецькими колоніями та були вправними воїнами. Жінки у сарматів воювали нарівні з чоловіками, були вправними вершницями. Особливо ефективною була сарматська кіннота, яку навіть залучали римляни.

Срібний сарматський кубок

Елементи портупеї

***1.** Коли і де жили сармати? **2.** Якими були основні заняття сарматів? **3.** Чим вирізнялися сармати з-поміж інших кочівників?*

58.3. Готи та гуни

У III ст. у степи Північного Причорномор'я прийшли готи, потіснили сарматів й утворили свою державу. Вони прийняли християнство, переклали Біблію на готську мову, розробивши власну абетку на основі грецької. Готи воювали з Римською імперією та зі слов'янськими племенами, що проживали північніше, зокрема з антами. Найбільшої могутності готи набули за правління Германаріха. У IV ст. на цих теренах з'явилися гуни. У 375 році вони разом з антами завдали дошкульної поразки готам, розгромивши військо Германаріха. Його наступник, Вінітар, вирішив помститися антам, однак у першій битві зазнав невдачі. Тоді він захопив у полон очільника антів Божа, а також ще 70 осіб, синів Божа та антських старійшин. За наказом Вінітара їх було страчено. Незабаром готи під натиском гунів відступили, переселившись у межі Римської імперії.

За 100 років, за вождя Аттіли, гуни вже неабияк загрожували Римській імперії. «Я багато років провів у походах, я бачив багато римської пихи, але мало сили!» — так Аттіла характеризував силу римлян, самого ж його назвали «бичем Божим». Гуни змогли захопити величезні простори від Дону до Дунаю і неабияк нажахати тогочасний європейський люд. Після смерті Аттіли їхню могутність було підірвано.

1. Скільки років минуло від появи гунів на теренах України до битви на Каталаунських полях? 2. Користуючись додатковими джерелами інформації, складіть невелику розповідь про Аттілу. 3. Чим завершилась історія гунського вторгнення в Європу?

Машина часу

«Нащадки остготів».

Після переселення остготів на чолі з Теодоріхом в Італію, частина готів залишилася на території Причорномор'я. Так звані малі готи мешкали в околицях болгарського міста Нікополь і служили константинопольському імператору. Жили остготи також у передгір'ї Криму. Кримський осередок готів із центром у місті Мангуп (майбутня держава Феодоро) проіснував найдовше.

Онлайн-цікавинка:

Онлайн-екскурсія «Пошуки прабатьківщини ранніх слов'ян» від Національного музею історії України https://cutt.ly/R2gK5pA

Корисна гра:

«Сармати, готи, гуни»
https://cutt.ly/MwyqTC2y

1. Вправа «Колаж». Спільно в парах чи групах створіть колаж про життя сарматів / готів / гунів (на вибір).

2. STEM-завдання «Праслов'яни. Глечик із зображенням сільськогосподарського календаря».

Матеріали: ґаджет; доступ до інтернету; пластилін / повітряний пластилін; пластикова дощечка та стека.

Алгоритм виконання: 1. Об'єднайтеся в групи. 2. Скориставшись QR-кодом або покликанням https://cutt.ly/52gKGb0, за допомогою ґаджета здійсніть віртуальну екскурсію в Національний музей історії України. 3. Огляньте експозицію залу № 5. На основі експонатів зробіть висновок про основні заняття давніх слов'ян. 4. Віднайдіть експонат «Глечик IV ст. із зображенням сільськогосподарського календаря» із села Ромашки Київської області. Зробіть скріншот цього експоната. 5. За допомогою пластиліну / повітряного пластиліну створіть макет цього глечика, задекоруйте орнаментом. 6. Порівняйте власний макет із відповідним експонатом музею.

Перевірте себе

1. Складіть запитання до тексту параграфа, починаючи кожне такими словами: Коли _? Що _? Хто _? Де _? Звідки ми можемо дізнатися про ___? Чому ___? Як ___? Який результат ___? Запропонуйте свої запитання в класі.

2. Уявіть себе репортером, якому випала нагода взяти інтерв'ю у гунського вождя Аттіли. Подумайте, що б ви хотіли в нього запитати. **3.** Пригадайте, які кочівники населяли українські степи перед сарматами. Чи були в них спільні риси? **4.** Складіть невелике повідомлення про антів. **5. Вправа «Картограф».** На контурну мапу нанесіть територію розселення готів та гунів. **6. Вправа «Віртуальна мандрівка в минуле».** Віднайдіть у додаткових джерелах інформацію про Велике розселення слов'ян. Уявіть себе учасником такого переселенського руху. Опишіть свої враження від мандрівки та «нової батьківщини».

Навчальне видання

Авторський колектив:
Васильків Ірина Дмитрівна, Басюк Оксана Ярославівна,
Гінкул Ганна Сергіївна, Грисюк Любов Анатоліївна,
Гуменний Віктор Леонідович, Димій Ірина Станіславівна,
Іртищева Олена Анатоліївна, Костікова Марта Ігорівна,
Паршин Ілля Леонтійович, Шеремета Руслан Васильович

Досліджуємо історію і суспільство
підручник інтегрованого курсу
для 6 класу
закладів загальної середньої освіти

Рекомендовано
Міністерством освіти і науки України

Видано за рахунок державних коштів.
Продаж заборонено

Підручник відповідає Державним санітарним нормам і правилам
«Гігієнічні вимоги до друкованої продукції для дітей»

У виданні використані ілюстрації з інтернет-джерел,
що розміщені у вільному доступі

Головний редактор *Іван Білах*
Редактор *Ігор Миколів*
Комп'ютерне верстання *Марії Логош*
Картографічні роботи *Мирослава Зінкевича*
Обкладинка *Ганни Янчишин*
Художнє оформлення *Ганни Янчишин*

Формат 70x100 1/16.
Ум. друк. арк. 24,624. Обл.-вид. арк. 14,10. Наклад 53 040 прим.

ТзОВ «Видавництво Астон», 46006, м. Тернопіль, вул. Гайова, 8
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру суб'єктів
видавничої справи ТР №28 від 09.06.2005 р.
www.aston.te.ua, e-mail: tovaston@gmail.com

Нотатки до розділу 1

ІНСТРУМЕНТИ ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ

Історичні джерела		
Первинні. Вторинні.	*Усні. Писемні. Речові.*	*Візуальні: фото-, аудіо-, відеоджерела.*

Генеалогія	*спеціальна історична дисципліна, що вивчає…*	історію родів, родин, сімей
Геральдика		герби
Дипломатика		оригінальність документів
Епіграфіка		написи на монументальних об'єктах
Етнографія		побут, обряди та звичаї народів
Етноніміка		назви народів
Нумізматика		монети і монетну справу
Палеографія		розвиток письма
Сфрагістика		печатки
Хронологія		час

Періодизація світової історії

	Минуле				***Майбутнє***
Доісторичний період	**Історія Стародавнього світу** від появи людства до кінця V ст. **Дописемний період** від появи людства і до кінця IV тис. до н. е. **Історія давніх цивілізацій** від III тис. до н. е. до кінця V ст.	**Історія Середніх віків** кінець V – кінець XV ст.	**Історія Нового часу** від кінця XV до поч. XX ст.	**Новітня історія** від поч. XX ст. і до сьогодні	

	ст. до н. е.	ст. до н. е.	ст. до н. е.	ст. до н. е.	ст. до н. е.	ст. до н. е.	ст.	ст.	ст.	ст.	ст.	ст.	ст.	ст.	ст.	ст.	ст.	ст.	ст.	ст.	ст.	ст.	ст.	ст.	ст.
	VI	V	IV	III	II	I	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	XIII	XIV	XV	XVI	XVII	XVIII	XIX	XX	XXI
	Стародавній світ											Середньовіччя										Новий час				Новітній час	

VI тис. до н. е.	V тис. до н. е.	IV тис. до н. е.	III тис. до н. е.	II тис. до н. е.	I тис. до н. е.	I тис.	II тис.	
До нашої ери						Наша ера		

Нотатки до розділу 2

ЛЮДИНА, ПРИРОДА, СВІТ МАТЕРІАЛЬНИХ РЕЧЕЙ У ДОІСТОРИЧНУ ДОБУ ТА ДОБУ СТАРОДАВНЬОГО СВІТУ

«антроп» (людина)	**«логос»** (слово, наука)	**«архе»** (прадавній)	**«літос»** (камінь)
«палео» (давній)	**«мезос»** (середній)	**«неос»** (новий)	**«енеус»** (мідний)
Homo (Людина)	*Sapiens (Розумна)*	**«пікто»** (намальований)	**«графо»** (пишу)

Цивілізація		
Державність	Писемність	Розвинуті ранні міста з економічними, політичними, військовими функціями
Монументальна архітектура	Релігійні центри	
Ускладнений соціальний поділ суспільства		

2,3 млн р. тому	*Homo (Людина).* Людина вміла. Людина прямоходяча
100–40 тис. р. тому	Неандерталець
40 тис. р. тому	Кроманьйонець
2,5 млн – 10 тис. р. тому	Палеоліт
10 тис. р. тому – 6 тис. р. тому	Мезоліт
6–5 тис. р. тому	Неоліт на теренах України
4–3 тис. р. тому	Енеоліт на теренах України
кін. III – II тис. до н. е.	Бронзова доба на теренах України
I тисячоліття до н. е. – перша половина I тисячоліття н. е.	Ранній залізний вік на теренах України

Привласнювальне господарювання	**Відтворювальне господарювання**
Полювання, збиральництво, рибальство	*Землеробство, скотарство, садівництво*

Еволюція — процес поступових послідовних змін у природі, в суспільстві, закономірний і скерований *(evolutio — розгортаю)*

≠

Революція — швидка радикальна зміна певної системи *(«радикальний» — «докорінний», «рішучий»)*

Нотатки до розділу 3

ЛЮДИНА, СВІТ ЇЇ УЯВЛЕНЬ ТА ІДЕЙ У ДОІСТОРИЧНУ ДОБУ ТА ДОБУ СТАРОДАВНЬОГО СВІТУ

Єгипет: Ра (Амон-Ра), Осіріс, Тот, Сет, Ізіда	**Вавилон:** Мардук, Еа, Шамаш, Адад, Іштар
Близький Схід: **юдаїзм** (Яґве — єдиний Бог-творець; Тора)	**Індія:** **індуїзм** (Вішна, Брахма, Шива) **буддизм** (Будда (просвітлений), карма, сансара, нірвана)
Китай: **конфуціанство, даосизм**	
Греція: Хаос, Всесвіт, Ерос, Гея, Кронос, Зевс, Посейдон, Аїд, Арес, Аполлон, Гефест, Гермес, Гера, Деметра, Афіна, Артеміда, Афродіта, Гестія	**Рим:** Юпітер, Нептун, Плутон, Марс, Меркурій, Діоніс, Юнона, Церера, Діана, Мінерва, Венера, Веста
Християнство (Бог-Отець, Бог-Син, Святий Дух; Євангеліє)	

Трипільці: надземний, наземний, підземний світ; культ богині-матері
Скіфи: Табіті, Папай, Апі, Аргімпаса, Арей; кам'яні тотеми
Сармати: богиня-матір Астарта, культ меча
Слов'яни: Дажбог, Велес, Род, Перун; капища, волхви

Санскрит — мова аріїв	**Веди** — священні тексти аріїв
Касти — брахмани, кшатрії, вайші, шудри	**Едуба** — школа (будинок табличок) у Межиріччі
Спартанське та афінське виховання, педагоги, діалектика, лаконічність. Людос, граматика, риторика. **Імхотеп**, **Піфагор, Архімед, Гіппократ, Геродот, Фукідід, Сократ, Платон, Аристотель, Ератосфен, Евклід**	

Античність — період історії від 800 року до н. е. до 600 року н. е. у регіоні Середземного моря	**Еллінізм** — період в історії античного світу від часу походів Александра Македонського (IV століття до н. е.) до падіння Римської імперії (V століття н. е.)

Александрія Єгипетська. «Мусейон»
Праксітель Афродіта Кнідська, **Скопас** «Лаокоон», **Піфократ** Ніка Самофракійська
Діонісії. **Есхіл** «Прометей закутий», **Софокл** «Цар Едіп», «Антігона», **Арістофан** «Птахи»
Олімпійські ігри. 776 р. до н. е. Герейські ігри
Іподром. Цирк. Гладіатори. **Спартак**
Агора. Стоя. Форум. Базиліка
Сіріск, Біон, Сфер Боспорський

Нотатки до розділу 4

ЛЮДИНА, СУСПІЛЬСТВО, ВЛАДА В ДОІСТОРИЧНУ ДОБУ ТА ДОБУ СТАРОДАВНЬОГО СВІТУ

Ном. Міна. Мемфіс. Тутмос II. Хатшепсут. Тутмос III. Ехнатон. Нефертіті. Тутанхамон. Рамсес II	
Шумер. Саргон. Вавилон. Хаммурапі	Ізраїль. Юдея. Давид. Соломон
Ассирія. Салманасар V. Саргон II. Ніневія	Ахеменіди. Персія. Дарій. Ксеркс. Фінікія. Угарит
Касти. Варни. Недоторкані	Шан. Чжоу. Шан Ян. Цінь Ши Хуан-ді
Чандрагупта Маур'я	Велика китайська стіна
Ашока. «Закони Ашоки»	Лю Бан. Хань. Великий шовковий шлях

Егейська = Критська = Мінойська Егейці. Мінос. Кносс	Ахейці. Мікенський період Дорійці. Гомерівський період
Афіни. Аттика. Архонти. Ареопаг. Народні збори (екклесія). Драконт. Солон. Буле. Пісістрат. Клісфен. Остракон. Стратеги. Перікл	Спарта. Лаконія. Мессенія. Царі (архагети). Ефори. Ілоти. Народні збори (апелла). Рада старійшин (герусія)
Херсонес. Ольвія. Пантікапей. Тіра. Керкінітида. Феодосія. Боспорське царство	Народні збори. Колегія архонтів. Колегія стратегів. Колегія ситонів. Аристократія. Жерці. Демос
Скіфи. Похід Дарія. Велика Скіфія. Атей. Сармати	

21 квітня 753 року до н. е. Ромул. Рем. Сервій Тулій	
Царський період (753–509 рр. до н. е.). Тарквіній Гордий.	
Римська республіка (509–27 рр. до н. е.)	
Римська імперія (27 р. до н. е. – 395 р.)	
Західна (395–476 рр.)	Східна (395–1453 рр.)
Патриції. Плебеї. Народні збори. Трибутні коміції. Народні трибуни	Консули. Сенат. Диктатор. Тіберій і Гай Гракхи
Перший тріумвірат. Гай Юлій Цезар. Гней Помпей. Марк Ліциній Красс	Октавіан Август. Марк Антоній. Династії: Юліїв-Клавдіїв, Флавіїв, Антонінів, Северів
Діоклетіан. Домінат	Костянтин Великий

500–449 рр. до н. е. Перси. Греки. Марафон. Фермопіли. Саламін. Платеї. «Каліїв мир». Мільтіад. Ксеркс. Леонід	Пунічні війни. Рим. Карфаген. 264–241 рр. до н. е. 218–201 рр. до н. е. 149–146 рр. до н. е. Ганнібал. Канни. Зама. Сципіон. Катон
Варвари. Остготи. Вестготи. Вандали. Гуни. Аттіла. Аларіх	Велике переселення народів. Адріанополь. Каталаунські поля
Слов'яни. Венеди. Анти. Зарубинецька і черняхівська культури	